

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ЛІНГВОСИНЕРГЕТИКА

Підручник для студентів філологічних спеціальностей
вищих навчальних закладів

За загальною редакцією проф. Л. С. Піхтовнікової

Харків – 2018

Рецензенти:

Ю. А. Зацний – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії й практики перекладу з англійської мови Запорізького національного університету;

В. В. Козловський – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри германської філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

І. М. Колегаєва – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри лексикології і стилістики англійської мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № від 27 серпня 2018 р.)*

Піхтовнікова Л. С.

П 35 Лінгвосинергетика: підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Л. С. Піхтовнікова, Т. І. Домброван, С. М. Єнікєєва, О. О. Семенець; за загальною редакцією проф. Л. С. Піхтовнікової. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. –288 с.

ISBN 978-966-285-202-8

У підручнику представлено основні напрямки синергетичних досліджень у філології, закладені українськими лінгвістами: синергетика тексту і дискурсу, синергетика словотворення, діахронічна лінгвосинергетика, синергетика поетичного ідіолекту і медійного дискурсу. Базові поняття синергетики використано для виявлення механізмів самоорганізації у мовній системі і дискурсі та синергії літературних творів.

Передумови самоорганізації у мові та мовленні, у літературних текстах описано в розділах підручника на рівні, що дозволяє застосовувати для подальших досліджень увесь інструментарій синергетичної парадигми і виявити конкретні механізми самоорганізації в об'єктах вивчення лінгвістики та філології у цілому. Цьому сприяють також попередньо представлені плани розділів, що проблемно націлюють на їх зміст, запитання і завдання до кожної викладеної теми, запропоновані теми рефератів.

Для навчальної та наукової роботи філологів; викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів філологічних спеціальностей.

УДК 81'1

ISBN 978-966-285-202-8

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2018

© Піхтовнікова Л. С., Домброван Т. І., Єнікєєва С. М., Семенець О. О., 2018

© макет обкладинки, 2018

ЗМІСТ

	Передмова (Л. С. Піхтовнікова).....	
Розділ 1.	Синергетика: Становлення нової наукової парадигми (Л. С. Піхтовнікова, Т. І. Домброван).....	
	Розгорнутий план до розділу 1.....	
	1. Синергетика в історичній ретроспективі.....	
	2. Багатовимірність синергетики.....	
	3. Філософські підвалини синергетики.....	
	4. Об'єкт і предмет синергетики.....	
	5. Завдання синергетики.....	
	6. Синергетика і наукова картина світу.....	
	Запитання і завдання до розділу 1.....	
	Теми рефератів.....	
	Література до розділу 1.....	
Розділ 2.	Лінгвосинергетика: становлення (Т. І. Домброван).....	
	Розгорнутий план до розділу 2.....	
	1. Сутність і фактори міждисциплінарності лінгвосинергетики.....	
	2. Концептуально-методологічні основи лінгвосинергетики...	
	3. Завдання і основні дослідницькі вектори лінгвосинергетики.....	
	4. Базовий інструментарій синергетики у лінгвістичних дослідженнях.....	
	5. Основні характеристики синергетичних моделей у лінгвістиці.....	
	Запитання і завдання до розділу 2.....	
	Теми рефератів.....	
	Література до розділу 2.....	
Розділ 3.	Синергетика і лінгвістичні парадигми (Л. С. Піхтовнікова).....	
	Розгорнутий план до розділу 3.....	
	1. Синергетика і квантитативна лінгвістика.....	
	2. Синергетика і психолінгвістика.....	
	3. Синергетика і лінгвістична філософія.....	
	4. Синергетика і самоусвідомлення сучасної лінгвістики.....	
	Запитання і завдання до розділу 3.....	
	Теми рефератів.....	
	Література до розділу 3.....	

Розділ 4.	Синергетика дискурсу (<i>Л. С. Піхтовнікова</i>).....
	Розгорнутий план до розділу 4.....
	1. Загальні питання самоорганізації дискурсу.....
	2. Самоорганізація окремих типів дискурсу.....
	3. Еволюція жанру і дискурсу в синергетичному аспекті.....
	3.1. Еволюція художнього дискурсу як синергетичний процес (на прикладі дискурсу байки).....
	3.2. Еволюція наукового дискурсу.....
	Запитання і завдання до розділу 4.....
	Теми рефератів.....
	Література до розділу 4.....
Розділ 5.	Системна організація мови у світлі теорії фракталів (<i>С. М. Єнікєєва</i>)
	Розгорнутий план до розділу 5.....
	1. Основи теорії фракталів як складової синергетики.....
	2. Релевантність теорії фракталів до вивчення системної організації та еволюції мови.....
	3. Фрактальна організація словотвірної системи сучасної англійської мови.....
	Запитання і завдання до розділу 5.....
	Теми рефератів.....
	Література до розділу 5.....
Розділ 6.	Мова як синергетична система (<i>Т. І. Домброван</i>).....
	Розгорнутий план до розділу 6
	1. Характеристики мови як синергетичної системи.....
	2. Фрактальність як фундаментальна характеристика мовної системи.....
	3. Мова як мережева безмасштабна структура.....
	4. Синтаксична деривація як синергетичний процес.....
	Запитання і завдання до розділу 6.....
	Теми рефератів.....
	Література до розділу 6.....
Розділ 7.	Діахронічна лінгвосинергетика (<i>Т. І. Домброван</i>).....
	Розгорнутий план до розділу.....
	1. Еволюція англійської мови світів як синхронізація темпоу граматичній системі.....
	2. Еволюція англійської мови як зміна параметричного патерна мегасистеми.....
	3. Еволюція англійської мови як зміна станів мовної мегасистеми.....
	Запитання і завдання до розділу 7.....
	Теми рефератів.....
	Література до розділу 7.....

Розділ 8.	Чинники системотворення мистецького ідіолекту (<i>О. О. Семенець</i>).....
	Розгорнутий план до розділу 8.....
	1. Синергетика та лінгвопоетика.....
	2. Пріоритет цілісності – основоположний принцип системного підходу.....
	3. Інтегративна роль картини світу письменника.....
	3.1. Діалектика об’єктивного та суб’єктивного в індивідуальній мистецькій картині світу.....
	3.2. Єдність суперечностей і цілісність образу світу митця...
	Запитання і завдання до розділу 8.....
	Теми рефератів.....
	Література до розділу 8.....
Розділ 9.	Лінгвістична синергетика ідіолекту письменника: синергетика модальностей (<i>О. О. Семенець</i>).....
	Розгорнутий план до розділу 9.....
	1. Модальності мислення й почування – ключовий концепт системної моделі ідіолекту письменника.....
	2. Етапи побудови системної моделі.....
	3. Деонтична модальність – домінанта соціально ангажованої літератури.....
	3.1. Міжрівнева взаємодія мовних засобів та інформаційно- обмінні процеси в полі деонтичної модальності.....
	3.2. Синергійна дія засобів вираження волевиявлення в поетичному тексті.....
	4. Епістемічний оператор <i>Я знаю</i> – верифікатор мистецької правоти.....
	Запитання і завдання до розділу 9.....
	Теми рефератів.....
	Література до розділу 9.....
Розділ 10.	Пам’ять слова в поетичному ідіолекті (<i>О. О. Семенець</i>).....
	Розгорнутий план до розділу 10.....
	1. Немарковські процеси. Фактор пам’яті.....
	2. Відкритість і діалогізм у сфері культури. Пам’ять як чинник наростання складності в організації когнітивних систем....
	3. Ключові слова та індивідуально-авторські символи. Види мовної пам’яті в ідіолекті письменника.....
	4. Темпоритм – синергетичне підґрунтя процесів мистецького синтезу.....
	5. Фрактально-польова природа феноменів ментальної сфери та символічної семантики лексем.....
	Запитання і завдання до розділу 10.....
	Теми рефератів.....
	Література до розділу 10.....

Розділ 11. Дискурс масової комунікації: синергетичне моделювання
(*О. О. Семенець*).....

Розгорнутий план до розділу 11.....

1. Побудова синергетичної моделі управління
сферою масової комунікації. Концепція соціальної
самоорганізації Н. Лумана.....
2. Режим із загостренням та біфуркації ціннісних
орієнтирів у сфері медіа. Можливості застосування теорії
нестационарних структур (концепція С. П. Курдюмова).....
3. Когнітивна моделювальна сутність метафор медіації.....

Запитання і завдання до розділу 11.....

Теми рефератів.....

Література до розділу 11.....

Глосарій основних понять синергетики
у застосуванні до лінгвістики (*Л. С. Піхтовнікова*).....

Замість післямови: Перспективи сучасної
лінгвосинергетики (*Л. С. Піхтовнікова*).....

Наші автори.....

ПЕРЕДМОВА

Цей підручник дає широкі уявлення про застосування синергетики – науки про самоорганізацію – до досліджень різних процесів у загальній філології і лінгвістиці зокрема. Філологи вже давно стали розуміти, що об'єкти їх вивчення – мовна система, літературні твори, мовленнєва діяльність – містять у собі потенціал самоорганізації і саморегулювання. Зрозуміло, що багато базових понять філології під час вивчення її об'єктів допускають поряд із традиційним вживанням також і синергетичне трактування, якщо вивчати становлення і еволюцію цих об'єктів.

До другої половини ХХ ст. адекватної наукової мови для опису механізмів самоорганізації не існувало. Становище змінилося з появою науки синергетики та її буремної експансії в різні сфери, багаті на самоорганізовані системи. Експансія синергетики в лінгвістику привела до появи науки лінгвосинергетики, на рахунок у якій вже є фундаментальні розробки в сфері самоорганізації дискурсу, мовленнєвого твору, малих жанрів, самоорганізації стилю (Л. С. Піхтовнікова); синергетики англійської мови, діахронічної лінгвосинергетики (Т. І. Домброван), синергетики словотвору; фрактальної теорії (С. М. Єнікєєва), синергетики поетичної творчості; медійного дискурсу (О. О. Семенець), синергетики в просторі літературознавства і мистецтвознавства (В. І. Силантьєва), синергетики постмодерного роману (О. Г. Фоменко), синергетики фоностилістики і фонології (А. А. Калита, Л. І. Тараненко), синергетики омонімії; фрактальності тексту (С. В. Кийко, Ю. Є. Кийко); синергетики перекладу (М. С. Дорофєєва); синергетики релігійного дискурсу (Н. А. Кравченко) та ін.

Більшість цих напрямків представлено у колективній монографії «Синергетика в филологических исследованиях» (2015 р.), що певним чином символізувала об'єднання як розробок синергетики у філології України, так і відповідних фахівців, які сприйняли синергетичні ідеї, синергетичне світобачення. Об'єднанню фахівців та розвитку синергетичної парадигми сприяє також щорічна конференція «Синергетика у філологічних дослідженнях», яка з 2015 р. проводиться на базі факультету іноземної філології Запорізького національного університету.

Ці напрямки продовжують розвиватися в рамках української школи, взаємодіючи із синергетичними розробками в сфері квантитативної лінгвістики, лінгвопсихології, лінгвістичної філософії. Українська школа ґрунтується на глибоких розробках кінця минулого століття і має значний потенціал розвитку на сьогодні і на майбутнє.

*Більшість перерахованих вище напрямків **лінгвосинергетики** представлено у підручнику, розрахованого на серйозного, вдумливого читача,*

який цікавиться сучасною наукою. Актуальність, значення цього підручника полягає у наявності базових знань про синергетику у філології, достатньо повному описі теперішнього стану лінгвосинергетики. Знайомство з підручником сприяє міждисциплінарному підходу до завдань філології, а також грамотній постановці і вирішенню наукових завдань цієї науки.

Підручник складається з розділів, до яких додаються питання і завдання, теми рефератів, які передбачають використання матеріалів підручника, а також самостійний пошук. Він базується на навчальній програмі з лінгвосинергетики для аспірантів і магістрантів, яку укладено та затверджено Вченою радою факультету іноземних мов Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 10 від 20.05.2016 р.). Ми сподіваємося на корисність підручника для студентів, аспірантів і всіх, хто цікавиться процесами самоорганізації у мовній, мовленнєвій і літературній сферах.

Л. Піхтовнікова

РОЗДІЛ 1

СИНЕРГЕТИКА: СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ НАУКОВОЇ ПАРАДИГМИ

Л. С. Піхтовнікова, Т. І. Домброван

Розгорнутий план до розділу 1

1. Синергетика в історичній ретроспективі. Системні витoki синергетики. Складові становлення синергетики: математична теорія катастроф, кібернетика, положення про дисипацію.

2. Багатовимірність синергетики. Синергетика як наукова картина світу, як сукупність моделей самоорганізації об'єктів у різних сферах. Виміри синергетики: науковий, філософський, методологічний, соціальний, прогностичний, епістемологічний та гуманітарний.

3. Філософські підвалини синергетики. Зв'язок ключових понять синергетики – системність, самоорганізація, фазовий перехід – з основними положеннями діалектики у філософії. Синергетичний стиль наукового мислення.

4. Об'єкт і предмет синергетики. Об'єкт синергетики – складні відкриті й нерівноважні системи. Становлення подібних систем, механізми їх самоорганізації, фазові переходи – предмет синергетики. Розвиток системи у режимах із загостренням і без загострення. Поняття фракталу і фазові переходи.

5. Завдання синергетики. Вивчення режимів самоорганізації, їх моделювання, дослідження альтернатив розвитку системи, опис коеволюції складових системи.

6. Синергетика і наукова картина світу. Сутність наукової картини світу, її динаміка. Сучасна наукова картина світу, ядром якої є синергетика.

Синергетика – це наука про самоорганізацію складних систем різної онтології. Термін *синергетика* походить від грецького *συνέρχεται*, що означає «узгоджена дія, співробітництво». Він був запропонований німецьким фізиком Германом Хакеном на позначення науки про спільні дії компонентів і підсистем у різних складних системах.

Як виникла синергетика? Що сприяло стрімкому поширенню ідей та методології синергетики в різних галузях науки? Для відповіді на це питання слід зробити короткий екскурс в історію становлення синергетики.

1. Синергетика в історичній ретроспективі

Стрімкий розвиток виробництва і наукомістких технологій на початку ХХ ст. відродив поняття «система», відоме науці з часів античності. З'явилися наукові праці, яким було призначено докорінно змінити існуюче уявлення про світ і його устрій. Це роботи швейцарського лінгвіста Фердинанда де Сосюра (1857–1913), сербського математика Михайла Пётровича (1868–1943), російського філософа, політичного діяча, вченого, економіста Олександра Малиновського (1873–1928), більш відомого під псевдонімом О. О. Богданов, і (ближче до середини ХХ ст.) американського біолога австрійського походження Людвіга фон Берталанфі (1901–1972). Такий «великий розкид за національностями і частинами світу та за спеціальностями», за словами А. І. Уймова, є дуже важливим, оскільки свідчить про те, що, «насправді, ми маємо спільний науковий метод, метод, який використовується не в рамках окремої науки, а метод, який може бути застосований, щонайменше, в цілому ряді наук» [Уемов 2000, с. 44].

Зокрема, О. О. Богданов, значно випереджаючи час, розробляв теорію про єдність системного устрою світу – тектологію. Володіючи енциклопедичними знаннями в різних галузях природничих наук, учений намагався вивести універсальні принципи організації живої і неживої природи. Тектологія стала «наслідком прагнення вчених до побудови „філософії систем“, <...> символізувала науковий і прогресивний монізм, до якого спрямована людська діяльність у своїй різноманітності» [Льовкіна 2010, с. 68].

Отже, вектор подальших наукових пошуків у різних областях знання був обумовлений прагненням побудувати єдину, комплексну наукову картину світу на основі спільності законів, що діють у живій і неживій природі. Фундаментом для таких досліджень виступила системна методологія, а саме поняття «система» увійшло в категоріальний апарат усіх галузей знання.

Що ж включає в себе зміст поняття «система»?

Системою прийнято називати таку сукупність об'єктів однакової або різної природи, які знаходяться у взаємному зв'язку, завдяки чому ця сукупність набуває цілісності, тобто нові функції і якості, що не впливають

з функцій і якості складових частин сукупності. Системою є, наприклад, будь-який інструмент, який об'єднує в собі хоча б два елементи. Тоді між ними виникає фізичний, інформаційний, функціональний або інший зв'язки, що створюють нову системну якість. Якщо система має багато елементів, то зв'язки між ними множаться в геометричній прогресії і визначити їх вплив на системну якість за допомогою компонентного аналізу не вдається. Тут потрібні інші ідеї, які надає синергетика [Пихтовникова 2012, с. 9].

За образним висловом Р. Г. Баранцева, синергетичний потік утворився з багатьох струмочків. Розглянемо основні з них.

Величезну роль у становленні та подальшому розвитку синергетики відіграла теорія катастроф французького математика Рене Тóма (1923–2002), який займався вивченням і математичним описом різких якісних фазових переходів у біологічних системах (так званих стрибків, або катастроф) при зміні основних керуючих параметрів системи, включаючи людську мову.

Бельгійський хімік російського походження Ілля Романович Пригожин (1917–2003) розробив теорію дисипативних структур, відзначену Нобелівською премією у галузі хімії в 1977 р.

Свій вагомий внесок у формування дослідницького апарату синергетики внесли також теорія коливачь і теорія стійкості, теорія біфуркацій та теорія фазових переходів, теорія хаосу і ряд інших теорій.

«Предтечею» синергетики часто називають кібернетику – науку про управління і зв'язок, засновником якої вважають американського математика Норберта Вінера (1894–1964) [див.: Винер 1983]. Кібернетика зосередилася, головним чином, на вивченні складних систем з так званим негативним зворотним зв'язком, тобто систем, здатних повертатися в початковий стан, незважаючи на зовнішні впливи. Саме в рамках кібернетики виникає поняття гомеостазу структури (від грец. ὁμοιοστάσις – «незмінність стану»). Гомеостаз є одним із найважливіших аспектів будь-якої системи (як неживої, так і живої, тобто біологічної), необхідних для підтримки стабільності функціонування складових її частин і збереження життєдіяльності системи в цілому.

На відміну від кібернетики, об'єктом вивчення якої були стани гомеостазу, стійкості структури, синергетика зосереджує увагу на перехідних, граничних станах відкритої системи, що самоорганізується. Синергетика «ставить в центр проблемного поля, бере в якості концептуального ядра ідею еволюції, становлення, процесуальності і емерджентності речей в світі» [Князева, Курдюмов 2011(б), с. 126].

Сьогодні синергетика інтегрується в галузь гуманітарних наук, результатом чого є виникнення нових міждисциплінарних напрямів у соціології, психології, історії, економіці, лінгвістиці та мистецтвознавстві.

2. Багатовимірність синергетики

Синергетика, на думку більшості вчених, – багатовимірний феномен, що в свою чергу ускладнює визначення її наукового статусу. Так, В. Г. Буданов увиразнює три аспекти синергетики в сучасній науковій культурі: синергетика як картина світу; синергетика як методологія; синергетика як наука [Буданов, ел. ресурс]. На думку В. С. Стьопіна, принципово важливо розрізняти синергетику як наукову картину світу і синергетику як сукупність конкретних моделей самоорганізації, що застосовуються в різних областях знання [Степин 2003].

О. М. Князева також вказує на «неоднорідність синергетичного знання»: «У синергетики є жорстке ядро, саме її “тіло“, власне синергетичні моделі, як правило, представлені і в математичній формі, а також глибоке розуміння механізмів еволюції складних систем, в основі якого лежить математичне моделювання. Над жорстким ядром височить надбудова, синергетика як метанаука, як філософія» [Князева, Курдюмов 2010, с. 8].

Виокремлюються наступні основні виміри синергетики [Князева, Курдюмов 2011(б)].

1. *Науковий вимір* синергетики. Синергетика визначається як особливий напрям наукових досліджень, сфокусованих на вивченні складності, нелінійності і хаосу, на виділенні та математичному моделюванні так званих «режимів із загостренням», на описі механізмів формування локалізованих структур (самоорганізації), їх трансформації, нелінійного синтезу (коеволюції) і розпаду.

2. *Філософський вимір* синергетики. Тут увага зміщується на міждисциплінарний характер синергетики: особливо підкреслюється, що синергетику було б некоректно зводити до конкретних природничих дисциплін, таких, як, наприклад, фізика або хімія, в надрах яких синергетика виникла. Синергетику зближує з філософією спрямованість на вивчення універсальних закономірностей виникнення і ко-еволюції складних структур.

3. *Методологічний вимір* синергетики полягає в тому, що в концептуальній сітці, за допомогою якої людина осягає навколишній світ, відбуваються значні зміни, які впливають на світогляд людини: «Виникає нове, синергетичне бачення світу, яке є еволюційним, нелінійним і холистичним. Відбувається ломка колишньої парадигми, радикальне концептуальне зрушення від буття до становлення, від стійкості і рівноваги до моментів нестійкості, які ведуть до якісних змін, до нелінійних фазових переходів систем, від порядку до хаосу, який виступає основою для оновлення, інноваційних змін в складних системах» [там само, с.71].

Синергетика не заперечує поняття і закони окремих наук, але бачить в їх реалізації єдиний напрямок, єдину функцію самоорганізації. Відповідно

до цього в синергетиці отримує єдину назву безліч різнорівневих наукових понять, якщо вони виконують ту саму функцію. Так, при самоорганізації художнього твору для його автора актуальними є вимоги жанру: норми викладу, традиції побудови, обсяг твору, історичний контекст епохи, присутній в очікуваннях читача. Ці різнорівневі вимоги виконують єдину функцію обмеження на свободу вибору автора і в синергетиці названі «репелерами», а точніше, «змістом репелера». Аналогічно вводиться поняття «атрактор» для позначення цілей, інтенцій автора твору та стратегій їх реалізації мовними засобами. Перехід до стандартного опису синергії різнорідних систем можливий тільки завдяки подібним перейменуванням [Пихтовникова 2012, с. 4].

4. *Соціальний вимір* синергетики вбачається в застосуванні синергетичних моделей для вивчення складних соціальних процесів і прогнозування їх розвитку. Передбачається, що ці моделі можуть послужити підставою для подальшої наукової розробки так званих нелінійних методів соціального управління.

5. *Футурологічний (або прогностичний) вимір* полягає в тому, що синергетика може служити як нова, нетрадиційна методологія в прогнозуванні: «Може бути досягнуто розуміння горизонту нашого бачення майбутнього, бо неминучі невизначеності і непереборні хаотичні елементи, дивні атрактори у розвитку складноорганізованих систем роблять майбутнє принципово непередбачуваним і відкритим для нас, причому ці невизначеності обумовлені самою природою складного світу, в якому ми живемо» [Князева, Курдюмов 2011(б), с. 71].

6. *Епістемологічний вимір* синергетики вбачають у застосуванні моделей у дослідженні когнітивних і креативних процесів.

7. *Гуманітарний вимір* синергетики – це застосування синергетичної методології у дослідженнях складних систем, пов'язаних із людиною, в тому числі і людської мови як унікальної складноорганізованої мегасистеми [Домброван 2013]. Гуманітарний вимір підводить до виділеного вище епістемологічного виміру синергетики. Але якщо останній пов'язаний із когнітивною діяльністю людини, то гуманітарний вимір фокусує увагу на складних системах як *результаті* діяльності людини і в подальшому вивчає поведінку цих створених людиною складних систем. Іншими словами, епістемологічний і гуманітарний виміри можна розглядати як комплементарні, які передбачають один одне.

3. Філософські підвалини синергетики

Вище серед так званих вимірів синергетики було названо філософський вимір. Виникає питання: що зближує синергетику з філософією? Безумовно, спрямованість на об'єктивне пізнання дійсності, на виявлення

загальних закономірностей і принципів світоустрою, на створення єдиної, цілісної картини світу.

Одним з основних понять синергетики є поняття самоорганізації – спонтанного впорядкування структури складноорганізованої відкритої системи при проходженні точки біфуркації, тобто точки найменшої стійкості системи. Процес самоорганізації відбувається при фазових переходах, інакше кажучи, при переході системи в якісно новий стан.

Поняття самоорганізації і поняття фазового переходу нерозривно пов'язані з такими основними філософськими законами, як закон переходу кількості в якість і закон заперечення заперечення (боротьби протилежностей).

Відомо, що кількісні зміни можуть проявлятися: 1) як зміни в числі компонентів системи; 2) як зміни в зв'язках між компонентами системи; 3) як зміни в швидкості реакцій, що відбуваються в системі тощо. Оскільки практично всі існуючі системи є відкритими, а тому піддаються впливу навколишнього середовища, обмінюються з ним енергією (речовиною, інформацією тощо) і, в свою чергу, впливають на середовище, то кількісні зміни в системі, зумовлені впливом зовнішніх факторів, у кінцевому підсумку, можуть спровокувати стрибкоподібну якісну зміну: відбувається структурна перебудова системи, система переходить у новий стан, виходить на новий рівень розвитку або відмирає, поступаючись місцем більш прогресивним формам. «Без заперечення старого новим неможливе народження нового, а отже, неможливий процес розвитку. Нове явище містить у собі свої протиріччя. Боротьба протилежностей розпочинається на новій основі і неминуче призводить до нового заперечення. І так до нескінченності» [Спиркин 1999, с. 332].

Добре відомо, що закон про боротьбу протилежностей був сформульований Г. Гегелем (1770–1831) у його знаменитій тріаді «теза – антитеза – синтез», яка демонструє етапи становлення і розвитку відкритої системи. Під впливом будь-яких зовнішніх факторів система може вийти зі стану відносної стійкості («теза») і потрапити в нестійкий стан, стан хаосу («антитеза»). Прагнучи повернутися в колишній стійкий стан або намагаючись знайти новий стійкий стан, система вибирає відповідну траєкторію руху і входить у відносно стійкий стан («синтез»). Через якийсь час рекурентність процесу спостерігається знову.

Синергетику з філософією зближує також принцип універсального взаємозв'язку субстанцій, або світової інгресії, що відбиває принцип безперервності матерії. Ще Платон (427–347 рр. до н. е.) вважав, що «світ – це не просто тілесний космос, не окремі предмети і явища: в ньому загальне поєднане з одиничним, а космічне – з людським». Відомо, що Марк Аврелій (121–180 рр. н. е.; римський імператор з 161 р.) був переко-

наний, що «Всесвіт – тісно пов'язане ціле» і завжди повторював своїм учням: «Частіше думайте про зв'язок усіх речей, що знаходяться в світі, і про їх взаємовідносини». Філософський принцип матеріальної єдності світу був підтверджений останніми відкриттями в галузі фізики. Зокрема, теорія суперструн запропонувала оригінальний і глибокий теоретичний опис властивостей Всесвіту на ультрамікроскопічному рівні. Відповідно до цієї теорії елементарні компоненти Всесвіту є крихітними одномірними волокнами, що вібрують, і вся матерія породжена вібрацією мікроскопічно малих петель енергії [Грин 2011].

Нескінченний процес вібрації матерії призводить до її нерівноважного стану, і тому все в навколишньому світі перебуває в постійному русі і в безперервному процесі зміни. Мінливий характер світу помітив ще Геракліт з Ефеса (бл. 530–470 рр. до н. е.). Йому належать знамениті слова: «Все тече!», «У ту саму річку не можна увійти двічі». Мовою синергетики слова Геракліта можна перевести цитатою: «Це світ нестійкості і флуктуацій, в кінцевому підсумку, відповідальних за вражаюче розмаїття і багатство форм і структур, які ми бачимо в навколишній природі» [Николис, Пригожин 2008, с. 7].

Синергетичне світобачення перегукується також з деякими філософськими концепціями мислителів Стародавнього Сходу – про цілісність світобудови, про загальний закон, про циклічність, про шляхи Дао (єдиний шлях, яким іде Всесвіт і людина). «У результаті формується принципово нова теорія і методологія пізнання, яка, спираючись на останні досягнення математичного моделювання за допомогою сучасної обчислювальної техніки, стала формувати сучасний науковий світогляд і виступати конкурентом філософії, колишнього першого монополіста у цій галузі» [Котельников, ел. ресурс].

Філософська складова синергетики утворює основу так званого синергетичного стилю наукового мислення, що, в свою чергу, сприяє експансії синергетики в гуманітарні галузі знання. Тут, у гуманітарних науках, синергетика постає радше як міждисциплінарний методологічний підхід до вивчення складних систем різної онтології. У науці про мову синергетика набуває статусу наукової парадигми.

4. Об'єкт і предмет синергетики

У фокусі уваги синергетики знаходяться проблеми дослідження Всесвіту, геологічної і біологічної еволюції Землі, виникнення і розвитку цивілізацій, природної мови, культури, наукового знання, вивчення динаміки міжнародних економічних і політичних відносин, роботи мозку і багато інших, що представляють собою приклади єдиних у своєму роді, складних

відкритих динамічних нестійких систем. Такого роду складні системи (сьогодні їх називають синергетичними) і становлять **об'єкт синергетики**.

Г. Хакен визначає *складні системи* як «системи, що складаються з багатьох частин, або елементів, або компонентів, які можуть бути однакової або різної природи» [Haken 2000, р. 1]. Однак складність системи визначається не тільки і не стільки великим числом компонентів (хоча це теж важливий фактор), але, головним чином, специфікою відносин між компонентами даної системи. Система утворюється мережею пересічних зв'язків і взаємодій як на рівні елементарних складників системи, так і на рівнях різномасштабних підсистем. При цьому встановлюються локальні відносини, які безпосередньо пов'язують компоненти, й опосередковані відносини, коли компоненти пов'язані багатоступінчатими відносинами. Більш того, складні системи, як правило, є відкритими та динамічними.

Відкритість системи передбачає її взаємодію (так званий обмін енергією) з іншими системами, включаючи зовнішнє середовище, в якій певна система існує.

За спостереженнями вчених, практично всі існуючі системи, якими б великими чи малими вони не були, є відкритими і так чи інакше взаємодіють одна з одною. «Оскільки більшість областей Всесвіту пронизують потоки енергії і речовини, реальні системи в природі рідко бувають замкнутими. З урахуванням сонячної енергії, що падає на Землю, Земля не може розглядатися як замкнута і ізольована система» [Майнцер 2009, с. 130].

Система може вважатися умовно замкнутою тільки на певному етапі її вивчення, коли дослідник прагне абстрагуватися від зовнішніх зв'язків системи і зосередитися на аналізі її структури, функціонування і т. п.

Відкритість системи зумовлює її *динамічність*, рухливість, яка проявляється на всіх рівнях організації даної системи і включає не тільки рух (в тому числі і коливання) окремих елементів, але також зміну зв'язків і відносин між ними в рамках цієї системи і / або зміну властивостей різнорівневих компонентів .

Динамічність і відкритість тісно пов'язані з такою важливою для синергетичної системи характеристикою, як нестійкість. *Нестійкість* визначають як особливий стан відкритої системи, в якому дана система проявляє чутливість до найменших зовнішніх впливів, при цьому малі флуктуації та випадковості можуть призвести до становлення нової макроскопічної картини буття [Князева, Курдюмов 2011(б), с. 120]. Нестійкість характеризується неможливістю однозначно передбачити результат і / або траєкторію подальшого розвитку процесу.

Синергетичні системи існують практично всюди і можуть бути виділені не тільки в живій і неживій природі, але й у різних сферах діяльності людини. Як буде показано нижче, мова також характеризується ознаками

синергетичної системи і змінюється відповідно до основних «сценаріїв» універсуму, а тому може слугувати об'єктом синергетичного аналізу.

Предмет синергетики становлять процеси становлення складних систем (далі – С-систем), явища самоорганізації, механізми фазового переходу систем. «Синергетика орієнтована на пошук універсальних законів еволюції і самоорганізації складних систем, законів еволюції відкритих нерівноважних систем будь-якої природи» [Курдюмов, Князева, ел.ресурс].

Еволюція будь-якої системи (в тому числі й мовної) є послідовністю актів самоорганізації цієї системи. Під *самоорганізацією* в синергетиці маються на увазі процеси, пов'язані з упорядкуванням внутрішньої структурної організації системи, обумовлені когерентною (узгодженою) взаємодією всіх компонентів і частин даної системи. Передумовою до самоорганізації є такі властивості системи, як відкритість, нестійкість, нелінійність і деякі інші.

Система функціонує на основі самоорганізації, якщо вона здатна адекватно реагувати на зовнішні зміни, вплив, самотійно змінюючи свої параметри, структуру, функції і тим самим зберігаючи себе. Відповідь системи – не обов'язково пасивна (самоадаптація); система може змінювати своє становище і впливати на зовнішнє середовище [Пихтовникова 2012, с. 10].

Перехід системи з існуючого стану в один з багатьох можливих (фазовий перехід) також супроводжується процесом самоорганізації. «Макроскопічні структури виникають в результаті складних нелінійних взаємодій мікроскопічних елементів» [Майнцер 2009, с. 255]. Відповідно, системи, які можуть характеризуватися зміною або перебудовою просторових, тимчасових або просторово-часових структур (самотійно, без впливу ззовні), називаються саморегульованими системами [Накен 2000, с. 69].

При синергетичному підході виявляється глибокий зв'язок фазових переходів системи не тільки з теорією катастроф, але і з явищами ієрархічності і фрактальності в таких системах.

Більшість реально існуючих складних систем нечітко визначені, і їх параметри знаходяться в складних взаємозв'язках. Через це в самоорганізованих системах часто спостерігаються гострі протиріччя між вимогами до поведінки системи з боку атракторів і з боку репелерів. Суперечливі вимоги до С-системи з боку атракторів і репелерів не призводять до її розпаду завдяки її ієрархічності. Дещо схематизуючи ситуацію, можна стверджувати, що різні складові ієрархії в процесі самоорганізації набувають протилежних якостей. Одні задовольняють вимогам атракторів, інші – репелерам. У цілому С-система, зберігаючи свою структуру і цілі, набуває полярно протилежні властивості і можливість альтернативної поведінки. Явища поляризації в різних типах дискурсу розглянуто в наступних розділах. *Поляризація* складових С-системи – один з головних критеріїв її самороз-

витку. Поляризація оригінальним чином зберігає С-систему в режимі динамічної стійкості. Цей феномен можна пояснити наступним важливим постулатом синергетики: в інформаційному відношенні складові С-системи здатні моделювати один одного і навколишнє середовище. Слугуючи взаємними моделями, складові з полярними властивостями доповнюють одна одну і забезпечують досягнення цілей системи декількома альтернативними шляхами [Пихтовникова 2012, с. 17–18].

У кожній складовій С-системи модель навколишнього середовища або іншої складової не обов'язково виникає як результат «інтелектуальних зусиль». Через дисипативність на мікрорівні всіх частин С-системи моделю може слугувати відбиток форми (самозаливка природною смолою своїх ушкоджень у дерев), колірна мімікрія (восьминіг, хамелеон). Дисипативна взаємодія частин С-системи може створювати і більш складні моделі. При цьому враховуються лише істотні властивості модельованої складової, що неминуче вводить взаємну оцінку складових С-системи. «Інтелектуальний рівень» оцінки також може сягати від операцій простого порівняння за фізичним / фізіологічним критерієм до аналітичних висновків на основі прийняття / відкидання гіпотез про придатність моделі. Подібний рівень спостерігається при взаємному моделюванні тексту і підтексту. Тексту зазвичай притаманний виклад фактуальної інформації, опис подій, їх експліцитна оцінка. Підтекст створюється при переосмисленні текстової інформації, надання її елементам іншої ваги та значення. При цьому елементи інформації тексту виступають кодами інакомовності (або недоговореного) для відповідних елементів підтексту. Така відповідність у термінах науки про системи є ізоморфною або гомоморфною відповідністю, тобто моделлю [там само].

Фракталом прийнято називати структуру, яка залишається самоподібною за будь-якої зміни масштабу (збільшення, зменшення). Звичні для нас приклади фракталів – сніжинки, паморозь, візерунки на килимах, що повторюють себе в різних масштабах, самородки гірського кришталю тощо. Засновник теорії фракталів Бенуа Мандельброт (1924 – 2010) постулював нескінченне самовідтворення фрактальної структури як у бік збільшення масштабу, так і в бік його зменшення. Ця ідеалізація дозволила зрозуміти досить тонкі питання конкуренції атракторів у реальних синергетичних системах. Принцип фрактальності відіграє важливу роль у мові та мовленні, а також в обмеженні процедур вербалізації концептів. Ключовим у теорії фракталів є поняття генератора фрактала. Згідно з Пайтгеном і Ріхтером, генератор фрактала має, як мінімум, дві групи параметрів. Перша група $\{C\}$ – це параметри конструкції базової фігури фрактала (вони ж – лейтмотив [Пайтген, Ріхтер 1993, с. 33; Синергетика 2015, с. 119], ідея фрактала, композиція). Друга група $\{Z\}$ – параметри вихідної точки або області в просторі-часі, в якій починається побудова фрактала. Вся варіативність

і краса фракталів здійснюється комбінуванням параметрів $\{C\}$ і $\{Z\}$. Якщо фіксувати конструкцію фрактала $\{C\}$ і змінювати області $\{Z\}$, то весь простір-час розбивається на зони атракторів, що притягують елементи множини за певними властивостями. Наприклад, мовні одиниці, які мають певну семантику. Межі впливу атракторів називаються межами Жюліа–Фату G-F на честь французьких математиків, які століття тому вперше звернули увагу на цей феномен. Якщо, навпаки, фіксувати область $\{Z\}$ вихідних параметрів і змінювати групу параметрів конструкції фракталів $\{C\}$, то межі можливого в цьому просторі-часі називаються безліччю $\{M\}$ Бенуа Мандельброта. *Фазовий перехід* синергетичної системи відбувається тоді, коли кордони Жюліа–Фату (G-F) виходять на безліч $\{M\}$ Мандельброта [Пайтген, Ріхтер 1993, с. 27]. Що все це означає в лінгвістиці – пояснити непросто, однак варто витратити зусилля, тому що це дає абсолютно нове трактування синергетичних процесів еволюції мови.

Явище самоорганізації в складних системах досить глибоко досліджувалося в природознавстві, насамперед у фізиці і хімії, потім у біології. Як зазначав І. Пригожин, «концепція самоорганізації призводить до глибоких змін в розумінні нашого пізнавального ставлення до природи» [Пригожин, Стенгерс 2009, с. 46]. Для вивчення самоорганізації Г. Хакен увів поняття «параметри порядку» і «принципи підпорядкування», І. Р. Пригожин висунув і розвинув теорію дисипативних структур, О. А. Самарський, С. П. Курдюмов, Г. Г. Малінецький і О. Б. Потапов запропонували різні моделі нелінійних динамічних систем, що самоорганізуються в режимах із загостренням. Моделювання процесів самоорганізації знаходить застосування в інженерних і комп'ютерних технологіях, а також у гуманітарних науках.

Необхідною умовою для здійснення процесу самоорганізації виступає так зване нелінійне середовище: «Без нелінійності немає самоорганізації» [Добронравова 2004, с. 5]. *Нелінійність* – ще одна базова ознака синергетичної системи. Поняття нелінійності включає в себе незворотність і багатоваріантність еволюції, можливість несподіваних змін темпу та напрямку течії процесів, наявність так званих точок біфуркації, точок розгалуження шляхів еволюції [Князева, Курдюмов 2010, с. 208].

Нелінійна система відрізняється непередбачуваністю поведінки; інакше кажучи, її поведінка не детермінується початковими умовами і не може бути визначена звичними методами. Причинно-наслідковий принцип «Якщо X ..., то Y ...» або «Нехай дано X ..., тоді Y» для нелінійних систем є непридатним. У різні моменти часу нелінійна система може підкорятися різним законам, що призводить до актуалізації різних режимів функціонування.

Одним з найбільш важливих режимів існування нелінійної синергетичної системи є так званий *режим із загостренням*. У математиці під режимами із загостренням розуміють такі процеси, коли величини не-

обмежено зростають за обмежений час (час загострення). Існують також і *режими самоорганізації без загострення*, під якими розуміють відносно повільний прояв параметра порядку.

У режимі із загостренням значення параметра порядку швидко зростає, що спричиняє фазовий перехід синергетичної системи. Приклад з фізики – практично миттєва кристалізація перенасиченого сіллю розчину при зниженні його температури.

Наведемо також ближчі для філологів приклади швидкої і повільної реалізації параметра порядку. Такі можливості реалізуються в дійсності в літературних жанрах, а на рівні текстів – у вигляді розлогих текстів та коротких текстів. Зазвичай швидкий або повільний режим самоорганізації пов'язаний, відповідно, з динамічністю або статичністю художнього твору. Параметр порядку, який виявляє себе повільно, означає, що структура, стиль, композиція тексту реалізується відносно повільно. Стиснення інформації атракторами здійснюється здебільшого за допомогою рекурсії, що уточнює і звужує вибір. У результаті, як правило, з'являються розлогі тексти з великою кількістю пояснень, доповнень, в яких переважає статика. Такі тексти цілком можуть мати художню цінність. Прикладами служать численні німецькі байки XVIII ст. з довгими роздумами, а також тексти деяких авторів, які доводять рекурсію до художньої досконалості (наприклад, роман Е. Хемінгуея «По кому дзвонить дзвін»). Параметр порядку, який швидко виявляється, створює в тексті, як правило, ситуацію загострення інтриги, несподівану кульмінацію. Приклади – короткі динамічні німецькі байки і притчі XVIII–XX ст., мікрогуморески, інші зразки малих жанрів. Швидкий параметр порядку характерний для гумористичних текстів, детективів тощо [Пихтовникова 2012, с. 20–21].

Інтерес до вивчення властивостей нелінійних систем обумовлений, головним чином, тим, що реальний світ, природа і суспільство в своєму існуванні та розвитку підкоряються нелінійним законам.

5. Завдання синергетики

Завдання синергетики окреслюються в рамках предмета синергетики і, серед інших, включають наступне.

1. Вивчення різноманітних режимів відкритої, динамічної, нелінійної системи, яка здатна до самоорганізації. «Завдання акуратного отримання спектра структур відкритого нелінійного середовища вирішено поки тільки в окремих випадках. Тому тут відкривається величезне поле пошуку. Перед дослідниками стоїть фундаментальна проблема визначення спектра структур відкритих нелінійних середовищ. Це, по суті, надзавдання» [Князева, Курдюмов, ел. ресурс].

2. Дослідження і моделювання процесів самоорганізації (фазових переходів) синергетичної системи, відшукування спектра атракторів системи і областей їхнього тяжіння.

3. Виділення і опис етапів і з'ясування законів формування, функціонування та розпаду складних структур у нелінійному середовищі.

4. Дослідження можливих альтернатив розвитку складної системи, переосмислення понять «випадковість», «хаос», «порядок» у світлі загальнонаукових концепцій синергетики. «Синергетика не скасовує і не замінює системного дослідження <...> Синергетика зосереджує увагу на процесах нестійкості, станах динамічного хаосу, що породжують ту чи іншу організацію, порядок» [Степин 2007, ел.ресурс].

5. Опис синергетичної системи як такої, що об'єднує «різновікові» складні підсистеми, які коеволюціонують та характеризуються різною швидкістю змін, що відбуваються в них. «Потрібно відмовитися від принципу вирівнювання, „гомогенізації“ системи. У складну структуру можуть об'єднуватися структури самого різного рівня розвитку. Так, у людському тілі знаходяться одночасно куприк, рудимент хвоста, який не має істотного значення в життєдіяльності організму, і кора головного мозку, яка не має аналогів в іншому тваринному світі. <...> Застосування принципів коеволюції складних систем, законів розвитку нелінійних відкритих дисипативних середовищ, правил побудови на них складних структур, які еволюціонують, можливо, дозволить сформувати новий конструктивний підхід до вирішення глобальних проблем, що стоять перед сучасною наукою, перед усією людською цивілізацією» [Белавин, ел.ресурс].

Відзначимо, що загальною властивістю синергетичних систем є їх унікальність: і Всесвіт, і наше життя на Землі, і мови та культура народів планети і багато іншого є унікальними. Зростає відповідальність людини за свої дії, значна кількість яких має незворотній характер, що обмежує людину в її експериментаторських спробах змінити, підлаштувати під себе і свої потреби навколишній світ. «Ми повинні розуміти, прогнозувати і планувати свої дії в цьому єдиному світі, в якому живемо, і в єдиному житті, що знаходиться в нашому розпорядженні. Це кидає виклик багатьом науковим дисциплінам» [Малинецкий 2013(б), с. 21].

У цих умовах, що склалися, саме синергетика покликана допомогти зрозуміти сутність і функціонування складних систем, що визначають наш сьогоденний і завтрашній день.

6. Синергетика і наукова картина світу

Навколишній світ сприймається кожним з нас по-різному. Індивідуальне уявлення світу залежить від багатьох факторів, як то: рівень отриманої освіти і / або самоосвіти, рівень культурного розвитку, релігійний

світогляд, професійна діяльність тощо. Саме ці чинники приховують у собі потенціал «різноглибинного прочитання» реальності.

Уявлення людини про світ є мінливими; знання та досвід, що отримуються нею протягом життя, безперервно вносять корективи в «буденне» сприйняття та інтерпретацію світоустрою (так звана наївна картина світу). Зовнішній світ не відбивається в нашій свідомості, як у дзеркалі, але моделюється, створюється нами знову і знову, а сформована «картина» світу постійно уточнюється і деталізується залежно від ступеня *нашого розуміння* структури, властивостей і зв'язків усього, що існує в цьому світі. Як зазначає Г. М. Манаєнко, саме мовець як мислячий суб'єкт встановлює зв'язок, з'єднує ті чи інші сутності [Манаєнко 2013, с. 282], бо «онтологією мови є не те, що знаходиться „за вікном“, а те, що конструюється (концептуалізується) мовою» [Переверзев 1998, с. 26].

На відміну від наївної картини світу, в якій відбивається індивідуальне світосприйняття, наукова картина світу базується на досягненнях у природничих науках і розкриває реальні (доведені або відкриті експериментально) властивості та відносини між субстанціями універсуму.

Як відомо, термін «картина світу» був запропонований фізиком Генріхом Р. Герцем (1857–1894) наприкінці ХІХ ст. для позначення сукупності внутрішніх образів зовнішніх предметів, з яких шляхом логічних умовиводів можна отримати знання про властивості та поведінку предметів. Пізніше це поняття було уточнене. Зараз під науковою картиною світу звичайно розуміють форму репрезентації теоретичного знання про предмет дослідження, отриманого в різних наукових дисциплінах.

Наукова картина світу включає в себе принцип єдності, що виявляється в існуванні законів, справедливих для найрізноманітніших рівнів існування, від мікросвіту до Мегагалактики, від неживої природи до людини і суспільства [Белавин, ел.ресурс]. Формування наукової картини світу, зауважує В. С. Стьопін, завжди відбувається не тільки як процес внутрішньо наукового характеру, але і як взаємодія науки з іншими сферами культури: «Ця взаємодія здійснюється не тільки в сфері духовної культури, а й через опредмечування наукових знань у виробництві, що приводять до створення нових об'єктів штучного матеріального середовища, які, в свою чергу, стають еталонними формами і основою для продукування нових предметних образів, з якими оперує людське мислення» [Степин 1989, с. 9].

Як і наївна, наукова картина світу не є стабільною, вона змінюється завдяки зусиллям багатьох поколінь вчених у самих різних дослідницьких галузях.

Аналізуючи динаміку природничо-наукової картини світу, вчені виділяють такі три етапи у її розвитку.

1. Механічний (класичний), що характеризується словами-символами «абсолютний простір і час», «детермінізм», «об'єктивність», «закон збереження енергії».

2. Фізичний (некласичний), маркерами якого виступають поняття «відносність», «індетермінізм», «додатковість» «кванти».

3. Еволюційний (постнекласичний) з ключовими словами «життя», «ноосфера», «ко-еволюція», «самоорганізація», «синергетика», «космогенез», «закони ко-еволюції нелінійних відкритих дисипативних систем» [Баранцев 2009, с. 17; Белавин, ел. ресурс].

Початок сучасного (третього) етапу в розвитку наукової картини світу датують 1960–1980 рр. і пов'язують з появою теорії універсального еволюціонізму Е. Янча і М. М. Моїсеєва, відповідно до якої нежива природа від найдрібніших об'єктів до Сонячної системи і Всесвіту в цілому розглядається як така, що еволюціонує в одному ряду із живими та соціальними об'єктами [див.: Моїсеєв 1998]. Ядром наукової картини світу ХХІ століття стає синергетика, яка «намагається навести мости між окремими науковими картинами реальності і сформувані принципи нової загальнонаукової картини світу» [Буданов, ел. ресурс].

Вважають, що єдина наукова картина світу повинна являти собою синтез різних наукових картин світу, що спирається на цілісний образ природи в її еволюції: «Для того щоб заснований на принципі розвитку синтез був здійснений, цей принцип повинен виступати в ролі організуючого начала в усіх синтезованих картинах світу, а також експлікуватися в закономірностях, загальних для процесів розвитку, що вивчаються різними галузями науки» [Добронравова 2007, ел.ресурс].

У такому контексті синергетику можна сприймати як розумову схему, що «показує, як може здійснюватися конкретне дослідження складних систем в тій чи іншій дисциплінарній галузі» [Князева, Курдюмов 2011, с. 80], у тому числі і в науці про мову.

Запитання і завдання до розділу 1

1. Що таке «синергетика»? Як і коли виникла синергетика?
2. Чому синергетику називають багатовимірним феноменом?
3. Що зближує синергетику і філософію?
4. Що вивчає синергетика? Якими є її основні завдання?
5. Які системи називаються складними?
6. У чому полягає сутність самоорганізації системи?
7. Назвіть основні властивості системи, що самоорганізується.
8. Якою є причина протиріч між атракторами і репелерами системи, що самоорганізується?

9. Що таке параметр порядку? Назвіть можливі режими прояви параметра порядку.

10. Наведіть приклади параметрів порядку, що діють у режимах із загостренням і без загострення.

Теми рефератів

1. Синергетика, її роль у процесі наукового пізнання.
2. Формування наукової картини світу як синергетичний процес.
3. Засновники синергетики: Ілля Романович Пригожин.
4. Засновники синергетики: Герман Хакен.
5. Теорія катастроф Рене Тома та її застосування до дослідження мовних явищ.
6. Тектологія О.О. Богданова: основні положення.
7. Бенуа Мандельброт – автор теорії фракталів.
8. Сергій Павлович Курдюмов та його внесок у розвиток синергетики.
9. Застосування синергетики в різних галузях знання.
10. Синергетика і прогнозування майбутнього. Межі передбачуваності.
11. Фрактальність світобудови.
12. Глобалізація в ракурсі синергетики.

Література до розділу 1

1. Анищенко В. С. Знакомство с нелинейной динамикой / В. С. Анищенко. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 224 с.
2. Баранцев Р.Г. Синергетика в современном естествознании / Р. Г. Баранцев. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 160 с.
3. Баранцев Р. Г. Структурная методология синтеза [Электронный ресурс] / Р. Г. Баранцев. – Режим доступа : <http://grani.agni-age.net/articles1/barantsev.htm>
4. Белавин В. А. Режимы с обострением и законы коэволюции сложных систем [Электронный ресурс] / В. А. Белавин, С. П. Курдюмов, Е. Н. Князева. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/Belavin.htm>
5. Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука: в 2 т. / А. А. Богданов. – М., 1989. – Электронная публикация : Центр гуманитарных технологий. – 07.10.2010. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5909>
6. Буданов В. Г. Синергетика: мировоззрение, методология, наука [Электронный ресурс] / В. Г. Буданов. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/buuuudddd.htm>
7. Буданов В. Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании / В. Г. Буданов; Ин-т философии РАН. – М. : Изд-во ЛКИ/УРСС, 2007. – 232 с.

8. Верхотурова Т. Л. Лингвистический статус языка науки (к вопросу о языковом детерминизме) / Т. Л. Верхотурова // *Studia linguistica cognitiva*. Вып. 2 : Наука о языке в изменяющейся парадигме знания. – Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2009. – С. 65–86.

9. Винер Н. Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине / Н. Винер. – М. : Наука, 1983. – 340 с.

10. Грин Б. Элегантная Вселенная: Суперструны, скрытые размерности и поиски окончательной теории / Б. Грин; под ред. В. О. Малышенко. – Изд. 5-е. – М. : УРСС ; Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 288 с.

11. Данилов Ю. А. Роль и место синергетики в современной науке [Электронный ресурс] / Ю. А. Данилов. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/DANILOV.htm>

12. Добронравова И. С. Синергетика как общенаучная исследовательская программа / И. С. Добронравова // *Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания*. – М., 2004. – С. 78–87.

13. Добронравова И. С. Целостность и единство [Электронный ресурс] / И. С. Добронравова. – Режим доступа : <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:BhdDIUN3>

14. Домброван Т. И. Язык в контексте синергетики : монография / Т. И. Домброван. – Одесса : КП ОГТ, 2013. – 346 с.

15. Евин И. А. Искусство и синергетика / И. А. Евин. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 208 с.

16. Зинченко В. Г. Межкультурная коммуникация: от системного подхода к синергетической парадигме: учеб. пособие / В. Г. Зинченко, В. Г. Зусман, З. И. Кирнозе. – М. : Флинта ; Наука, 2007. – 224 с.

17. Князева Е. Н. Основные принципы синергетического мировоззрения / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://file:///C:/Documents%20and%20Settings/%D0%90%B4%>

18. Князева Е. Н. Основания синергетики: режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – СПб. : Алетейя, 2002. – 414 с.

19. Князева Е. Н. Основания синергетики: Синергетическое мировидение / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 256 с.

20. Князева Е. Н. Синергетика: Нелинейность времени и ландшафты ко-эволюции / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : КомКнига, 2011. – 272 с.

21. Котельников Г. А. Теоретическая и прикладная синергетика [Электронный ресурс] / Г. А. Котельников. – Режим доступа : <file:///C:/Documents%20and%20Settings/%D0%90%D0%>

22. Курдюмов С. П. Синергетика: начала нелинейного мышления [Электронный ресурс] / С. П. Курдюмов, Е. Н. Князева. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/kurdyumovknyaz.htm>

23. Курдюмов С. П. Синергетика и системный синтез / С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий // Синергетика: Исследования и технологии. – Изд. 2-е. – М. : УРСС, 2009. – 224 с.

24. Льовкіна О. Ідейні витокі тектології Олександра Богданова: історико-філософський контекст / О. Льовкіна // МАГІСТЕРІУМ. Вип. 39 : Історико-філософські студії. – 2010. – С. 67–71.

25. Майнцер К. Сложносистемное мышление: Материя, разум, человечество. Новый синтез / К. Майнцер; пер. с англ.; под ред. и с предисл. Г. Г. Малинецкого. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 464 с.

26. Малинецкий Г. Г. Пространство синергетики: Взгляд с высоты. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013(а). – 248 с.

27. Малинецкий Г. Г. Чудо самоорганизованной критичности / Г. Г. Малинецкий // Бак П. Как работает природа: Теория самоорганизованной критичности / П. Бак ; пер. с англ. – М. : УРСС; Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013(б). – 276 с. – С. 13–46.

28. Мандельброт Б. Б. Фракталы и возрождение теории итераций / Б. Б. Мандельброт // Пайтген Х.-О. Красота фракталов / Х.-О. Пайтген, П. Х. Рихтер. – М. : Мир, 1993. – С. 131–140.

29. Мандельброт Б. Фрактальная геометрия природы / Б. Мандельброт. – М. : Ин-т компьютерных исследований, 2002. – 656 с.

30. Манаенко Г. Н. Синтаксические основы организации информации в тексте / Г. Н. Манаенко // Язык и культура в эпоху глобализации : сб. науч. трудов по матер. I междунар. конф. «Язык и культура в эпоху глобализации» : в 2 т. – Т. 1. – СПб. : Изд-во СПбГЭУ, 2013. – С. 280–287.

31. Моисеев Н. Н. Еще раз о проблеме коэволюции / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1998. – № 8. – С. 26–37.

32. Николис Г. Познание сложного: Введение / Г. Николис, И. Пригожин ; пер. с англ. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 352 с.

33. Николис Дж. Динамика иерархических систем. Эволюционное представление / Дж. Николис. – М. : Мир, 1989. – 488 с.

34. Онтология и эпистемология синергетики. – М. : ИФ РАН, 1997. – 159 с.

35. Пайтген Х.-О., Красота фракталов. Образы комплексных динамических систем / Х.-О. Пайтген, П. Х. Рихтер. – М. : Мир, 1993. – 176 с.

36. Переверзев К. А. Высказывание и ситуация: об онтологическом аспекте философии языка / К. А. Переверзев // Вопросы языкознания. – 1998. – № 5. – С. 24–52.

37. Петров О. А. Введение в синергетику живых систем / О. А. Петров, Л. К. Панина. – СПб. : Наука, 2005. – 101 с.

38. Пиотровский Р. Г. О лингвистической синергетике / Р. Г. Пиотровский // Научно-техническая информация. Серия 2, Информационные процессы и системы. – 1996. – № 12. – С. 1–12.

39. Пиотровский Р. Г. Лингвистическая синергетика: исходные положения, первые результаты, перспективы / Р. Г. Пиотровский. – СПб. : С.-Пб. гос. ун-т, 2006. – 160 с.

40. Пихтовникова Л. С. Лингвосинергетика: основы и очерк направлений: монография / Л. С. Пихтовникова. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. – 180 с.

41. Піхтовнікова Л. С. Стилїстика і синергетика дискурсу / Л. С. Піхтовнікова // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : [кол. Монографія] / за загальн. ред. І. С. Шевченко. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 29–35.

42. Піхтовнікова Л. С. Самоорганізація дискурсу: синергетичні принципи і підходи до лінгвістичного аналізу / Л. С. Піхтовнікова // Сучасні фундаментальні теорії та інноваційні практики навчання іноземної мови у ВНЗ : колективна монографія / за ред. В. Г. Пасинок. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 218–231.

43. Пригожин И. Р. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Р. Пригожин, И. Стенгерс ; пер. с англ. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 312 с.

44. Пригожин И. Время. Хаос. Квант: К решению парадокса времени / И. Р. Пригожин, И. Стенгерс ; пер. с англ. ; под ред. В. И. Аршинова. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 232 с.

45. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

46. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

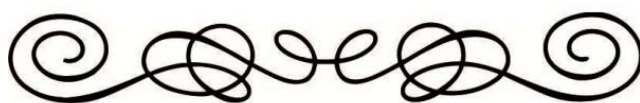
47. Силантьева В. И. Художественное мышление переходного времени (литература и живопись) / В. И. Силантьева. – Одесса : Астропринт, 2000. – 352 с.

48. Синергетика в филологических исследованиях : монография / Т. И. Домброван, С. М. Еникеева, Л. С. Пихтовникова и др. ; под общ. ред. проф. Л. С. Пихтовниковой. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. – 340 с.

49. Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания / под ред. Л. П. Киященко. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 560 с.

50. Спиркин А. Г. Философия / А. Г. Спиркин. – М. : Гардарики, 1999. – 816 с.

51. Степин В. С. Научное познание и ценности техногенной цивилизации / В. С. Степин // Вопросы философии. – 1989. – № 10. – С. 3–18.
52. Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность / В. С. Степин // Вопросы философии. – 2003. – № 8. – С. 5–15.
53. Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и философия синергетики [Электронный ресурс] / В. С. Степин // Материалы международной конференции «Путь в будущее – наука, глобальные проблемы, мечты и надежды», 26–28 ноября 2007 г. – Ин-т прикладной математики имени М. В. Келдыша РАН. М., 2007. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/stepin444.htm>
54. Тарасенко В. В. Фрактальная семиотика: «слепые пятна», перипетии и узнавания / В. В. Тарасенко; заключ. ст. Ю. С. Степанова. – М : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 232 с.
55. Том Р. Структурная устойчивость и морфогенез / Р. Том. – М. : Логос, 2002. – 856 с.
56. Уемов А. И. Системные аспекты философского знания / А. И. Уемов. – Одесса : Студия «Негоциант», 2000. – 160 с.
57. Фракталы и флуктуации в культуре. – Белгород : БГТУ, 2003. – 146 с.
58. Хакен Г. Основные понятия синергетики / Г. Хакен // Синергетическая парадигма. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 28–56.
59. Dombrovan T. An Introduction to Linguistic Synergetics / T. Dombrovan. – Cambridge Scholars Publishing, 2018. – 152 p.
60. Haken H. Synergetics. An Introduction. (Springer Series in Synergetics) / H. Haken. – Berlin : Springer-Verlag, 1977. – 325 p.
61. Haken H. Information and Self-organization: A Macroscopic Approach to Complex Systems. (Springer Series in Synergetics) / H. Haken. – Berlin: Springer-Verlag, 2000. – 225 p.

РОЗДІЛ 2

ЛІНГВОСИНЕРГЕТИКА: СТАНОВЛЕННЯ

Т. І. Домброван

Розгорнутий план до розділу 2

1. Сутність і фактори міждисциплінарності лінгвосинергетики.

Міждисциплінарність як зв'язок окремих наукових підходів з метою комплексного дослідження об'єктів і явищ. Напрямки реалізації міждисциплінарного підходу. Міждисциплінарна природа синергетики. Поєднання лінгвістичних парадигм у лінгвосинергетиці.

2. Концептуально-методологічні основи лінгвосинергетики.

Синергетика як світогляд і як науковий метод моделювання складних систем. Ступені формалізації синергетичного моделювання. Лінгвосинергетика як методологічний підхід до опису динамічного простору мови.

3. Завдання та основні дослідницькі вектори лінгвосинергетики.

Вивчення лінгвосинергетикою механізмів мінливості мовної системи та параметрів збереження її цілісності. Дослідницькі напрямки лінгвосинергетики і сучасні досягнення в них.

4. Базовий інструментарій синергетики в лінгвістичних дослідженнях. Основні поняття синергетики та їх зміст у лінгвістичних застосуваннях.

5. Основні характеристики синергетичних моделей у лінгвістиці.

Співвідношення якісних і кількісних синергетичних моделей у лінгвістиці. Якісні моделі для нечітко визначених реалій мови та мовлення.

1. Сутність і фактори міждисциплінарності лінгвосинергетики

Відмінною рисою сучасного етапу розвитку науки є інтеграція окремих наукових дисциплін, розширення понятійного апарату з метою вивчення старих проблем з нових позицій, що вже привело до появи так званих маргінальних наук і міждисциплінарних напрямів, які розвивають кордони між окремими науками. «Ми все більше спеціалізуємося не в науках, а в *проблемах*. Це дозволяє, з одного боку, надзвичайно заглиблюватися в явище, що досліджується, а з іншого – розширювати охоплення його з усіх точок зору», – писав академік В. І. Вернадський (курсив автора) [Вернадский 1988, с. 73].

Міждисциплінарність є закономірним проявом методологічного принципу експансіонізму, який полягає в розширенні предметного поля дослідження, в перегляді традиційних проблем з нових ракурсів, а також у створенні нових напрямів і підходів до дослідження мови: «Посилення експансіоністських настанов проявляється <...> в усе зростаючому прагненні розширити область лінгвістичних досліджень, появі виходів в інші науки й активному використанні надбань інших наук – культурології, біології, соціології, антропології, етнології, психології, нейронаук та ін.» [Пименова, Кондратьєва 2011, с. 11].

Очевидно, що розвиток наукової думки, хоч і спирається на «плечі гігантів» минулого, все ж не є кумулятивним, а схильний до нелінійного розвитку, своєрідного «пульсування», хвилеподібної зміни режимів діяльності. Період диференціації наук, поглиблення в дисципліни, час так званих «вузьких» коридорів дослідження поступово переходить в етап інтеграції дисциплін в єдину науку постнекласичного періоду в історії розвитку наукової думки. Справджуються слова Станіслава Грофа (1993) про те, що наука наближається до зрушення парадигми небачених розмірів, через яку зміняться наші поняття про реальність і людську природу, яка поєднає концептуальним мостом давню мудрість і сучасну науку, примирить східну духовність із західним прагматизмом.

Відомо, що дисциплінарний підхід до вивчення об'єкта передбачає використання понятійного апарату і конкретних методик дослідження, вироблених в окремо взятій дисципліні.

Міждисциплінарний підхід реалізується в двох напрямках: по-перше, він передбачає розширення понятійного апарату конкретної науки і методології дослідження за рахунок залучення категорій і методик аналізу інших наукових дисциплін (назвемо це відцентровим вектором – див. рис. 2.1): і, по-друге, він передбачає комплексне вивчення об'єкта дослідження, коли об'єкт дослідження потрапляє в поле наукової рефлексії

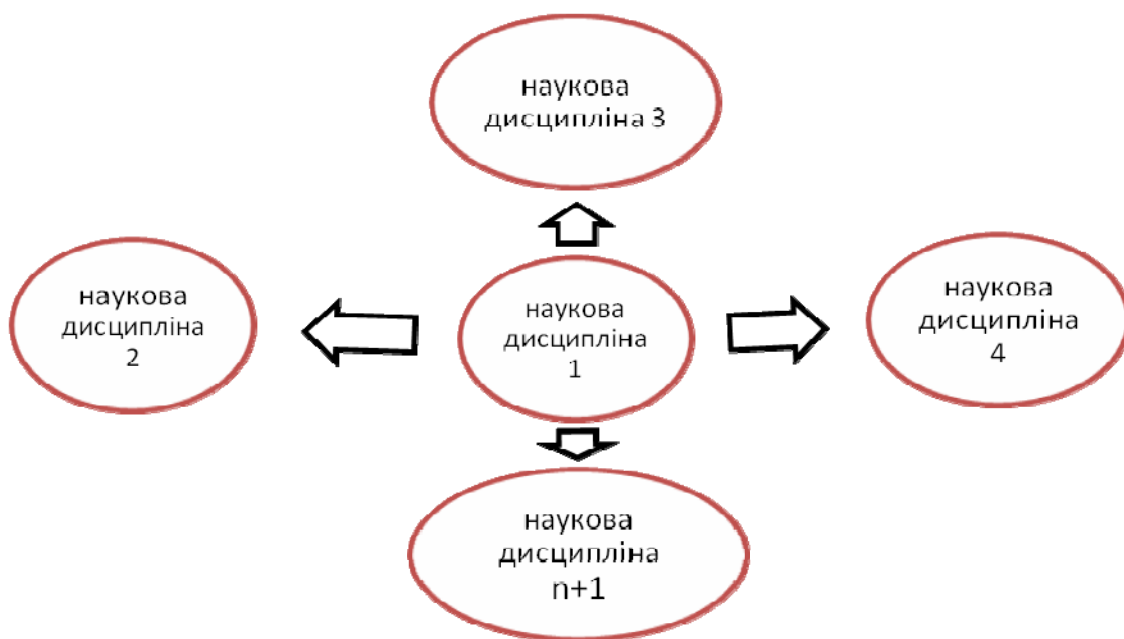

Рис. 2.1. Відцентровий вектор міждисциплінарних досліджень

представників різних наукових дисциплін (назвемо це доцентровим вектором – див. рис. 2.2).

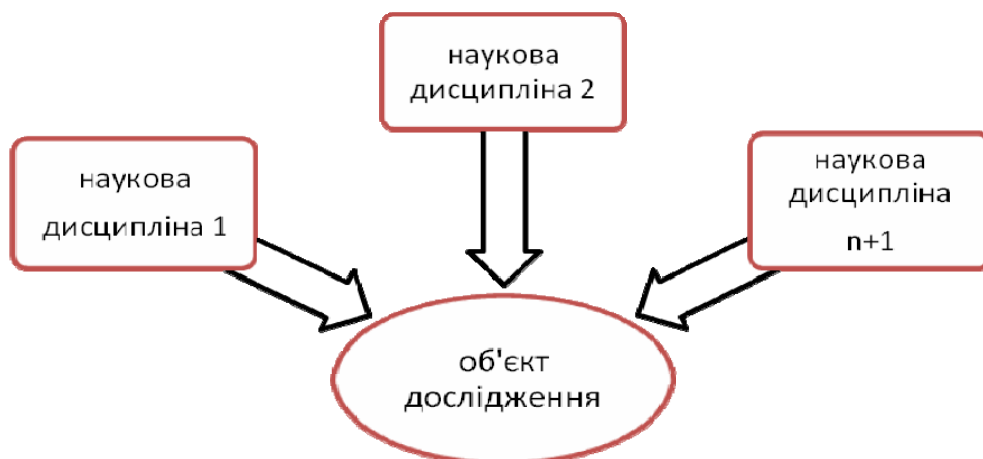

Рис. 2.2. Доцентровий вектор міждисциплінарних досліджень

Методологія міждисциплінарних досліджень, на думку Е. Ласло (2000), – це горизонтальний трансдисциплінарний зв'язок реальності, асоціативний, з метафоричними переносами, що несе значний евристичний заряд, на відміну від вертикального причинно-наслідкового зв'язку дисциплінарної методології.

Деякі вчені протиставляють дисциплінарний підхід міждисциплінарному: «Дисциплінарний підхід вирішує конкретну задачу, яка виникла в історичному контексті розвитку предмета, підбираючи методи з усталеного інструментарію. *Прямо протилежним* є міждисциплінарний підхід, коли під цей універсальний метод шукаються завдання, що ефективно

вирішуються у найрізноманітніших галузях людської діяльності. Це принципово інший, холистичний спосіб структурування реальності, де радше панує поліморфізм мов і аналогія, ніж каузальне начало. Тут хід від методу, а не від завдання» (курсив наш – Т. Д.) [Аршинов, Буданов 2002, с. 75].

У цілому приймаючи запропоновану інтерпретацію понять «дисциплінарність» і «міждисциплінарність», все ж дозволимо собі не погодитися з протиставленням одного іншому. Дисциплінарність і міждисциплінарність не є протилежними поняттями: вони знаходяться у відносинах комплементарності, доповнюючи один одного, дозволяючи дослідникам у різних ракурсах і найбільш повно показати явища, що досліджуються, їх сутність, природу, внутрішню будову і зовнішні зв'язки. Більш того, міждисциплінарний підхід значно розширює експланаторний потенціал дослідження, збагачуючи конкретну наукову дисципліну категоріями і методиками, які транслюються з інших, часто, несуміжних наукових сфер, виводячи дослідника на метарівень.

Сучасна наука перебуває на такому рівні розвитку, коли практично не існує явища, яке служило б об'єктом вивчення тільки однієї наукової сфери. І людина, і природа, і суспільство, і навіть мова давно вже не є монодисциплінарними об'єктами дослідження. Більш того, плідними виявляються саме міждисциплінарні напрями через їхню здатність розширити дослідницькі можливості вчених, розсунути рамки наукового мислення і сформулювати цілісність сприйняття розглянутих питань.

За образним висловом Г. Г. Малінецького, науки знаходяться «в різному віці» – одні в старості, інші в зрілості, треті в юності. Звідси випливає, що багато ідей, методи, підходи, «пройдені» в одній галузі досліджень, можуть виявитися останнім словом і хвилюючою перспективою в іншій. Тому і самим ученим дуже потрібні міждисциплінарні підходи, які дозволяють мислити широко, поверх кордонів окремих дисциплін, напрямів, шкіл, традицій, допомагають ламати бар'єри, що заважають рухатися вперед [Малинецький 2013, с. 9].

Стрімке кооперування різних дисциплін нині відбувається в рамках синергетики – міждисциплінарного наукового напрямку дослідження складних, відкритих, динамічних систем різної онтології, що самоорганізуються та нелінійно розвиваються. Міждисциплінарність синергетики полягає в синтезі методів і принципів дослідження складних систем, вироблених у межах різних наукових дисциплін, об'єднаних об'єктом дослідження – складними системами, вивченням етапності їх самоорганізації, виявленням загальних закономірностей їх функціонування, встановленням загальних принципів їх розвитку.

Синергетика пропонує новий еволюційний погляд на світ, сутність якого полягає в цілісному, холистичному сприйнятті світобудови, в якому

все – живе і неживе – тісно взаємопов'язано і знаходиться в безперервному процесі зміни та розвитку.

Про важливість охоплення явищ в їх цілісності і про нагальну потребу переходу до синтезу знань писав ще в 1920 р. академік В. І. Вернадський: «Мене вже давно дивує відсутність прагнення охопити Природу як ціле в галузі емпіричного знання, де ми можемо це зробити. Ми нерідко даємо прості зібрання фактів і спостережень там, де ми можемо дати ціле. <...> Немов лінощі розуму. Відчувається, що певним зусиллям можна піднятися до охоплення всього явища в цілому, але цього зусилля не робиш і бачиш по літературі, що воно не робиться іншими. <...> А між тим навкруги накопичена маса даних, які тільки чекають на таке охоплення» [Вернадский 1988, с. 411]. Видається, що подібне охоплення можливе в рамках синергетичної парадигми, в основі якої лежить філософія динамічної цілісності.

Міждисциплінарність синергетики виявляється в лінгвосинергетиці єдиним підходом до окремих напрямів досліджень у лінгвістиці. Поняття кожної лінгвістичної парадигми використовуються у лінгвосинергетиці як базові, але їм надається оновлене трактування, оскільки лінгвосинергетика вивчає становлення і самоорганізацію будь-якого лінгвістичного об'єкта.

2. Концептуально-методологічні основи лінгвосинергетики

Методологія в загальнофілософському розумінні трактується як система принципів пізнання й осмислення об'єктивної реальності, як складна ієрархія способів і прийомів організації всього різноманіття видів людської діяльності.

Методологія науки традиційно визначається як систематичний аналіз методів, що застосовуються для отримання наукового знання, і загальних принципів, якими скеровується наукове дослідження. Загальна методологія вивчає питання обґрунтування наукового знання незалежно від наукових дисциплін, в яких його було отримано. Конкретна методологія досліджує методологічні проблеми окремих наук. Це сфера зайнятості, де перетинається діяльність філософа і фахівця з будь-якої конкретної дисципліни.

Повнота наукового опису може бути досягнута спільними зусиллями вчених різних напрямів і в результаті інтеграції отриманих фрагментів знання про об'єкт в єдину картину уявлень про нього. Таке завдання під силу міждисциплінарним напрямам у науці.

Однією з основних складових лінгвосинергетики є філософія. І це природно, бо, за словами В. І. Вернадського, «наука виросла з філософії тисячоліття тому» [Вернадский 1988, с. 83]. Академік В. І. Вернадський

високо оцінював роль філософії в розвитку науки в цілому й окремих її галузях: «Філософія завжди укладає зародок, іноді навіть передбачає цілі галузі майбутнього розвитку науки, і тільки завдяки одночасній роботі людського розуму в цій області виходить правильна критика схематичних побудов науки. В історії розвитку наукової думки можна ясно і точно простежити таке значення філософії, як коріння і життєва атмосфера наукового пошуку» [Вернадский 1981, с. 7]. Тому не дивно, що «вся сфера наукової творчості, пов'язана з будівництвом наукових теорій, наукових космогоній і наукових гіпотез, знаходиться в тісному зв'язку з філософською думкою. У ній неминучий, для неї необхідний філософський аналіз основних наукових положень» [Вернадский 1988, с. 251].

Лінгвосинергетика також розвивається в тісному зв'язку з філософією, що вносить, поряд з природознавством, певні корективи в наукову картину світу і допомагає здійснити діалектичний синтез фрагментів знання, отриманих в окремих науках.

Будучи теоретичним двигуном наукової думки, філософія в той самий час не залишає непоміченими досягнення природознавства, піддає їх науковій рефлексії і вбудовує в існуючу картину світоустрою. При цьому і сама філософія збагачується новими поняттями, несе їх «у народ» і робить загальнокультурним надбанням.

Інша компонента концептуально-методологічної платформи лінгвосинергетики – сама синергетика як основа міждисциплінарного вивчення складних динамічних систем. Тут важливо розрізняти синергетику як науковий метод математичного моделювання складних систем будь-якої природи (формалізована синергетика) і синергетику як світогляд, як систему настанов і підходів до вивчення складності (неформалізована синергетика).

Формалізована синергетика (в іншій термінології – автентична синергетика) знаходиться в основі синергетичної наукової парадигми і представлена в роботах природничо-наукового напрямку (Г. Хакен, І. Пригожин, В. С. Аніщенко, В. І. Арнольд, С. П. Капіца, Ю. Л. Климонтович, С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецький, О. Б. Потапов, Д. І. Трубецькой та ін.). «Автентична синергетика народжується і розвивається на перетині, конструктивному синтезі трьох витоків, а саме: нелінійного моделювання, практичної філософії і предметного знання; перетині, що особливо ефективно проявляється в міждисциплінарних взаємодіях» [Буданов, ел. ресурс].

За словами П. Бака, математика тут є непомірно складною: «Чи могло бути інакше? Ми маємо справу з найбільш складними явищами природи, які передбачають повільне накопичення інформації в тривалому процесі; так чому ж ми очікуємо, що є проста математична формула, яка описує цей стан? <...> Таке становище здатне значно охолодити ентузіазм» [Бак 2013, с. 109], додамо, в першу чергу, гуманітаріїв, чия математична підготовка нерідко обмежується шкільним курсом.

Очевидно, саме тому виникла так звана неформалізована (або метафорична) синергетика, яка утворює надзвичайно важливу периферію синергетичної парадигми. Тут набагато менше математичних розрахунків і комп'ютерного моделювання; в такому варіанті синергетика сприяє формуванню загальнонаукової картини світу і є своєрідною сполучною ланкою між природознавством і гуманітарними науками. За словами В. Г. Буданова, саме метафорична синергетика є першим мотивом і мовою в міждисциплінарному контакті, в першій прикидці спільних дій. Вона пояснює взаємодію дисциплінарних аур й онтологій у просторі синергетичної картини світу; тут же розгортається діалог з іншими міждисциплінарними напрямками: «Саме у цій галузі відбувається перший контакт із синергетикою у гуманітаріїв, у цій галузі лежать когнітивні, педагогічні, психологічні і комунікативні прийоми і технології, які поки що не освоєні синергетикою. Саме ця галузь є найбільш креативною, поставляє нові проекти і методи, що живлять ядро синергетики» [Буданов, ел. ресурс].

Але, з іншого боку, саме в галузі неформалізованої синергетики криється небезпека некоректного та необґрунтованого використання і самого терміну «синергетика», і низки категорій синергетики. Подібне жонглювання «новомодними» термінами без належного розуміння їх відповідного внутрішнього наповнення або, навпаки, вкладання в них непомірно розширеного, розпливчастого змісту загрожує спотворенням, деформацією основних понять синергетики і дискредитацією самої її сутності.

В. І. Жилін у результаті філософсько-методологічного аналізу сучасного педагогічного дискурсу демонструє необґрунтованість запозичення і використання синергетичної методології в педагогіці: «якщо визнати за синергетикою статус наукової методології, слід констатувати її профанацію в галузі педагогіки», при цьому «педагогічна синергетика» «не має нічого спільного з дослідженням процесів самоорганізації та саморозвитку в їх фундаментальних проявах, виходячи з яких стосовно освіти можна було б будувати або «синергетику освіти», або «педагогіку відкритих нелінійних дисипативних систем». Учений робить невтішний висновок про те, що «синергетична компонента дозволяє об'єктивно зняти відповідальність за результати освітнього процесу» [Жилін 2011, с. 190].

У лінгвістиці ж застосування принципів синергетики є не тільки можливим, але і необхідним, що обумовлено самою природою мови як відкритої динамічної системи, різноманіттям її функцій і властивостей.

І тут ми, нарешті, підходимо до ще одного компонента структури концептуально-методологічної бази лінгвосинергетики. Це сама лінгвістика, що є цілком очевидним.

Вчені відзначають, що «наука на черговому зламі століть потребує нової парадигми, тому що всі аспекти мовної структури не існують авто-

номно, а, навпаки, фундаментальним чином залежать від механізмів реальної мовної діяльності і від когнітивних структур, якими володіє індивід, що мислить» [Герман, Пищальникова 1999, с. 13]. Це приводить до необхідності розвитку концепції мови як складної ієрархічно організованої мегасистеми, компоненти якої когерентно пов'язані: «На зміну лінійному (послідовному) типу зв'язку, коли одне впливає з іншого, підкоряючись впливу зовнішніх причин, пропонується уявлення про одночасний цілісний характер зв'язків» [там само].

Заради справедливості слід відзначити, що в історії мовознавства неодноразово висловлювалися ідеї, подібні до синергетичних (звичайно, без використання специфічної термінології).

Особливо яскраво деякі з них прозвучали ще в першій чверті ХІХ ст. в роботах В. фон Гумбольдта (1767–1835). Наприклад, ідея про *саморегуляцію* мови:

«Мови виникли не в сваволі і не за договором, але вийшли зі схованок людської природи і є (можна додати: як самостійні сутності, притаманні певній особистості) саморегульованими звуковими стихіями, що розвиваються» [Гумбольдт 1984, с. 324],

а також ідея про спонтанну *самоорганізацію* мови:

«Яким би природним не здавалося припущення про поступове утворення мов, вони могли виникнути лише відразу. Людина є людиною лише завдяки мові; а для того щоб створити мову, вона вже повинна бути людиною» [Гумбольдт 1964, с. 80].

І далі:

«Мову неможливо уявити собі як щось задане наперед, бо в такому випадку абсолютно незбагнено, яким чином людина могла зрозуміти цю даність і змусити її служити собі. *Мова*, безумовно, *виникає з людини* і, звичайно, мало-помалу, але так, що організм мови не лежить мертвим вантажем у темряві душі, а є законом, що обумовлює розумову функцію людини, тому перше слово вже визначає і передбачає існування всієї мови. Якщо цю унікальну здатність людини спробувати порівняти з чим-небудь іншим, то доведеться згадати про інстинкт тварин і *назвати мову інтелектуальним інстинктом розуму*» (курсив автора) [там само].

Відстоюючи пріоритет *еволюційно-динамічного підходу* до мови над структурно-статичним, німецький учений розглядав мову не стільки як продукт діяльності (*ergon*), скільки як саму діяльність (*energeia*).

Концепцію слова як способу конденсації смислової енергії духу розвивав Павло Флоренський (1882–1937), порівнюючи слово з блискавкою, «яка роздирає небо від сходу до заходу, являючи втілений сенс: у слові врівноважуються і приходять до єдності накопичені енергії» [Флоренський 1990, п. 6]. Філософ підкреслював, що слово є не звук взагалі, а дуже тонко

організована звукова енергія, єдиний організм, *цілісність* (ще одне поняття, що розробляється в синергетиці). «Визнання або невизнання реальності слова, в кінцевому підсумку, загострення становища, веде до питання, чи є слово організмом, бо в іншому випадку, якби ми не визнали його таким, тобто не побачили в ньому цілісності, ми змушені були б визнати його зовнішнім з'єднанням енергій, а тому – випадковим і позбавленим будь-якої стійкості» [там само].

Рекурсивність і фрактальність мислення явно вгадуються в наступних рядках П. Флоренського: «ззовні мною отримана, взята мною зі скарбниці народної мови, чужа творчість, в моєму користуванні воно (слово) заново твориться мною <...>. У слові я виходжу за межі своєї обмеженості і з'єднуюся з волею цілого народу, яка безмірно перевершує мою власну, і до того ж не тільки в цей історичний момент, але незмірно глибше і синтетичніше, – з'єднуюся з історичним проявом волі народу <...>. Слово є синергетичним» [там само].

І. Бодуен де Куртене (1845–1929) писав про устремління мови зі стану *хаосу* до стану *порядку*: «У житті мови спостерігається постійна праця над усуненням хаосу, розладу, нестрункості, над введенням у нього порядку та одноманітності» [Бодуэн де Куртенэ 1963, с. 94–95].

Е. Сепір (1884–1939) ратував за розширення предметної області мовознавства і, фактично, за *міждисциплінарність* досліджень: «У процесі розвитку лінгвістичних досліджень мова доводить свою корисність як інструмент пізнання в науках про людину і в свою чергу потребує цих наук, щоб пролити світло на її суть. Сучасному лінгвістові стає важко обмежуватися лише своїм традиційним предметом. Якщо він не зовсім позбавлений уяви, то він не зможе не поділяти взаємних інтересів, які пов'язують лінгвістику з антропологією й історією культури, із соціологією, психологією, філософією і – в більш віддаленій перспективі – з фізіологією і фізикою» [Сепір 1993, с. 261].

І далі: «Лінгвісти, які цікавляться в першу чергу фактичними подробицями реальної мовної поведінки окремої особистості, а не соціалізованими мовними структурами, повинні постійно звертатися за допомогою до природничих наук. <...> Загалом зрозуміло, що інтерес до мови останнім часом виходить за межі власне лінгвістичних проблем. І це є неминучим, тому що розуміння мовних механізмів є необхідним як для вивчення історії, так і для дослідження людської поведінки. Можна тільки сподіватися в цьому зв'язку, що лінгвісти гостріше усвідомлюють значення їх предмета для науки в цілому і не залишаться осторонь, відгороджуючись традицією, яка загрожує перетворитися на схоластику, якщо не вдихнуть у неї життя знань, що виходять за межі вивчення лише формального устрою мови» [там само].

На наше глибоке переконання, нове життя в мовознавство вдихнуть ідеї синергетики. Ключовими поняттями синергетики є поняття інтеграції, синтезу, кооперації, когерентності, і вони в повному обсязі застосовні до опису складних систем будь-якої природи, в тому числі й мовної. Як підкреслює В. С. Стьопін, експансія синергетичних методів у різні науки ефективна там і тоді, де і коли потрібно враховувати саморозвиток, його інтегральні характеристики і закономірності [Степин, ел. версія]. Оскільки мова є відкритою складною динамічною системою, яка саморозвивається, остільки синергетичний підхід до дослідження різних аспектів існування та функціонування мовної системи є не лише можливим, але й абсолютно необхідним.

Отже, *лінгвістична синергетика*, або лінгвосинергетика, що виникла як міждисциплінарний напрям у вивченні мови з використанням категоріального апарату і методів синергетики, може бути визначена як один з методологічних підходів до опису динамічного простору мови, що є послідовною зміною в часі станів мінливої мовної мегасистеми.

Не заперечуючи системної організації мови, лінгвосинергетика доповнює філологічну традицію положеннями про мову як про відкриту, нелінійну, мінливу, самовпорядковану систему.

3. Завдання та основні дослідницькі вектори лінгвосинергетики

Розглядаючи лінгвосинергетика як новий витіток досліджень системи мови, ми бачимо широкий спектр завдань, що стоять перед цим міждисциплінарним напрямом. Серед них назвемо, насамперед, вивчення механізму мінливості мовної системи, з одного боку, і встановлення параметрів збереження системної цілісності, з іншого. Так звані «стійкі» стани мови вичерпно описуються традиційної лінгвістикою, в той час як лінгвосинергетика покликана досліджувати мову в «зламі» системи, в ситуаціях перебудови і переорганізації, що виникають під впливом зовнішніх факторів.

Загальновідомо, що мова зазнає змін постійно і що різні рівні та підсистеми мови змінюються з різною швидкістю. При цьому мова залишається сама собою і продовжує виконувати найважливіші функції в соціумі, здійснюючи зв'язок між його носіями, забезпечуючи комунікативний процес як серед представників одного покоління, так і між представниками різних поколінь.

Основне завдання лінгвосинергетики полягає у виявленні, описі та поясненні механізму внутрішньої динамічної структури мови із залученням принципів дослідження і категоріального апарату синергетики як парадигми складності.

Лінгвосинергетика пропонує одну з потенційно нескінченних інтерпретацій феномена мови, ще один ракурс дослідження. Це чергова спроба розгадати одвічну таємницю виникнення, збереження та розвитку мови, важливість якої в житті людини і суспільства неможливо переоцінити. І як будь-який науковий напрям, що знаходиться на початку свого шляху, лінгвосинергетика часто зустрічає скептичне ставлення до себе, в тому числі і через недосконалість окремих принципів дослідження, транспонованих з галузі природничих («жорстких») наук у галузь гуманітарну (що не відрізняється особливою «жорсткістю»), через нечітко визначений зміст деяких понять тощо.

Однак такий стан справ можна вважати цілком природним, бо тільки шляхом проб і помилок, що супроводжується уважним аналізом останніх, можна вибудувати цілісну схему пізнання, викристалізувати понятійну сітку, вдосконалити методику і прийоми наукового дослідження.

Правомірність застосування синергетичного підходу в мовознавстві пов'язана з традиціями та напрацюваннями в рамках попередніх наукових парадигм, особливо в руслі дослідження системних характеристик мови, що дає всі підстави стверджувати про спадкоємність лінгвосинергетики відносно до інших напрямів фундаментального мовознавства [Пономаренко 2010, с. 26].

Аналіз спеціальної літератури за останнє десятиліття дозволяє в такий спосіб окреслити аплікативний потенціал синергетичної парадигми в лінгвістиці (див. табл. 2.1). Виділення двох основних об'єктів синергетичного аналізу пояснюється тим, що «мовна і мовленнєва системи за своєю природою є здатними до самоорганізації» [Пихтовникова 2012, с. 6].

Таблиця 2.1

Основні дослідницькі вектори лінгвосинергетики

Об'єкт дослідження	Дослідницький вектор	Провідні дослідники
Мовлення / Мовленнєва діяльність	Синергетика тексту	Белоусов К. І. Глазунова О. І. Моїсеєва І. Ю. Москальчук Г. Г.
	Синергетика тексту і дискурсу	Алефіренко М. Ф. Бабелюк О. А. Броннік Л. В. Муратова О. Ю. Піхтовникова Л. С. Семенець О. О. Пономаренко Є. В. Словікова К. Л.

Продовження табл. 2.1

	Когнітивна синергетика	Алефіренко М. Ф. Броннік Л. В. Піхтовнікова Л. С. Приходько А. М. Таценко Н. В. та ін.
	Синергетика ідіолекту Синергетика поезики	Семенець О. О. Муратова О. Ю. Семенець О. О.
	Синергетика мовних девіацій	Пашковський В. Е. Піотровська В. Р Піотровський Р. Г.
	Синергетика і фрактальність	Єнікеева С. М. Домброван Т. І. Кийко Ю. Є. Піхтовнікова Л. С. та ін.
	Синергетика перекладу	Кушніна Л. В. Дорофеева М. С.
Мова	Синергетика словотворення	Єнікеева С. М. Дребет В. В.
	Діахронічна лінгвосинергетика	Домброван Т. І.
	Синергетика просодики	Калита А. А. Тараненко Л. І.
	Синергетика омонімії	Кийко С. В.
Література і мистецтво	Синергетика у просторі літерату- рознавства і мистецтвознавства Синергетика постмодерного рома- на та ідіостиль	Силантьєва В. І. Є. Г. Фоменко

На сучасному етапі в рамках загальної лінгвосинергетики найбільш активно розробляються окремі проблеми синергетики тексту і дискурсу, менш розроблені проблеми синергетики перекладу, ідіолекту, синергетики мовних девіацій, словотворення. При цьому, як зазначає Ф. С. Бацевич, оволодіння апаратом синергетики для вивчення мови поки не відбулося [Бацевич 2009, с. 38]. Окреслені напрями можуть бути в подальшому деталізовані, в тому числі і на основі додаткових критеріїв класифікації.

Прокоментуємо табл. 2.1 коротким оглядом ключових робіт, виконаних у рамках лінгвосинергетики. Пропонуючи цей огляд, ми виходимо з об'єктивних складнощів, які виникають перед ученими в зв'язку з обмеженим доступом до новітніх публікацій, спричинених, зокрема, недостатнім

фінансуванням і забезпеченням наукових бібліотек сучасною літературою, що видається на території країн СНД і за кордоном. Мета нашого короткого огляду полягає, таким чином, у тому, щоб пунктирно намітити основні дослідницькі напрями лінгвосинергетики і зорієнтувати своїх читачів у можливому виборі ними векторів подальших досліджень у цій області.

Дослідженню тексту з позицій синергетики присвячені монографії К. І. Білоусова (2008) і Г. Г. Москальчук (2010). Г. Г. Москальчук вивчає процеси структурної організації і самоорганізації тексту, виходячи з основних принципів симетрії і синергетики. У роботі «Структура тексту як синергетичний процес» представлено первинний аналіз системи градаційних моделей структури тексту, систематизовано форми через якісно-кількісний баланс структури, який визначається граничними умовами моделі і спрямованістю флуктуацій розміру речення щодо стандартної вимірювальної шкали, виявлено функціональні можливості різноманітних форм структури тексту, що визначаються станом креативного атратора в позиційній ієрархії даної форми. Дослідниця розглядає структуру тексту як синергетичний процес і співвідносить метамову для опису процесу структурної самоорганізації з мовними реаліями. Проведене дослідження дозволило довести існування універсальних закономірностей структурної організації і самоорганізації тексту як природного об'єкта. Встановлено, що фактор розміру (або обсягу) тексту поряд з його дискретністю є формотворчим, оскільки визначає особливості протікання циклічних і періодичних режимів організації та самоорганізації мовної матерії тексту. Дослідниця зазначає, що різні параметри синергетичного процесу відіграють неоднакову роль у досягненні цілісності, і виділяє кілька різних сценаріїв взаємодії компонентів у процесі самоорганізації. Докладніший аналіз робіт Г. Г. Москальчук наведено у розділі 3.

Виходячи з розуміння природи тексту як цілісності, К. І. Білоусов у монографії «Синергетика тексту: Від структури до форми» описує текст в аспекті його онтологічних якостей: просторово-часової тривалості, поліонтологічності, сукцесивно-симультанній організації, функціональності та цілісності, розкриває процеси самоорганізації текстових структур в єдиному еволюційному русі тексту, розробляє теорію формоутворення тексту як теоретико-методологічну систему з гносеологічними і прогностичними функціями та інтенсивним шляхом розвитку. Спираючись на уявлення про текст як поліонтологічний просторово-часовий функціональний мовний об'єкт, використовуючи метод позиційного аналізу, метод реконструкції просодичного і семантичного контурів, автор виявляє механізми кооперативної взаємодії окремих просторів тексту і робить висновок, що розгляд усієї парадигми потенційних сценаріїв розгортки семантичного простору є не що інше, як дослідження процесів самоорганізації тексту, вибору тих чи тих шляхів еволюції.

Метою дисертаційного дослідження І. Ю. Моїсеєвої (2007) стало конструювання синергетичної моделі текстотворення, яка дозволила адекватно описати процеси, що відбуваються при становленні тексту як цілісного об'єкта, виявити взаємодії мовних структур у статичній та динамічній, встановити залежність дериваційної здатності структур від їх локалізації у внутрішньо-текстовому просторі-часі. За базовий принцип текстотворення в роботі береться взаємодія симетрії / асиметрії синтаксичних груп (мовних структур), яка виконує текстотвірну функцію. Показано, що відносини симетрії / асиметрії актуалізують внутрішньосистемні процеси становлення й організації, впорядкованість і невпорядкованість системи, а також механізми, що підтримують відносну стабільність і цілісність, з одного боку, а з іншого, що позиціонують ослаблення впорядкованості синтаксичної системи. Перспективи подальших досліджень автор вбачає у вивченні специфіки механізмів текстотворення в різних мовах і типологічному зіставленні отриманих результатів, що сприяло б створенню загальної теорії текстотворення.

О. І. Глазунова в книзі «Синергетика творчості: Досвід аналізу художнього тексту» (2012) за допомогою синергетичного аналізу художнього тексту підходить до нової інтерпретації проблеми творчості як здатності людини створювати те, що не має аналогів у матеріальному світі, але здатне існувати в просторі та часі, передаючи уявлення про красу і гармонію, визначаючи духовний розвиток нації та становлення окремої особистості. Дослідниця виходить з розуміння художнього тексту як рухомого явища, що саморозвивається так само, як і все в природі, і підкоряється єдиним законам світобудови. Вона підкреслює, що взаємодія елементів різних рівнів забезпечують структурну цілісність системи і можливості її розвитку в просторі та часі. Зокрема, зазначається, що на макро- і мікро-рівнях художній твір пронизаний суперечностями, які виступають заперукою поступального розвитку змісту твору. Аналіз сюжетних ліній творів світової літератури наводить О. І. Глазунову на думку про первісне існування певних варіантів розвитку подій за сценаріями, що регулярно відтворюються. При цьому принцип побудови художнього твору відповідає структурній організації фрактального типу, але на відміну від елементів, що повторюються в орнаменті або береговій лінії, це структура особливого роду: в її створенні беруть участь елементи не тільки різних мовних рівнів, але й різних сфер діяльності людини – фізичної і духовної. Талановитий твір, на думку О. І. Глазунової, вийшовши з-під пера, починає самостійне існування відповідно до закладеного в ньому алгоритму незалежно від волі автора і прямує шляхом, який виявляється найбільш ефективним, тому що відповідає принципам устрою навколишнього світу.

Вивченню лінгвосинергетики поетичного тексту присвячена робота О. Ю. Муратової (2011). Білоруська дослідниця підкреслює важливість

синергетичного підходу до вивчення мови поезії, вважаючи її нелінійною відкритою динамічною системою, яка підпорядковується загальним універсальним синергетичним законам. О. Ю. Муратова вводить поняття синергетичного тексту, визначаючи його як текст множинного кодування з глибокими смислами, який є сукупністю внутрішньо-текстових нелінійних відносин і процесів. На основі аналізу російської поезії ХХ ст. дослідниця виділяє ряд параметрів порядку в системі поетичної мови, в тому числі нормативність граматичних категорій, системні (словникові) значення лексем, стандартність словотворчих моделей і синтагматичних зв'язків. Відзначається, що зміна параметрів порядку – це заміна стандартних, нормативних мовних форм: стандартність «перетворюється» на нестандартність, узуальність – на неuzuальність, нормативність – на ненормативність. У поетичній системі зміна параметрів порядку перетворює їх на маркери синергетичності. Під маркерами синергетичності автор розуміє нестандартні синтагматичні зв'язки лексем, специфічний прояв і оформлення граматичних категорій, вплив фонетичного вигляду слова на його лексичне значення, інтертекстуальність, дискурсивність, лексикалізацію, оказіональний словотвір, повтор, порівняння, паралелізм, значуща відсутність розділових знаків. Для визначення ступеня синергетичності тексту вводиться коефіцієнт синергетичності КС, який пропонується визначати за формулою: $КС = A / N$, де А – кількість маркерів; N – кількість рядків. У роботі наголошується на перспективності синергетичного підходу до дослідження мови поезії.

У монографії «Лінгвосинергетика бізнес-спілкування з позицій компетентнісного підходу» (2010) Є. В. Пономаренко аналізує синергетичні основи мовної діяльності і розглядає можливість використання теоретичних принципів і методів лінгвосинергетики в навчальному процесі для розвитку комунікативних навичок студентів-міжнародників. Дослідниця відстоює правомірність залучення синергетичних принципів у філологічних студіях і розробляє структурні моделі англійського ділового дискурсу в аспекті функціональної синергійності. Ця монографія є подальшим поглибленням запропонованої автором концепції функціонально-синергетичного аналізу дискурсу як саморегульованої системи смислів, які формуються за допомогою їх мовного вираження [Пономаренко 2006, 2007]. На даному етапі розвитку функціональної лінгвосинергетики найважливішою проблемою, на думку Є. В. Пономаренко, є розробка основних принципів самого підходу до синергетичного аналізу кооперативного функціонування компонентів англійської дискурсивної системи. Практичну значущість освоєння методів функціональної лінгвосинергетики автор вбачає в можливості істотного поглиблення цілого ряду професійних компетенцій ділових людей.

Значний внесок у розвиток синергетики дискурсу роблять напрацювання І. В. Савіної (2009). Дослідниця показала, що синергетичне вивчення

функціональних властивостей дискурсу передбачає визначення параметрів порядку як чинників регулювання поведінки системи, а також опис тих когерентних процесів, за допомогою яких здійснюється самоорганізація дискурсу. Останні включають: (відносно) рівновагу в системі смислів на початковому етапі; нелінійність (залежність властивостей системи від функціонування будь-якого з елементів і комплексний прагма-семантичний вплив, властивий системі в цілому, а не елементам поза системою), рух елементів системи до галузі найбільшої упорядкованості – до атрактора (комунікативної мети); відхилення системи від рівноважного стану і функціональні коливання – флуктуації (зрушення смислового поля і виникнення нових елементів функціонального плану); хаотизацію (появу функціональних елементів, які не відповідають початковим тенденціям системи); проходження точки розгалуження (біфуркації) при виборі подальшого шляху розвитку (вибір смислового вектора з варіантів, що виникають); розсіювання (дисипація) елементів-надлишків у зовнішнє середовище (ухилення від формування небажаних смислових компонентів і функціональних властивостей); фазовий перехід системи в новий функціональний стан при виникненні нових смислів.

Вивчення синергетичних категорій рекламного дискурсу відображено в ряді робіт К. Л. Словікової. Розглядаються категорії образності, емотивності, оцінки, симетрії-асиметрії, напруги і напруженості, виявляється їх роль у створенні синергетичної структури смислового простору. Концепція синергетичних категорій дискурсу базується на розумінні смислового простору дискурсу як складної системи образів / смислообразів, що саморозвивається і характеризується гомеостатичністю, ієрархічністю, здатністю до самоорганізації, відкритістю. Автор вважає, що вивчення в смисловому просторі асиметрії образів / смислообразів дозволить охарактеризувати динамічну рівновагу смислової системи і встановити механізм їх взаємодії, пояснити розвиток смислообразної системи в цілому. Ставиться питання про вивчення смислової синергії дискурсу, пропонується модель інформаційного поля, координатами якого вибираються час, простір і енергія, а вихідним скеровуючим вектором розвитку смислової енергії – цільове спрямування.

Розробкою методики вивчення дискурсу з позицій синергетики займається також Л. С. Піхтовнікова. Детальний аналіз аспектів самоорганізації дискурсу, викладений у роботах [Піхтовнікова 2002, 2009, 2012; Піхтовнікова 1999, 2005, 2011, 2012, 2013 та ін.], показує, що композиційні рівні тексту когерентно пов'язані й утворюють ієрархію, частини якої здатні до взаємного моделювання, що є можливим завдяки принципу зворотного зв'язку і є основою для самоорганізації дискурсу. Автор вказує на нові характеристики дискурсу, що розглядається з позицій синергетики (атрактори, параметри системи, нерівноважний стан тощо), що виявляють його

додаткові системні властивості, які було неможливо помітити в рамках традиційної прагмастилістичної парадигми досліджень. Зокрема, в процесі утворення дискурсу як системи, що самоорганізується, умовно виділені три етапи: 1) когнітивний (етап задуму, планування, обліку обмежень); 2) прагматичний (створення стратегій, що реалізують задум); 3) етап мовно-мовленнєвої реалізації (реалізація стратегій у мові). На кожному етапі створення дискурсу, за спостереженнями Л. С. Піхтовнікової, відбувається конкурентна взаємодія змістів атрактора і репелера, яка є головним фактором самоорганізації дискурсу. Під атрактором тут розуміють ментальний конструкт, який направляє процес дискурсотворення в потрібне русло послідовного досягнення цілей. Зміст атрактора включає автора дискурсу як мовну особистість і вбудовані в мовну картину світу соціальні очікування (замовлення) на результати реалізації дискурсу. Поняттю «атрактор» протистоїть поняття «репелер» як набір параметрів і їх значень, що вводять обмеження і заборони для системи. При виникненні дискурсу змістом репелера є норми викладу, традиції жанру, обсяг, екстралінгвальні умови, архетипи комунікантів тощо. Атрактор і репелер задають протилежні напрямки розвитку дискурсу: зміст репелера прагне створити стійку форму дискурсу, а зміст атрактора – надати формі та змістові гнучкість і динамізм. У результаті такої взаємодії досягається одне з положень рівноваги, або компроміс, в якому допустимо враховані обмеження репелера і в той же час досить реалізовані цілі та очікування, що містяться в атракторі. Особлива увага акцентується на участі автора в самоорганізації дискурсу на когнітивному, прагматичному і мовно-мовленнєвому рівнях. Самоорганізацію дискурсу Л. С. Піхтовнікова розуміє не в тому сенсі, що він виникає незалежно від автора, а в тому, що автор є одночасно і творчим конструктором дискурсу, і знаряддям атракторів і репелерів цього дискурсу, які виникли до автора і незалежно від нього.

Важливою видається теза Л. С. Піхтовнікової про те, що синергетичний підхід до вивчення самоорганізації дискурсу можливий як у синхронії, так і в діахронії. У першому випадку – це вивчення певного типу дискурсу як корпусу текстів у певну епоху з її соціальним замовленням, рівнем розвитку мови, екстралінгвальними умовами. При цьому дискурс розглядається як феномен, що виникає при системному самооб'єднанні його елементів і розвитку характеристик даного об'єднання. Розгляд же дискурсу в діахронії передбачає вивчення еволюції його форми і змісту, встановлення параметра порядку, єдиного для всіх зразків даного типу дискурсу, і веде до їх розшарування, утворення різновидів тощо. Вбачаючи головне достоїнство синергетичної парадигми у високому ступені її евристичності, Л. С. Піхтовнікова намічає широкі перспективи подальших досліджень у лінгвосинергетиці.

До дискурсивного простору індивіда й етносу як феномена самоорганізації звертається М. Ф. Алефіренко (2002, 2009 та ін.). Учений підкреслює, що дискурс сповнений когнітивно-комунікативною синергетикою, до його складу входить не тільки сам текст, але й різні екстралінгвальні фактори (знання світу, події, думки, ціннісні установки), що по суті відіграє важливу роль не тільки в розумінні та сприйнятті інформації, але й у її креативному переосмисленні. Визнаючи, що принципи синергетики не суперечать системним, оскільки синергетика дозволяє проникнути вглибинні структури будь-якого системного утворення, в тому числі і такого складного, як менталітет народу, М. Ф. Алефіренко виступає за застосування синергетичної методології у дослідженнях лінгвокультуральної природи ментальності. Автор пропонує говорити про ментальність як про синергетичне сприйняття світу крізь призму взаємодії мови, свідомості та культури.

На переконання Л. В. Бронник, з еволюційно-синергетичною методологією сумісні не тільки функціональний, системно-структурний, психолінгвістичний і комунікативний підходи до мови, але й її вивчення з лінгвокогнітивних позицій: «Когніція і мова як її частина є складними системами, еволюція і багатовимірність яких не піддається опису і поясненню засобами існуючих теорій переважно ортодоксально когнітивістського толку, тому для всього циклу дисциплін, накритего „парасолькою“ когнітивного підходу, участь у трансдисциплінарному проєкті на основі синергетичної методології може відкрити нові горизонти в пізнанні когнітивних здібностей людини» [Бронник 2010, с. 59]. Для номінації нової галузі досліджень автор уводить термін «когнітивна лінгвосинергетика», вважаючи, що когнітивна лінгвосинергетика повинна стати розділом лінгвосинергетики, що вивчає взаємодію мови і мислення в екологічному контексті: оскільки середовище не є просто пасивним фоном для мови і мислення, а активним учасником процесів їх розвитку. Дослідження в рамках нової парадигми, на думку вченого, буде сприяти переходу від вивчення буття до вивчення становлення когнітивно-мовних сутностей, від опису їх статички до пояснення їх динаміки.

Вивченню лінгвістичної синергетики ідіолекту письменника присвячена фундаментальна праця О. О. Семенець (2004). Методологічно дослідження ґрунтується на синтезі ідей синергетики, традиційної лінгвістики, філософії мови, модальної логіки і лінгвосеміотики. Поетичний текст розглядається як складна відкрита нелінійна система, пов'язана із зовнішніми та внутрішніми факторами системотворення, яка перебуває в динаміці відносин з іншими типами дискурсу в загальній системі ідіолекту письменника. Автор встановлює лінгвістичний зміст основних понять синергетики в аспекті дослідження системно-динамічної природи ідіолекту письменника (нелінійність, нерівноважність, хаос і порядок, атрактор, біфуркація, складність, морфогенез, пам'ять компонентів системи та ін.), розробляє системну

модель ідіолекту, в ролі базової категорії якої виступає модальність мислення і відчуття. Дослідниця розглядає й описує з позицій теорії складних нелінійних систем сутність вузлових моментів у поетичному дискурсі, їх релевантні фактори, структури-атрактори креативно-еволюційних процесів.

Цікаві та вкрай важливі дані лінгвостатистичного та інформаційно-семіотичного дослідження патології мови викладені в колективній монографії [Пашковський та ін. 2013]. Автори відзначають, що механізми індивідуальної та колективної свідомості та мислення вивчаються багатьма науками, але звести воєдино розрізнену інформацію вкрай складно. Саме тому в дослідженні обраний інформаційно-семіотичний підхід і широко використовується синергетична (феноменологічна) методика для обліку великої кількості об'єктивних і суб'єктивних змінних. Своє основне завдання автори вбачають у тому, щоб проаналізувати результати лінгвопсихіатричного дослідження, спираючись, зокрема, на теорію самоорганізації і теорію катастроф. Поєднання традиційних прийомів у вивченні мовленнєво-розумової діяльності з авторською методикою робить цінний внесок у теорію саморегуляції та самоорганізації (тобто в синергетику в цілому) і відкриває новий напрям у лінгвістичній синергетиці, який умовно назовемо синергетикою мовних девіацій.

С. М. Єнікеєва в ряді своїх робіт розглядає синергетичний аспект системно-структурної організації, функціонування та розвитку словотворення в сучасній англійській мові, розробляє оригінальну методіку дослідження словотвірної системи в категоріях лінгвосинергетики. Класифікація елементарних і комплексних конститuentів словотвору англійської мови, а також встановлення структурних зв'язків між ними дозволили автору визначити архітектоніку словотвірної макросистеми. Застосування принципу фрактальності до дослідження особливостей організації словотворчої системи сприяло виявленню механізмів розвитку і самодобудови системи на мікро-і макрорівнях. Дослідниця переконливо показала, що словотвір сучасної англійської мови в синергетичному аспекті є відкритою ієрархічною нерівноважною системою з нелінійними шляхами розвитку, відносна стабільність якої забезпечується балансуванням між станами мікрорівневого хаосу, спричиненими впливом позамовного середовища, і атракторами – станами стійкості та стабільності структури. Внутрішньосистемна когерентність словотворення визначається фрактальним характером його комплексних конститuentов (словотворчих ланцюжків, гнізд, рядів). Новаторські роботи С. М. Єнікеєвої є важливим доказом релевантності базових ідей і принципів синергетики для дослідження словотвірної системи англійської мови.

Звернення до синергетики в процесі дослідження мовної системи є повністю виправданим, оскільки обумовлено ознаками мови як динамічної, складної синергетичної системи.

Пропонуючи методологічно новий підхід до вивчення мовних змін – діахронічну лінгвосинергетику, ми виходимо з необхідності вивчення мови не тільки в стані рухомої рівноваги (синхронія), але і в стані міжфазового переходу, і в режимах із загостренням, що спричиняють якісні зміни в організації та функціонуванні мови (діахронія) [див. праці Домброван Т. І.]. Синхронія і діахронія суть дві невід’ємні площини дослідного процесу, і, напевно, неможливо віддати перевагу якійсь одній з них. Вони знаходяться у відношенні комплементарності, повного доповнення (так би мовити, лінгвістичні інь та ян). Безумовно, дуже важливим є знання сучасного стану та функціонування досліджуваної системи або її фрагмента (назвемо це «знанням вшир»). Однак не менш істотним видається проникнення в історію становлення і зміни системи, виявлення закономірностей її (само) організації, пояснення її поведінки на тому чи іншому етапі існування, окреслення тенденцій і можливих шляхів розвитку в майбутньому (назвемо це «знанням вглиб»). Діахронію можна представити у вигляді парадигми синхронічних різночасових зрізів, своєрідним генеалогічним деревом станів системи, в якому гілки виступають траєкторіями руху системи, а місця розгалуження – точками біфуркацій, в яких система перебувала перед вирішальним для неї на той момент вибором шляху подальшого розвитку. Основна ідея діахронічної лінгвосинергетики полягає в тому, що різні складові мовної мегасистеми характеризуються різними темпами і багатовекторністю зміни.

Отже, залучення категоріального апарату синергетики до дослідження проблем і мовленнєвої діяльності, і мовної організації відкриває перед дослідником нові можливості опису «звичного» об’єкта аналізу іншою метамовою. Міждисциплінарна за своєю природою синергетика виступає в ролі каталізатора, який, не замінюючи самі базові дисципліни, стимулює та прискорює їх власний розвиток, збагачує, струшує усталений «генофонд» їх уявлень та ідей [Князева, Курдюмов 2011(б), с. 73–74].

Лінгвістична синергетика пропонує нову метамову для опису і нові ракурси дослідження та моделювання процесів, що відбуваються в мовній системі, розширює «віконця» нашого знання і виводить на нові орбіти крос-дисциплінарного полілогу.

4. Базовий інструментарій синергетики в лінгвістичних дослідженнях

Про необхідність критичного переосмислення і перегляду понятійного апарату в зв’язку з розширенням обсягу знань писав В. І. Вернадський: «Науковий апарат, тобто безперервна систематизація та методологічна обробка, <...> є в дійсності основною частиною наукового знання. Він повинен невинно зростати з ходом часу і змінюватися, відзначати

і зберігати, як наукова пам'ять людства, все, що навколо нас відбувається, повинен все більше заглиблюватися в минуле планети, в її життя, перш за все, науково відзначати мінливу картину космосу – для нас – зоряного неба. Наука існує, тільки доки цей реєструючий апарат правильно функціонує; потужність наукового знання, перш за все, залежить від глибини, повноти і темпу відображення в ньому реальності. Без наукового апарату, навіть якби існували математика і логіка, немає науки» [Вернадский 1988, с. 119].

Основа понятійного апарату сучасної науки про мову бере свій початок з глибокої традиції античності. Зсув ракурсу дослідження в бік еволюційної складності, необхідність адекватного опису і несуперечливого пояснення явищ, що спостерігаються, вимагають розширення і внесення деяких коректив у робочий категоріальний апарат, який використовується при міждисциплінарному підході до вивчення мови, і розробки так званого «словника складності» [Николис, Пригожин 2008, с. 58].

Видатний лінгвіст ХХ ст. Р. Г. Піотровський одним з перших побачив перспективність синергетичного підходу до вивчення мови і фактично стояв біля витоків лінгвосинергетики. Р. Г. Піотровський підкреслював, що вирішення синергетичних завдань вимагає застосування нової дослідницької технології, що принципово відрізняється від тих прийомів, якими користувалися філологи, які працювали в руслі описової та структурної парадигм: «працюючи в кадрі синергетичної парадигми, дослідник не може обмежитися прямим спостереженням над об'єктом, що досліджується» [Пиотровский 2008].

Базовий категоріальний апарат лінгвосинергетики в цілому і діахронічної синергетики зокрема, крім перевіреної часом традиційної лінгвістичної термінології, включає такі поняття, як емерджентність і самоорганізація, хаос і порядок, флуктуація, біфуркація, атрактор, керуючий параметр, фрактал, дисипативний процес та інші, привнесені в науковий обіг з природничих наук. Однак слід узяти до уваги той факт, що «синергетика не імпортує точність своїх визначень у лінгвістику» [Пихтовникова 2012, с. 97], але пропонує визначати поняття за допомогою концептуальної метафори. На відміну від синергетики та інших природничих дисциплін, де панує «точний», тобто кількісний опис об'єктів, що досліджуються, лінгвістика належить до галузей якісного опису, що й обумовлює плідність використання концептуальної метафори [там само]. У цілому ж у науці постнекласичного (сучасного) періоду намічається тенденція до відходу від чітких дефініцій догматичного характеру і перехід до узагальнено-метафоричного опису об'єктів, що досліджуються [Герман 2000].

Розглянемо зміст деяких з основних понять лінгвосинергетики.

Здатність складних систем до впорядкування своєї внутрішньої структури називається *самоорганізацією* (термін введений У. Р. Ешбі в 1947 р.). Самоорганізація може бути визначена як виникнення (становлення) нового

цілого, утвореного складною, але узгодженою поведінкою складових елементів вихідного середовища [Добронравова 2003, с. 7]. Процес самоорганізації системи передбачає встановлення нових зв'язків між елементами (частинами, підсистемами) даної системи, при цьому колишні зв'язки можуть або зберігатися (що рідше), або перегрупуватися (частіше).

За Г. Хакеном (2000), система може вважатися такою, що самоорганізується, за умов набуття нею просторової, тимчасової або функціональної структури без будь-якого зовнішнього втручання.

Системи, що самоорганізуються, здатні адекватно реагувати на зовнішні впливи, змінюючи свої параметри, структуру і функції, тобто проявляючи властивість адаптації до середовища проживання. У той же час така система здатна активно впливати на своє оточення у відповідь на зовнішні подразники.

Лінійність / нелінійність. Лінійність традиційно розуміють як причинно-наслідкову детермінованість, що виявляється в пропорційності реакції системи на силу зовнішнього впливу. Лінійність характеризується так званим принципом накладення, або суперпозиції, коли результат суми впливів дорівнює сумі результатів кожного із впливів окремо.

Нелінійність дозволяє побачити навколишній світ більш складним у проекції на режими поведінки систем у ньому і вводить ієрархію рівнів складності, або, за Г. Хакеном, ієрархію нестійкості. У категорійний апарат синергетики поняття нелінійності запозичене з математики, де воно позначає особливий вид рівнянь. Крім математичної нелінійності виділяють також топологічну нелінійність, яка асоціюється з особливостями багатовимірних відображень [Баранцев 2009].

Синергетика виявила також якісний аспект нелінійності – можливість появи випадкових властивостей і якостей системи, що самоорганізується. «Біфуркаційна криза, пороговий ефект, дивні атрактори входять у життя як патерни нелінійної динаміки» [Баранцев 2009, с. 111].

Синергетичне світобачення дозволяє говорити про світоглядний аспект нелінійності, який експлікується за допомогою ідеї багатоваріантності, альтернативності шляхів еволюції, ідеї темпу еволюції (тобто швидкості розвитку процесів у середовищі) та ідеї незворотності еволюції [докладніше в: Князева, Курдюмов 2010].

Отже, поняття нелінійності значно розширило обсяг свого значення від вузькоспеціалізованого до філософськи-світоглядного. Поняття нелінійності дозволило переосмислити єдність різноманітного універсуму, усвідомити спільність еволюції матерії в неживій і живій природі, включаючи людину та суспільство.

Нелінійність мовної системи, за спостереженнями вчених, обумовлена постійністю змін у розвитку мовних процесів під впливом різноманітних зовнішніх факторів.

Широке використання в лінгвосинергетиці отримали терміни «*порядок*» і «*хаос*», що характеризують стабільний стан системи і нестійкий стан системи відповідно. Ці два поняття співіснують, знаходяться у відносинах додатковості: «Хаос і космос, порядок і безладдя одночасно нерозлучні і ворожі один одному. <...> немає такої галузі, в якій не можна було б спостерігати найрізноманітніші форми порядку і безладу, які існують як у статичності, так і в динаміці» [Арутюнова 2003, с. 6].

Поняття хаосу, що бере початок з міфології, традиційно асоціюється з нестабільністю, плутаниною, руйнуванням і / або змішуванням усього і вся, набуваючи тим самим негативної оцінки («хаос – це погано»). У той же час поняття порядку в його творчому аспекті виступає повною протилежністю хаосу і, природно, оцінюється як щось позитивне («порядок – це добре»).

У рамках синергетичної парадигми поняття хаосу розкриває своє подвійне функціональне навантаження: деструктивне і конструктивне. Виявлення конструктивності хаосу перемістило останній у ранг нового об'єкта пізнання. Наразі поглиблено вивчаються різні аспекти даного феномена в різних середовищах (системах), виділяються ступені хаосу і його межі тощо. Учені переконані в перспективності подібних досліджень, оскільки вони «приведуть до нового вигляду науки, в центрі якої буде знаходитися проблема становлення <...> – хаос дозволяє по-новому сформулювати те, що нам належить пізнати» [Пригожин, Стенгерс 2009, с. 52]. Хаос і порядок виступають двома взаємодетермінованими компонентами процесу становлення складної системи.

Атрактор – ще одне поняття, яке прийшло в синергетику з природничих наук і активно використовується при описі еволюційних змін, що відбуваються у відкритих системах. Атракторами називаються відносно стійкі структури, на які неминуче виходять процеси еволюції у відкритих і нелінійних середовищах (системах) [Князева, Курдюмов 2011(б), с. 109]. Поряд з терміном «атрактор» в тому ж значенні широко вживається поєднання «структура-атрактор».

Передбачається, що відкрите нелінійне середовище (система) містить у собі певні форми організації. Іншими словами, структури-атрактори потенційно закладені в середовищі (системі) і визначаються суто її власними нелінійними властивостями. Розвиваючи цю думку, О. М. Князева пише: «З вибором шляху еволюції, з виходом на одну зі структур-атракторів середовища всі інші еволюційні шляхи немов закриваються. А оскільки в ході еволюції може змінюватися саме середовище, його внутрішні властивості, то може трансформуватися, перебудовуватися все поле можливих шляхів еволюції. Тому деякі структури-атрактори, деякі цілі еволюції можуть ніколи не реалізуватися» [Князева, Курдюмов 2011(б), с. 110].

У теорії динамічних систем зазвичай виділяють такі три типи атракторів: 1) статичні; 2) періодичні і 3) хаотичні. Статичний атрактор «захоплює», немов у пастку, траєкторію станів системи – її тимчасовий ряд, у результаті чого система переходить у стійкий стан спокою. Періодичний атрактор захоплює траєкторію в циклі станів, що повторюються за певний інтервал часу; в цьому разі система переходить у коливальний (або осциляторний) стан. Нарешті, хаотичний атрактор породжує квазі випадкову, хаотичну послідовність станів; система не переходить ні в стан спокою, ні в коливальний режим, а продовжує вести себе хаотично, але аж ніяк не безладно [Ласло 1995]. У такій інтерпретації поняття «атрактор» зближується з поняттям «параметр управління» як організуючим початком, фактором, що сприяє самоорганізації системи, її переходу в новий, впорядкований, відносно стійкий стан.

Поняттю «атрактор» протистоїть поняття «репелер» (від англ. *repel* – відганяти, відштовхувати, відкидати, відхиляти) як набір параметрів і їх значень, які «відштовхують» систему, що самоорганізується, від положення рівноваги шляхом уведення обмежень різної природи на свободу прагнення цієї системи до рівноваги. Якщо атрактор позначає той стан рівноваги самоорганізованої системи, до якого вона прагне як до своєї мети, то репелер висловлює своїм змістом усі обмеження та заборони для системи [Піхтовнікова 2012, с. 105]. Ці два поняття – атрактор і репелер – відображають суперечливість характеристик мовної системи: з одного боку, динамічність, рухливість як прагнення системи до розвитку, зміни, а з іншого – консерватизм як тенденція до самозбереження шляхом мінімізації будь-яких інновацій.

Когерентність. У хвильовій фізиці дане поняття використовується для позначення узгодженості коливальних процесів, при якій різниця фаз коливань не змінюється.

Як термін синергетики, когерентність (від лат. *cohaerentia* – внутрішній зв'язок, зв'язність) розширює свій обсяг значення і вказує на узгоджену поведінку компонентів складної системи в процесі її самоорганізації. «Когерентна поведінка елементів – основа для виникнення складних упорядкованих просторово-часових структур з хаосу» [Князева, Курдюмов 2011(б), с. 237], при цьому важливо наголосити, що узгодженість взаємодії компонентів усієї системи не може бути зведена до суми «поведінки» кожного з елементів, що складають дану систему.

В аналітичному аспекті когерентність можна розглядати, залучаючи механізм резонансу; в якісному – спираючись на явище кооперативності, коли в системі, при наявності багатьох одиниць, які реагують, реакція першої одиниці полегшує відповідь другої, реакція другої – відповідь третьої і т. д. [Баранцев 2009]. Іншими словами, когерентність є системною

(а не елементною) властивістю, що сприяє «переводу» складових даної системи в єдиний узгоджений темп існування і функціонування (інакше – темпосвіт, за С. П. Курдюмовим), що, в свою чергу, служить однією з обов'язкових умов для успішного розвитку системи.

Терміном *дисипація*, або *дисипативність* (від англ. *dissipation* – «розсіювання»), позначають процеси розмивання, розсіювання неоднорідностей у відкритих нелінійних системах. «Відбувається перевід (спуск) надлишків надходжень речовини й енергії на нижчі рівні (в більш прості форми) або виведення їх за межі системи. Дисипація означає, таким чином, переструктурування чужого у своє і розсіювання зайвого» [Котельников, ел. ресурс]. Приклади дисипативних процесів у фізиці: дифузія, перетворення механічної енергії на теплову, тертя, випромінювання тощо. Відповідно, системи, в яких відбуваються дисипативні процеси, називаються дисипативними системами.

Дисипація виступає макроскопічним проявом хаосу на мікрорівні, постає як механізм самовибудови структури в середовищі, як чинник «природного відбору», який руйнує все, що не відповідає тенденціям розвитку, «молоток скульптора», яким той відсікає все зайве від брили каменю, створюючи скульптуру [Белавин та ін., ел.ресурс; Князева, Курдюмов 2010]. Досягнувши певного порогу, дисипативна система може перейти в інший режим існування, може зазнати значних змін у своїй структурі, аж до руйнування.

У мові дисипація проявляється в результаті взаємодії елементів системи між собою і з зовнішнім середовищем. Під впливом зовнішніх факторів можлива ініціація процесу відсіювання окремих лексичних одиниць, усунення плеоназмів тощо. Прикладом дисипативного характеру мовної системи також може служити явище «реактивності слів», коли кожне слово в тексті та дискурсі передбачає наступні слова і є відгуком на попередні [Пихтовникова 2012, с. 103]. Основу такого явища, на наш погляд, утворює особливість організації мовної системи як безмасштабної кластерної мережі [Домброван 2014].

Параметри порядку. В математиці та фізиці виділяють особливий вид змінних величин, які називаються параметрами. Параметрами фізичних та ідеальних об'єктів (систем) вважаються їх стійкі, постійні характеристики, які можуть змінювати значення, не втрачаючи своєї визначеності [Пихтовникова 2012, с. 13–14].

Г. Хакен (2000), досліджуючи взаємозв'язки між рівнем будови системи та її динамічними властивостями, ввів поняття «параметри порядку», маючи на увазі змінні величини на макроскопічному рівні, які керують поведінкою компонентів на мікроскопічному рівні за принципом підпорядкування ("slaving principle"). Саме параметри порядку та їх

здатність до підпорядкування компонентів дозволяють системі визначити свою власну структуру. Зміна «конфігурації» параметрів (так би мовити, параметричного малюнка) спричиняє структурні зміни системи.

К. Майнцер істотно зауважує, що з філософської точки зору параметри порядку в складних системах не зводяться до мікроскопічного рівня атомів, молекул, клітин, організмів тощо: «У деяких випадках вони є вимірними величинами (наприклад, різниця потенціалів поля в лазері). В інших випадках вони є якісними властивостями (наприклад, геометричні форми структур). Проте, параметри порядку – це не якісь абстрактні поняття математики, які не мають ніякого відношення до реальності. Насправді вони є властивостями реальних макроскопічних явищ» [Майнцер 2009, с. 39].

Параметрами порядку в мові виступають граматичні категорії, причому для кожного стану мовної мегасистеми характерний свій параметричний патерн, в якому одні параметри займають провідну роль, оскільки відповідають за поведінку системи, а інші підпорядковані діям перших, але при зміні умов (як правило, під впливом зовнішніх факторів, що розхитують систему) можуть перебудуватися і зайняти місце провідних.

Зміст інших понять розкривається в ході подальшого викладу матеріалу і в Глосарії в кінці підручника. Цей же параграф завершимо словами Г. А. Котельникова про те, що синергетика – це не тільки своєрідний синтез багатьох конкретно-наукових методів дослідження, теоретичних побудов, але й проекція їх у нові виміри постнекласичної науки, що відбивається у формуванні відповідного категоріального апарату: «В результаті ми отримуємо нові виміри природної, соціальної, духовно-моральної, інформаційної та техногенної дійсності, нові методи опису, аналізу, типологізації та інтерпретації доступних науковому спостереженню явищ і процесів, їх осмислення» [Котельников, ел. ресурс].

5. Основні характеристики синергетичних моделей у лінгвістиці

Традиційно модель (від лат. *modulus* – міра, зразок, норма) визначають як абстрактний та ідеалізований знаковий образ (формули, графіки, схеми, малюнки, послідовності символів тощо) спрощеного уявлення про певний об'єкт-оригінал (предмета, явища, процесу), штучно створений дослідником з використанням мов конкретних наук (фізики, хімії, біології, математики і т. д.) з метою вивчення властивостей і складових частин цього об'єкта, а також способів його існування і функціонування [Селіванова 2006; Безручко та ін. 2010].

Синергетична модель – це модель об'єкта, що еволюціонує. Синергетична модель відображає не стільки характеристики оригіналу як такого або ієрархію його складових, скільки зміну режимів його існування.

Синергетична модель англійської мови, зокрема, представлена фазовими переходами системи від одного стану до іншого, що в історії англійської мови може бути продемонстровано на прикладі типологічної трансформації англійської мови [Домброван 2014].

При моделюванні об'єкта, який еволюціонує, важливо, щоб модель відображала динаміку зміни режимів існування об'єкта-оригіналу, що досліджується. Слід пам'ятати, що модель не може замінити собою об'єкт, узятий в усьому комплексі властивостей і відносин із середовищем, звідси певна гносеологічна обмеженість характеру моделювання, його вторинність щодо реальності. «Наукове пояснення, математична схема, механічна модель, значна частина „законів природи“ являють собою логічні підходи, немов раціоналістичну сітку, яку наш розум накидає на складний, емпірично науково охоплений Космос, – писав В. І. Вернадський. – По суті це є необхідним знаряддям нашої наукової роботи, але в той же час це є викривленим виразом реальності, якщо ми будемо брати тільки його до уваги, кажучи про науку, науковий світогляд, наукову творчість» [Вернадський 1988, с. 218].

Метод моделювання набув широкого застосування в синергетиці, оскільки має величезний евристичний потенціал і наближає дослідників до розуміння механізмів самоорганізації та розвитку складних нелінійних систем. Найбільш дивовижне в області моделювання вбачають в тому, що невелика кількість порівняно простих математичних моделей дає ключ до розуміння і дослідження величезної кількості різних явищ [Малинецький 2012, с. 9].

У синергетиці виділяють дві стратегії побудови моделей: 1) «зверху вниз» і 2) «знизу вгору». При побудові моделей «зверху вниз» виходять з передбачуваної математичної моделі природної системи і виводять поведінку цієї системи шляхом вирішення відповідних динамічних рівнянь за певних початкових і граничних умов. При цьому розв'язок представляють геометрично як траєкторії у фазовому просторі динамічної системи. Зворотна стратегія моделювання – «знизу вгору» – починається зі збору даних у недослідженій галузі, побудови й аналізу часових рядів [Майнцер 2009, с. 110]. На практиці ці дві стратегії, як правило, комбінуються.

Незважаючи на визнання необхідності спиратися на математичні результати, в гуманітарних галузях знання (і зокрема в лінгвістиці) суворе математичне моделювання є майже неможливим через те, що «семантичні ознаки, що приписуються одиницям мови і мови в процесі компонентного аналізу, далеко не завжди вичерпують їх зміст» [Глазунова 2012, с. 42]. Тому коли математизація є неможливою, синергетичні моделі можуть плідно застосовуватися в якісному вигляді [Князева, Курдюмов 2010, с. 13].

Моделювання мови в рамках синергетичної парадигми пов'язане з визначенням послідовності зміни станів мовної системи, через які ця система проходить під впливом зовнішніх факторів зміни. Основні стани,

через які проходить система в своєму розвитку, утворюють циклічну спіраль і включають таку лінійну послідовність: стан стійкості → втрата стійкості під впливом флуктуацій → зона нерівноваги системи з точкою біфуркації → перехід у новий стійкий стан. Якщо перехід у новий стійкий стан не відбувається, система може зруйнуватися.

Одним із перших лінгвістів, які застосували принципи синергетики для моделювання мовної системи, був Р. Г. Піотровський. Він запропонував наступну схему синергетичного перетворення лінгвістичної системи.

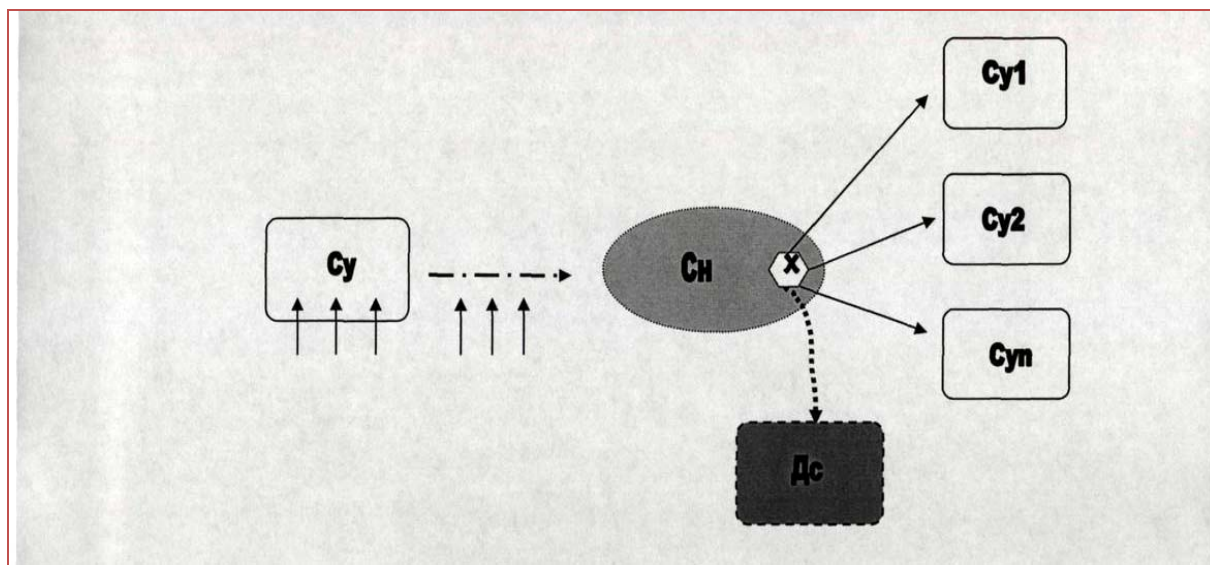

Рис. 2.3. Синергетичні трансформації лінгвістичної системи
[Піотровський 2006, с. 7]

Умовні позначення до схеми:

Cy – райони рівноваги систем;

Cn – зона нерівноваги систем;

Dc – район дезінгресії систем;

X – критична точка в районі біфуркації.

Стрілки, що показують переходи системи:

- у нерівноважний стан – пунктирна з крапкою;

- у новий стійкий стан – суцільна;

- у район дезінгресії системи – у вигляді послідовності точок.

Короткими вертикальними стрілками (↑↑↑) позначені флуктуації.

Наведена схема вимагає пояснень.

Припустимо, що є певна відносно стійка система, яка починає піддаватися зовнішнім впливам. Система виводиться зі стану відносної стабільності і входить у зону нерівноваги, в якій досягає району біфуркації. У критичній точці району біфуркації відбувається реалізація одного з потенційно багатьох сценаріїв подальшого розвитку системи (тому точніше, на наш погляд, було б у терміні «біфуркація» замінити приставку *бі-* на

приставку *полі-*, що вказує на множинність): система переходить в один з можливих нових станів (на схемі позначені символами Sy_1 , Sy_2 , Syn) або руйнується, потрапляючи в район дезінгресії (Дс). Ця схема є фрагментом безперервної циклічної зміни станів синергетичної системи, фактично – алгоритмом її зміни.

Будучи відкритою динамічною системою, що самоорганізується, мова проходить аналогічні стадії у своєму розвитку, про що більш детально йтиметься в розділі 7.

Щодо синергетичних моделей у лінгвістиці слід зробити одне зауваження. Система мови та мовлення є нечітко визначеною в тому сенсі, що в ній існують неоднозначні та полівалентні зв'язки між елементами, лише оцінні виявлення деяких феноменів (наприклад, контексту, підтексту), експертні тлумачення смислу висловлень та ін. Через це кількісні моделі мовних та мовленнєвих явищ зустрічаються нечасто і поєднані у так званій квантитативній лінгвістиці. Деякі з цих моделей є синергетичними за своєю природою. Прикладом може бути співвідношення Ципфа між складністю слів і частотою їх вживання у будь-якому тексті. Це співвідношення веде до фрактальних уявлень, отже, відображає лексичну самоорганізацію тексту. Ще один приклад – кількісні моделі самоорганізації тексту Г. Г. Москальчук, які описано в розділі 3. Але більшість лінгво-синергетичних моделей є не кількісними, а якісними через нечітку визначеність системи мови та мовлення. Це не знижує їх пояснювального потенціалу та ролі в пізнанні самоорганізації лінгвістичних об'єктів.

Запитання і завдання до теми розділу 2

1. Чому лінгвосинергетику можна вважати міждисциплінарною наукою?
2. Схарактеризуйте концептуально-методологічну базу лінгво-синергетики.
3. Назвіть основні напрями досліджень у рамках лінгвосинергетики.
4. Що вивчає діахронічна лінгвосинергетика?
5. У чому полягає специфіка понятійного апарату лінгвосинергетики?
6. Наведіть приклади параметрів порядку в мові.
7. Доведіть, що мова є дисипативною системою.
8. Сформулюйте сутність поняття синергетичної моделі.
9. Якими є синергетичні моделі в лінгвістиці – кількісними чи якісними?
10. Поясніть сутність синергетичного перетворення лінгвістичної системи за Р. Г. Піотровським.

Теми рефератів

1. Синергетичний метод у дослідженнях тексту: огляд і перспективи.
2. Синергетичний метод у дослідженнях дискурсу.
3. Синергетичний метод у дослідженнях індивідуального стилю письменника.
4. Синергетичний метод у дослідженнях словотворення.
5. Синергетичний метод у дослідженнях історичного розвитку мови.
6. Когнітивна синергетика: огляд і перспективи подальших досліджень.
8. Діахронічна лінгвосинергетика: цілі, завдання та методи дослідження.
9. Самоорганізація дискурсу в інформативно-когнітивному аспекті.
10. Об'єднувальна роль синергетики в мультипарадигмальному вимірі лінгвістики.

Література до розділу 2

1. Алефиренко Н. Ф. Поэтическая энергия слова: синергетика языка, сознания, культуры / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Академия, 2002. – 364 с.
2. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Флинта ; Наука, 2005. – 416 с.
3. Алефиренко Н. Ф. Дискурсивная синергетика «живого» слова / Н. Ф. Алефиренко // Язык. Текст. Дискурс : научный альманах Ставропольского отделения РАЛК / под ред. проф. Г. Н. Манаенко. – Вып. 6. – Краснодар, 2008. – С. 20–26.
4. Алефиренко Н. Ф. Когнитивно-дискурсивная парадигма языкового знака / Н. Ф. Алефиренко // Язык. Текст. Дискурс : научный альманах Ставропольского отделения РАЛК / под ред. проф. Г. Н. Манаенко. – Вып. 7. – Ставрополь : Изд-во СГПИ, 2009(а). – С. 7–17.
5. Алефиренко Н. Ф. Лингвокогнитивная синергетика: истоки, принципы, сущность / Н. Ф. Алефиренко // *Studia linguistica cognitiva*. Вып. 2 : Наука о языке в изменяющейся парадигме знания. – Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2009(б). – С.228–255.
6. Арутюнова Н. Д. О движении, заблуждении и восхождении / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Космос и хаос: Концептуальные поля порядка и беспорядка / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Индрик, 2003. – С. 3–10.
7. Аршинов В. И. Когнитивные основания синергетики / В. И. Аршинов, В. Г. Буданов // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М. : Прогресс-Традиция, 2002. – С. 67–109.
8. Бак П. Как работает природа: Теория самоорганизованной критичности. / П. Бак ; пер. с англ. – М. : УРСС: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 276 с.

9. Баранцев Р. Г. Синергетика в современном естествознании / Р. Г. Баранцев; предисл. Г. Г. Малинецкого. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 160 с.
10. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси : монографія / Ф. Бацевич. – К. : Академія, 2009. – 192 с.
11. Безручко Б. П. Путь в синергетику: Экскурс в десяти лекциях / Б. П. Безручко, А. А. Короновский, Д. И. Трубецков, А. Е. Храмов; предисл. С. Мирова, Г. Г. Малинецкого. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 304 с.
12. Белоусов К. И. Синергетика текста: От структуры к форме / К. И. Белоусов. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2008. – 248 с.
13. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуэн де Куртене. – М., 1963. – Т. 1. – 384 с.
14. Бронник Л. В. Принцип когнитивности в современном научном контексте / Л. В. Бронник // В поисках смысла. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2010. – С. 59–63.
15. Буданов В. Г. Синергетика: мировоззрение, методология, наука [Электронный ресурс] / В. Г. Буданов. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/buuuudddd.htm>
16. Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1981. – 359 с.
17. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 520 с.
18. Герман И. А. Лингвосинергетика : монография / И. А. Герман. – Барнаул : Изд-во Алтайской академии экономики и права, 2000. – 168 с.
19. Герман И. А. Введение в лингвосинергетику : монография / И. А. Герман, В. А. Пищальникова. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 1999. – 129 с.
20. Глазунова О. И. Синергетика творчества: Опыт анализа художественного текста / О. И. Глазунова. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 344 с.
21. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 451 с.
22. Гумбольдт В. фон. О влиянии различного характера языков на литературу и духовное развитие / В. фон Гумбольдт // Избранные труды по языкознанию. – М. : Прогресс, 1984. – С. 324–326.
23. Гумбольдт В. фон. О сравнительном изучении языков применительно к различным эпохам их развития / В. фон Гумбольдт // Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. Ч. I. / В. А. Звегинцев. – М. : Просвещение, 1964. – С. 73–85.
24. Даль Э. Возникновение и сохранение языковой сложности / Э. Даль ; пер. с англ. – М. : Изд-во ЛКИ, 2009. – 560 с.

25. Данилов Ю. А. Лекции по нелинейной динамике. Элементарное введение / Ю. А. Данилов. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 208 с.

26. Домброван Т. И. Сочетаемость языковой единицы как экспликация безмасштабной сетевой структуры языка / Т. И. Домброван // Наукові записки. Серія філологічна. – Вип. 26. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька Академія», 2012. – С. 88–92.

27. Домброван Т. И. Язык в контексте синергетики : монография / Т. И. Домброван. – Одесса : КП ОГТ, 2013. – 346 с.

28. Домброван Т. И. Язык как объект синергетического анализа / Т. И. Домброван // Приоритетные направления лингвистических исследований: общетеоретические, когнитивные, коммуникативно-прагматические и функционально-грамматические аспекты языка : коллективная научная монография [под ред. А.Г.Бердниковой]. – Новосибирск : Изд-во «СибАК», 2013. – С. 11–44.

29. Домброван Т.И. Лингвосинергетика: Язык как синергетическая система : монография / Т.И. Домброван. – Saarbrücken : Lambert Academic Publishing, 2014. – 308 p.

30. Домброван Т. И. Синергетическая модель развития английского языка : монография / Т. И. Домброван. – Одесса : КП ОГТ, 2014. – 400 с.

31. Домброван Т. И. Диахроническая лингвосинергетика – новый ракурс исследования эволюции языка / Т. И. Домброван // Інтегральна теорія англомовної комунікації : колективна монографія / за заг. ред. проф. Т. І. Домброван. – Одеса : КП ОМД, 2015. – С. 65–105.

32. Добронравова И. С. Синергетика как общенаучная исследовательская программа / И. С. Добронравова // Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания. – М., 2004(а). – С. 78–87.

33. Добронравова И. С. Уроки Пригожина: философские основания и культурный контекст нового понимания мира в постнеклассической науке / И. С. Добронравова // Практична філософія. – К., 2004(б). – № 2. – С. 3–11.

34. Еникеева С. М. Фрактальность микросистем словообразования (на материале английского языка) / С. М. Еникеева // Studia Linguistica. Язык в логике времени: Наследие, традиции, перспективы. – Вып. XX. – СПб. : Политехника-сервис, 2011. – С. 107–118.

35. Єнікєєва С. М. Система словотвору сучасної англійської мови: синергетичний аспект (на матеріалі новоутворень кінця ХХ – початку ХХІ століть) – АДД. – 10.02.04 / С. М. Єнікєєва; Київський національний лінгвістичний університет. – К., 2011. – 35 с.

36. Єнікєєва С. М. Системність і розвиток слоовотвору сучасної англійської мови / С. М. Єнікєєва. – Запоріжжя : Запорізьк. нац. ун-т, 2006. – 303 с.

37. Єнікєєва С. М. Принципи синергетики як методологія дослідження словотвірної системи (на матеріалі англійської мови) / С. М. Єнікєєва // Нова філологія. – Запоріжжя : ЗНУ, 2008. – № 29. – С. 223–230.

38. Жилин В. И. Синергетический сциентизм: Критический анализ философско-методологических оснований / В. И. Жилин. – М. : КРАСАНД, 2011. – 192 с.

39. Закгейм А. Ю. Системность – симметрия – эволюция в физике, химии, биологии / А. Ю. Закгейм. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 208 с.

40. Князева Е. Н. Основания синергетики: Синергетическое мировидение / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 256 с.

41. Князева Е. Н. Основания синергетики: Человек, конструирующий себя и свое будущее / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011(а). – 264 с.

42. Князева Е. Н. Синергетика: Нелинейность времени и ландшафты коэволюции / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов; вступ. ст. Г. Г. Малинецкого. – М. : КомКнига, 2011(б). – 272 с.

43. Котельников Г. А. Теоретическая и прикладная синергетика / Г. А. Котельников [Электронный ресурс] – Режим доступа : <file:///C:/Documents%20and%20Settings/%D0%90%D0%>

44. Кушнина Л. В. Основные принципы синергетики перевода / Л. В. Кушнина // Вестник Удмурдского университета. Сер. : История и филология. – 2011(а). – Вып. 4. – С. 173–177.

45. Кушнина Л. В. Перевод как синергетическая система / Л. В. Кушнина // Вестник Пермского ун-та. Сер. : Российская и зарубежная филология. – 2011(б). – Вып. 3(15). – С. 81–86.

46. Ласло Э. Век бифуркации: постижение изменяющегося мира / Э. Ласло // Путь. – 1995. – № 1. – С. 3–129.

47. Ласло Э. Основания трансдисциплинарной единой теории / Э. Ласло // Синергетическая парадигма; под ред. В. И. Аршинова, В. Г. Буданова, В. Э. Войцеховича. – М., 2000. – С. 326–333.

48. Майнцер К. Сложносистемное мышление: Материя, разум, человечество. Новый синтез / К. Майнцер; пер. с англ.; под ред. и с предисл. Г. Г. Малинецкого. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 464 с.

49. Малинецкий Г. Г. Новый облик нелинейной динамики / Г. Г. Малинецкий // Природа. – 2001. – № 3. – С. 3–12.

50. Малинецкий Г. Г. Математические основы синергетики. Хаос, структуры, вычислительный эксперимент / Г. Г. Малинецкий. – Изд. 7-е. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 312 с.

51. Малинецкий Г. Г. Пространство синергетики: Взгляд с высоты / Г. Г. Малинецкий. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 248 с.

52. Малинецкий Г. Г. Нелинейная динамика и хаос: Основные понятия / Г. Г. Малинецкий, А. Б. Потапов. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 240 с.
53. Москальчук Г. Г. Структура текста как синергетический процесс / Г. Г. Москальчук. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 296 с.
54. Моисеева И. Ю. Синергетическая модель текстообразования. – АДД : 10.02.19 // И. Ю. Моисеева; Челябинский госуд. ун-т. – Челябинск, 2007. – 39 с.
55. Муратова Е. Ю. Лингвосинергетика поэтического текста / Е. Ю. Муратова. – Минск : Простобук, 2011. – 219 с.
56. Николис Г. Познание сложного : Введение / Г. Николис, И. Пригожин ; пер. с англ.; предисл. Г. Г. Малинецкого. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 352 с.
57. Пашковский В. Э. Психиатрическая лингвистика / В. Э. Пашковский, В. Р. Пиотровская, Р. Г. Пиотровский. – Изд. 3-е. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 168 с.
58. Пименова М. В. Концептуальные исследования. Введение : учеб. пособ. / М. В. Пименова, О. Н. Кондратьева. – М. : ФЛИНТА; Наука, 2011. – 176 с.
59. Пиотровский Р. Г. О лингвистической синергетике / Р. Г. Пиотровский // Научно-техническая информация. Серия 2. Информационные процессы и системы. – 1996. – № 12. – С. 1–12.
60. Пиотровский Р. Г. Лингвистическая синергетика: исходные положения, первые результаты, перспективы / Р. Г. Пиотровский. – СПб. : С.-Петербур. гос. ун-т, 2006. – 160 с.
61. Пиотровский Р. Г. Доказательно-экспериментальная парадигма современного языкознания / Р. Г. Пиотровский // Структурная и прикладная лингвистика. – 2008. – № 7. – С. 5–13.
62. Пиотровский Р. Г. Формирование артикля в романских языках: Выбор формы / Р. Г. Пиотровский. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Изд. группа URSS, 2008. – 184 с.
63. Пиотровский Р. Г. Математическая лингвистика: учеб. пособие для пед. ин-тов / Р. Г. Пиотровский, К. Б. Бектаев, А. А. Пиотровская. – М. : Высшая школа, 1977. – 383 с.
64. Піхтовнікова Л. С. Синергія стилю байки: німецька віршована байка ХІІІ–ХХст. : монографія / Л. С. Піхтовнікова. – Х. : Бізнес Інформ, 1999. – 220 с.
65. Пихтовникова Л. С. Языковые фильтры: неравновесные состояния и развитие языка / Л. С. Пихтовникова // Нова філологія. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – № 1(12). – С. 33–38.

66. Пихтовникова Л. С. Синергетический метод для исследования дискурса в прагматилистическом аспекте / Л. С. Пихтовникова // Вісник ХНУ. – 2009. – № 848. – С. 48–52.

67. Пихтовникова Л. С. Лингвосинергетика: основы и очерк направлений : монография / Л. С. Пихтовникова. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. – 180 с.

68. Пихтовникова Л. С. Научный дискурс в свете основных положений синергетики / Л. С. Пихтовникова // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Сер. : Філологічні науки. – 2012. – № 24(249). – С. 99–105.

69. Піхтовнікова Л. С. Стилїстика і синергетика дискурсу / Л. С. Піхтовнікова // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : [кол. монографія] / за заг. ред. І. С. Шевченко. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 29–35.

70. Піхтовнікова Л. С. Тексти малих форм: Лінгвостилїстична інтерпретація. Дидактизація. Переклад : монографія : ч. 1 / Л. С. Піхтовнікова. – Маріуполь : ПДТУ, 2011. – 160 с.

71. Піхтовнікова Л. С. Дискурс байки у синергетичному аспекті (на матеріалі української, російської та німецької байки) / Л. С. Піхтовнікова // Незгасимий СЛОВОСВІТ : зб. наук. пр. на пошану професора Володимира Семеновича Калашника / уклад. М. Філон, Т. Ларіна. – Х. : Хет імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 519–527.

72. Піхтовнікова Л. С. Стилїстична еволюція художнього дискурсу в синергетичному аспекті (на матеріалі байки) / Л. С. Піхтовнікова // Матеріали Х міжнар. конф. «Каразінські читання». – Х., 2011. – С. 229–231.

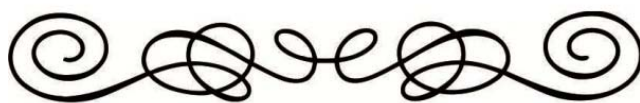
73. Піхтовнікова Л. С. Самоорганізація дискурсу: синергетичні принципи і підходи до лінгвістичного аналізу / Л. С. Піхтовнікова // Сучасні фундаментальні теорії та інноваційні практики навчання іноземної мови у ВНЗ : колективна монографія / за ред. В. Г. Пасинок. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 218–231.

74. Пономаренко Е. В. Лингвосинергетика бизнес-общения с позиций компетентностного подхода (на материале англ. языка) : монография / Е. В. Пономаренко. – М. : МГИМО-Университет, 2010. – 151 с.

75. Пригожин И. Время. Хаос. Квант: К решению парадокса времени / И. Пригожин, И. Стенгерс ; пер. с англ. ; под ред. В. И. Аршинова. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 232 с.

76. Савина И. В. Лингвосинергетические аспекты функционирования глаголов коммуникации (на материале английского языка): автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / И. В. Савина; ГОУ ВПО «Поволжская государственная социально-гуманитарная академия». – Самара, 2009. – 24 с.

77. Семенець О.О. Синергетика поетичного слова / О. О. Семенець. – Кіровоград : Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.
78. Сепир Э. Статус лингвистики как науки / Э. Сепир. // Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – М., 1993. – С. 259–265.
79. Словицова Е. Л. Перспективы исследования смысловой синергии / Е. Л. Словицова // Вестник Пермского ун-та. Сер. : Российская и зарубежная филология. – 2009. – Вып. 1. – С. 38–42.
80. Словицова Е. Л. Динамика рекламного дискурса. Энергия образа, слова и смысла / Е. Л. Словицова. – Пермь : Изд-во Перм. гос. ун-та, 2008. – 209 с.
81. Степин В. С. О философских основаниях синергетики [Электронный ресурс] / В. С. Степин. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/StepinVSem.htm>
82. Флоренский П. А. У водоразделов мысли / П. А. Флоренский. – М. : Изд-во АСТ, 2009 (1990). – Т. 2. – 346 с.
83. Юдин Б. Г. Методологические проблемы исследования самоорганизующихся систем / Б. Г. Юдин // Проблемы методологии системного исследования. – М. : Мысль, 1970. – С. 359–382.
84. Dombrovan T. An Introduction to Linguistic Synergetics / T. Dombrovan. – Cambridge Scholars Publishing, 2018. – 152 p.
85. Haken H. Information and Self-organization: A Macroscopic Approach to Complex Systems / H. Haken. – 2nd enlarged ed. – (Springer Series in Synergetics). – Berlin : Springer-Verlag, 2000. – 226 p.
86. Hopper P. J. Emergent grammar / P. J. Hopper // Berkeley Linguistics Society. – 1987. – No. 13. – P. 139–157.
87. (MED) Macmillan English Dictionary. – Oxford : Macmillan Publishers Ltd., 2006. – 1693 p.

РОЗДІЛ 3

СИНЕРГЕТИКА І ЛІНГВІСТИЧНІ ПАРАДИГМИ

Л. С. Піхтовнікова

Розгорнутий план до розділу 3

1 Синергетика і квантитативна лінгвістика. Сутність квантитативної лінгвістики. Ентропійні характеристики текстів за Р. Г. Піотровським. Синергетична таблична модель мови за Р. Келером. Самоорганізація структури тексту за Г. Г. Москальчук: кількісний вимір. Хаотична динаміка лінгвістичних процесів за Дж. Ніколіс.

2. Синергетика і психолінгвістика. Становлення смислу в процесі мовлення. Протиріччя смислу та його представлення в дискурсі й тексті. Метафора як експлікація процесу самоорганізації смислів.

3. Синергетика і лінгвістична філософія. Поняття віртуальності. Предметність та об'єктність мови, їх віртуальність. Віртуальність смислу з погляду семіотики.

4. Синергетика і самоусвідомлення сучасної лінгвістики. Причини труднощів впровадження синергетики в лінгвістику. «Що-лінгвістика» за А. Е. Кібрик: опис готових структур мови та мовлення, характеристики завершених текстів. «Як-лінгвістика»: опис процесів створення готових мовних і мовленнєвих об'єктів. Евристичність методів «як-лінгвістики»; Предмет вивчення «чому-лінгвістики»: пояснення того, чому вербальна об'єктивація концептів, образів та інших безпосередньо неспостережених об'єктів відбувається в тексті саме такими, а не іншими шляхами. Синергетична природа «чому-лінгвістики». Вищий рівень самоорганізації мовленнєвого твору – участь у ній адресанта й адресата. Ідеальний проект науки, його специфіка в лінгвістиці. Евристичний та інтегративний потенціал синергетики, в тому числі, лінгвосинергетики.

Відносини між синергетикою і лінгвістикою важко описати вичерпно, настільки вони на сьогодні є складними і багатоаспектними. І наскільки виправданим є термін, який уже отримав визнання, – лінгвосинергетика? Огляд доступних нам праць, які об'єднують лінгвістику і синергетику, може виявити їх відносини і свідчити на користь актуальності нового терміна.

1. Синергетика і квантитативна лінгвістика

Синергетика є самостійною наукою, а її співдружність з іншими науками полягає в тому, що вона використовує їх парадигми, поняття, підходи до досліджень, додаючи своє бачення самоорганізації. Ряд відомих лінгвосинергетичних розробок виконано в руслі квантитативної лінгвістики – поєднання підходів, спрямованих на створення кількісного опису природних і штучних мов, статистичних розрахунків частотності мовних явищ у текстах (Р. Г. Піотровський, Р. Келер, Г. Г. Москальчук).

Цей напрямок виявляє ряд цікавих особливостей у побудові мови і текстів, але не в змозі охопити сферу когнітивної лінгвістики, яка також наповнена самоорганізацією. У той самий час подібні роботи є закономірною ланкою, що дозволяє зрозуміти синергетику ментальної діяльності людини, а отже, ці дослідження є актуальними.

Роботи Р. Г. Піотровського [Пиотровский 1975, 2006] охоплюють кілька напрямків, у яких проявляється самоорганізація мови. Як показав учений, досліджуючи лексику, синтаксис і структуру текстів, еволюційні зміни в європейських мовах спричиняють «діахронічний стрибок» – швидку зміну мовної системи, тобто перехід від одного стану стійкості до іншого. Приклад – заміна властивості синтетичності латинської мови на властивість аналітичності сучасних романо-германських мов.

Синергетичні процеси креолізації європейських мов на інших континентах також відбуваються стрибкоподібно. На відміну від постійної еволюційної зміни будь-якої мови, «стрибок» відбувається значно швидше (наприклад, за 100 і менше років) і зачіпає *всі рівні мови* – синтаксис, морфологію, лексику, фонетику.

Приклади «діахронічних стрибків» (без вживання цього терміна) наведені в роботі Харківської лінгвістичної школи [Ейгер 1992]. Досліджуються корінні зміни граматики англійської мови, що торкнулися дієслівних та іменних парадигм, структури речення, появи системи універсальних граматичних маркерів, аналітичних форм, морфологізації фонетичних явищ тощо.

Р. Г. Піотровський досліджував ентропійні характеристики текстів різної тематики та різного ступеня завершеності, порівнюючи їх з ентропією індивідуальної мовленнєво-мисленнєвої діяльності. Ентропія (ступінь упорядкованості) цих об'єктів кількісно і якісно виявляє відмінності, і навіть

антиномії, тобто полярність пар: мовна система – система мовлення; колективний стиль – ідіолект.

Ці роботи дають чисельні характеристики і конкретизують загальну ідею мовних фільтрів, висловлену В. В. Налімовим [Налімов 1993; Піхтовнікова 2002].

Отримані висновки та розроблену методику Р. Г. Піотровський застосовує в дослідженні лінгвістичного автомата для комп'ютерного перекладу, наголошуючи на тому, що його вдосконалення є можливим лише за умови врахування синергетичних процесів мовленнєво-мисленнєвої діяльності та ентропійного аналізу її продукту. Однак це є вже галуззю когнітивістики. Тут Р. Г. Піотровський зазначає, що за реальної оцінки продуктивна синергетична модель мовленнєво-мисленнєвої діяльності ще не знайдена, тому лінгвістичний автомат можна вдосконалити лише частково.

Квантитативна лінгвістика і лінгвосинергетика – батьки ще однієї фундаментальної роботи, спрямованої на побудову синергетичної моделі мови [Келер 2007]. У назві цієї роботи чітко зазначена сфера дослідження з тією лише поправкою, що автор приділив багато уваги не тільки динаміці лексики, але й динаміці фонетики. У книзі багато корисних міркувань про методологію експерименту, про системно-теоретичні засоби, що дозволяють коректно опрацювати експериментальні дані. Ідеологія синергетики бездоганно застосована, наприклад, у поясненні причин, за якими зникають і зливаються фонемі. Найбільш загальними є питання самоадаптації фонетичної системи: синергетичний механізм самоадаптації запускається завдяки суперечливим вимогам певної системи. Це протиріччя є фундаментальним у будь-якій мові і сприяє її еволюції. Воно полягає в тому, що при зменшенні кількості фонем у мові у носіїв мови зростають енергетичні та інтелектуальні витрати на декодування, а при збільшенні числа фонем – зростають витрати на породження виразів (мова не є економною). У зв'язку з цим можна згадати про конкурентну взаємодію атракторів і репелерів у С-системах.

Заслугою розглянутої роботи є створення табличної моделі мови. У ній показані основні вимоги, що висувуються до мовної системи (вони дані на фонетичному і лексичному рівнях), а також кількісний вплив цих вимог на параметри лексичної та фонетичної системи. Показано напрямки, в яких при цьому змінюється мовна система (параметри в термінах Р. Келера названо величинами).

Модель переконливо демонструє, що згадані потреби є глибоко суперечливими і змушують мовну систему розвиватися одночасно в протилежних напрямках. Так, потреба мінімізації витрат на кодування діє на параметри: кількість фонем (у бік їх зменшення) і величину полілексії (в бік її збільшення). У той же час потреба мінімізації витрат на декодування діє на ті ж самі параметри в прямо протилежному напрямку: кількість фонем (у бік їх

збільшення) і величину полілексії (в бік її зменшення). Потреба в надійності передачі повідомлення діє на довжину вираження в бік її збільшення, а мінімізація витрат на породження повідомлення скорочує довжину виразів.

Практично всі вимоги в таблиці є попарно суперечливими. Це ще раз підтверджує загальну синергетичну ідею про конкурентну взаємодію цілей і обмежень у С-системах, виражених у змісті атракторів і репелерів.

У роботі міститься також модель мовних процесів, які обслуговують основні потреби мовної системи. Як і слід було очікувати, процеси йдуть у протилежних напрямках. Наприклад, фонологічна уніфікація приводить до зменшення числа фонем; фонологічна диверсифікація приводить до збільшення їх числа.

Подальші висновки про те, що, **відповідно до синергетичній ідеології**, розвиток мовної системи в протилежних напрямках (без розпаду системи) є можливим тільки завдяки її ієрархічності, Р. Келер не зробив. Можливо, через те, що його мовна модель охоплює лише фонетику і лексику, а синтаксис, семантика і прагматика (вищі поверхи ієрархії) в його моделі не враховані. Цим ніяк не знижується наукова цінність роботи.

Монографія Г. Г. Москальчук присвячена вивченню самоорганізації структури тексту [Москальчук 2003]. Об'єктом дослідження є тексти різного обсягу і різних типів – загадки, прислів'я, вірші, оповідання, а також діалектна мова. Окреме питання – що розуміє автор під структурою тексту; це можна пояснити лише після викладу понять, використаних у цьому дослідженні.

Автор не без підстав вважає, що всі побутові і художні тексти мають схожі властивості, а частини цих текстів у певному сенсі є подібними. Схожість і подібність виражено в поняттях, які в роботі стають інструментарієм дослідження.

Роль повторів у самоорганізації текстів Г. Москальчук вважає вирішальною. При цьому традиційне поняття повтору вона розширює таким чином. Вводиться поняття повторюваного комплексу (ПК) – конструкту, що включає в себе всю сукупність повторюваних компонентів структури тексту. ПК – семантико-структурна одиниця зв'язного тексту, яка є сукупністю лексико-синтаксичного матеріалу, що повторюється мінімум двічі. У структурному плані ПК протиставлений усій сукупності оригінального (тобто такого, що не повторюється) лексико-синтаксичного матеріалу. Сукупність оригінального матеріалу названа «не-ПК» [там само, с. 24].

Наявність у текстах ПК автор пов'язує із властивістю симетрії тексту, наявність не-ПК з асиметрією. В усьому тексті за рядом ознак ПК і не-ПК протиставлені як опозиції: постійне / мінливе, нове / не нове, інформативне / не інформативне. ПК дозволяє виявити внесок категорій симетрії / асиметрії в цілісність тексту й упорядкувати різноманітність мовних варіацій повторів [там само, с. 26].

Слід зазначити, що поняття ПК і не-ПК вписуються в ідеологію тематичного членування тексту; тут також відбувається поширення членування на весь текст, а не в межах одного речення, як це традиційно представлено у І.В. Арнольд (зауважимо, однак, що і в цій роботі, на практиці, членування переходить на рівень тексту) [Арнольд 1990, с. 197–199]. У наших власних дослідженнях також виявлено необхідність подібного розширення для з'ясування самоорганізації дискурсу (див. розд. 4).

У роботі, що аналізується, Г. Г. Москальчук використано поняття сильних і слабких позицій та поняття гармонійного центру (ГЦ).

Сильні позиції тексту пояснюються як особливий прийом висунення значущої інформації, розміщення її автором у тих місцях тексту, де вона буде помічена читачем: у заголовку, в перших і останніх рядках твору, епіграфі, пролозі, епілозі [Москальчук 2003, с. 39; Арнольд 1978, с. 23]. У деяких роботах до списку сильних позицій тексту включені також і різноманітні мовні факти: метафори, порівняння, римовані слова, паралелізми тощо [Москальчук 2003, с. 39]. На наш погляд, таке розмаїття об'єктів, об'єднаних як сильні позиції, сприяє універсальності поняття, але, з іншого боку, робить це поняття аморфним і таким, що важко піддається локалізації. Порівняємо: в стилістиці декодування існують типи висунення – конвергенція, зчеплення, ефект ошуканого очікування [Арнольд 1990], які виконують ту ж саму функцію, що й інші сильні позиції. По суті, перелічені типи висунення – це окремі випадки сильних позицій, але вони не завжди легко позиціонуються в тексті.

Слабкі позиції в текстах представлені за своїми властивостями як протилежність сильним.

Гармонійний центр (ГЦ) – зазвичай найбільш сильна позиція в тексті, синтагмі, реченні або абзаці. У кожному з цих фрагментів його можна виявити точно, якщо підрахувати кількість словоформ у фрагменті і взяти 0,618 частину від нього. Округлення до найближчого цілого числа дає номер словоформи, яка і є ГЦ певного фрагмента (абзаца, речення, синтагми або всього тексту). Зазначене число 0,618 виражає пропорцію золотого перетину, яка здавна була пов'язана з гармонійністю форми об'єктів будь-якої природи – в архітектурі, скульптурі, музиці і в таких об'єктах, які не є наочними і сприймаються несвідомо. Подібний приклад – форма (структура) тексту.

Слід зазначити, що однакове дослідження текстів, різних за типом, тематикою, обсягом, вдається автору роботи завдяки тому, що всі вимірювання в текстах відбуваються спочатку в абсолютних одиницях (кількість N словоформ у тексті або кількість M словоформ до певної позиції в тексті), потім абсолютні одиниці переводяться у відносні M / N . Для позиції, в якій розташований гармонійний центр ГЦ усього тексту, величина $M / N = 0,618$ (з округленням до найближчого цілого). Іншими словами, ГЦ визначається як така словоформа, яка розташована від абсолютного початку тексту на

відстані, що дорівнює пропорції 0,618: розмір тексту в словоформах слід помножити на 0,618 і округлити до найближчого цілого числа [Москальчук 2003, с. 42].

У роботі коректно вирішується питання про позиціонування і локалізацію розподілених по тексту величин: ПК, не-ПК, зона впливу ГЦ тощо. Тут слід зробити уточнення. Насамперед, це питання конкретизації меж початку і кінця тексту, питання невизначеності поняття «середина тексту».

У будь-якому тексті безперечно виділяються лише два кордони – абсолютний початок і абсолютний кінець тексту. Інтуїтивно кожен оцінює початок, кінець, середину тексту не точково, а як певний смисловий відрізок. **Нецобхідно** визначити відносну довжину цих відрізків у словоформах: це найважливіші зони впливу початку, кінця і середини тексту. Вплив зон виражається в наявності повторів у цих зонах; повтори пов'язують весь текст, тим і обумовлено вплив згаданих зон.

Межі впливу зони ГЦ (це умовна середина тексту) визначені статистично на матеріалі всіх типів текстів, зазначених на початку огляду. Вплив зони виражено в повторах, які або перетинають ГЦ, або **стосуються** його зліва / справа. Для визначення меж обчислюються середні величини координат початку і кінця подібних повторів, **безперечно маркованих позицію ГЦ**. Отримані дані показують, що інтервал, обмежений середніми значеннями початку і кінця повторів, **маркованих ГЦ**, простягається від $-0,279$ до $+0,279$. З надійністю 95 % цей інтервал приймається за зону ГЦ, тому що в ній розташована більшість ПК, що маркують зазначену позицію тексту.

Виходячи з отриманих даних, зона початку тексту визначена як такий відрізок, в якому статистично немає жодного абсолютного кінця ПК. Відповідно, зона кінця тексту статистично не містить абсолютних початків (рос. «начал») ПК, **маркованих ГЦ**. Природно, що реальна картина розміщення повторів у зоні ГЦ дуже ускладнена через інтерференції повторів, що починаються, продовжуються і завершуються в зоні ГЦ. Проте отримана модель є статистично стійкою і висвітлює роль флуктуацій, малих відхилень від неї [там само, с. 44]. Отримана модель тексту (зона початку тексту, зона середини, зона кінця тексту), що враховує лише повторювану і оригінальну інформацію в тексті, є найпростішою, але універсальною і досить продуктивною.

Роль флуктуацій у самоорганізації структури тексту виявляється після введення заключної групи понять. Ці поняття пов'язують повтори і структуру речень.

Якщо теоретична межа будь-якої зони впливу знаходиться ближче до кінця або початку речення, то цю межу можна оцінити як пологу або круту. У короткому переказі роботи з деякими уточненнями стає зрозумілим, що полога межа має асиметричну орієнтацію речення – відстань у словоформах більше зліва; біля крутого кордону зліва менше словоформ, ніж справа. Можливим є і часто зустрічається випадок симетричної орієнтації речення

щодо теоретичної межі зони впливу. Симетричні кордони виникають у двох випадках: якщо відстані в словоформах є рівними до початку і кінця речення або розрахункова межа зони збігається з кордоном двох сусідніх речень. Зазначені типи кордонів вичерпують усі випадки орієнтації речень у тексті [там само, с. 103].

Про циклічну організацію тексту в роботі сказано досить абстрактно. По-перше, як згадувалося, цикл словоформ у тексті є певною формою симетрії, а в смисловому плані це повтори. У тексті повтори можуть бути розташовані поруч, а також дистанційно. По-друге, якщо на єдиній шкалі відзначити зростання кількості словоформ від початку до кінця тексту, то там же знаходяться координати всіх характерних точок: ГЦ, меж зон впливу, словоформ-повторів. Частина дистанційного повтору можуть перебувати по різні боки координати характерної точки. У цьому разі говоримо, що цикл перетинає цю точку. Кількість циклів, які перетинають характерну точку, називається щільністю циклів у цій точці. Наприклад, через точку (координату) ГЦ зазвичай проходить багато дистанційних повторів, тобто в ГЦ щільність циклів є великою.

У розглянутій роботі введено поняття атрактора. Точковий атрактор вводиться як область локального максимуму щільності повторів, тобто елементів симетрії, що тяжіють до певних позицій тексту. Внаслідок максимальної щільності повторів точкові атрактори отримують статус сильних позицій тексту [там само, с. 132]. На наш погляд, це авторське пояснення не є повноцінним. По-перше, справедливо зазначено, що точковий атрактор насправді є не точкою на шкалі, а певною зоною [там само]; отже, в строгому сенсі атрактор не є точковим. По-друге, сказано без пояснень, апріорно, що цей атрактор направляє функціональні режими розгортання цілого тощо [там само]. Природа точкового атрактора і його можливостей не пояснені і навряд чи можуть бути пояснені, тому що він вводиться як синонім сильної позиції тексту.

У тому ж розділі аналізованої роботи (п. 2.2.1, с. 131–140) вводяться циклічні атрактори, однак пояснень їх сутності ще менше. Лише за непрямыми міркуваннями можна зрозуміти, що циклічний атрактор – це деякий цільовий вектор, який встановлює гармонію асиметричних явищ у тексті [там само, с. 139]. Він розміщується в тексті на інтервалі з максимальною або ненульовою щільністю повторів [там само, с. 143], проте правильніше було б сказати, що в цьому інтервалі виявляються сліди його діяльності.

Г. Г. Москальчук вводить ще один вид атрактора – креативний. Креативність – це здатність породжувати безліч різноманітних оригінальних ідей у нерегламентованих умовах діяльності. Для аналізу та інтерпретації тексту корисно виявити місце, в якому зосереджено «творче начало», що концентрує в собі смисли, ефективні для інтерпретації тексту. Стверджується, що найвища концентрація щільності циклів в тому чи іншому

інтервалі тексту має відповідати найвищій концентрації творчих зусиль суб'єкта, тобто найпотужніший циклічний атрактор є також і креативним атрактором тексту [там само, с.148].

Проведений огляд, хоч і не повністю охоплює ідеї та підходи Г. Г. Москальчук до вивчення С-системи тексту, все ж описує основний інструментарій досліджень. Структуру тексту автор розуміє переважно не з позицій архітекtonіки, синтаксису, змістової композиції, а як ієрархію повторів, циклів, зон впливу, сильних і слабких позицій. Значною перевагою такого підходу є те, що всі введені поняття взаємно пов'язані і можуть бути позиціоновані на єдиній шкалі, а позиції виражаються в конкретних числах – кількостях словоформ, віднесених до їх суми в цілому тексті. Числові вирази дозволяють обробляти статистику різних текстів і знаходити статистичні закономірності. Власне, тільки після цього можна говорити про синергетичні процеси утворення структури тексту.

Представлений інструментарій, як нотна грамота, надає широкі можливості дослідження синергетичних процесів у текстах. Наприклад, у роботі показана градаційна модель структури тексту. Якщо для тексту на шкалі його словоформ за точку відліку взяти максимальну щільність циклів, то в такий спосіб можна описати відносну градацію всіх зон (інтервалів) тексту. Розташовані на цих інтервалах точкові і циклічні атрактори утворюють ієрархію, яка відображає спрямованість процесу самоорганізації тексту.

Наприклад, встановлено, що якщо функціональна вага атрактора (тобто градація зони, в якій він розташований) відрізняється на одиницю від ваги сусіднього атрактора, то вони прагнуть до кооперативної взаємодії. Якщо ж різниця градацій більше одиниці, то спрямованість дій атракторів є протилежною. Отже, залежно від розподілу повторів у тексті отримуємо різні моделі самоорганізації, які переважають в окремих типах текстів, а також характеризують ідиостиль адресанта.

У тексті структура і розмір речень визначають тип кордонів зон впливу (пологі, круті, симетричні кордони). Випадкова, флуктуаційна зміна у реченні спричиняє структурну перебудову всієї конфігурації тексту: система далі розгортається за іншим сценарієм [там само, с. 138]. Механізми подібних біфуркацій також явно показані в розглянутій роботі.

Викладений у реферованій монографії Г. Г. Москальчук матеріал має багато потенційних застосувань під час дослідження динаміки текстів. Комплекс ідей і понять, вироблених автором, достатньо пояснює мікро- і макрозміни в будь-яких типах текстів. Водночас сприйняття цієї роботи є досить складним. Суб'єктивна причина – невиправдано переускладнений синтаксис і лексика викладу; введення низки ключових понять не відокремлено, вони виникають у процесі викладу, іноді в незначних прикладах; пояснення ідей та підходів взято «один до одного» з фізичних застосувань синергетики І. Пригожина; отже концептуальні метафори з іншої області не

достатньо обґрунтовані. Одночасно з цим, на наш погляд, Г. Г. Москальчук вдалося спростувати одну надто жорстку тезу Дж. Ніколіс (див. наступний огляд), що стосується користі / марності середніх величин у лінгвістиці.

Головна ж причина складного прочитання монографії є об'єктивною. Цей недолік є продовженням безсумнівних наукових достоїнств книги. Дослідження проведені та викладені на перетині декількох наук. Квантитативна лінгвістика в цьому дослідженні відіграє вирішальну роль і тим самим значно наближає текст монографії до тексту з прикладної математики. У таких текстах неможливо викладати зміст тільки вербально, без залучення схем, символічних позначень, формул. Цим спрощується переускладнена вербальна складова, але одночасно ускладнюється аналітика і символізм для неспеціалістів з математики. Оптимум викладу в квантитативній лінгвістиці ще не знайдено, і далеко не очевидно, наскільки слід перетворювати лінгвістику на розділ прикладної математики.

Для більш глибокого обґрунтування концептуальних метафор, узятих з фізичних теорій розвитку стохастичних систем, також потрібні поглиблені екскурси в ці теорії і популярне пояснення сутності цих процесів. На цьому шляху існують очевидні труднощі. Читач-лінгвіст намагається сприймати творчо пропоновані аналогії, але одночасно виступає як цензор. Баланс між цензурою і розумінням продуктивності тієї чи іншої концептуальної метафори визначає те, по який бік «самоусвідомлення» сучасної лінгвістики ми знаходимося [Фрумкіна 1999].

Досить багато інформації для роздумів надає коротка, тезова доповідь Дж. Ніколіс «Хаотична динаміка лінгвістичних процесів і утворення патернів в поведінці людини. Нова парадигма селективної передачі інформації» (Synergetic Forum, Moscow, 27–31 January 1996) [Nicolis 1996].

Автор ставить за мету окреслити синергетичну модель мінімальної складності, яка відображатиме найбільш суттєві особливості лінгвістичної системи як на синтаксичному, так і на семантичному рівні. При цьому посиляється на складність розподілу частот символів у будь-якій мові (генетичний код, природну або комп'ютерну мову). У мові та мовленні даремно, на зразок статистичної фізики, шукати середні значення величин на мікрорівні і тим самим визначати колективні властивості, параметри порядку мовної системи. Однак метод побудови макрохарактеристик системи шляхом взяття середніх значень – не єдиний шлях. Більш того, цей підхід є помилковим, якщо кілька елементів системи, кілька ключових слів у лінгвістичній схемі складають більшу частину опису системи. У таких випадках перехід до середніх величин означав би знищення характерних і вирішальних особливостей паттерна, що досліджується.

Адекватна модель може бути побудована з таких міркувань. Ефективне зменшення кількості ступенів свободи нелінійної динамічної системи, такої, як мовна, відбувається двома шляхами. По-перше, далеко від стійкого

стану поведінка будь-якої С-системи в момент вибору подальшого шляху розвитку (точка біфуркації), динаміка цієї системи повністю визначається невеликою кількістю ключових змінних. По-друге, поблизу біфуркації дисипативний хаос зменшується, якщо С-система має атрактори, що формують її подальшу поведінку.

Синергетична модель мовної системи повинна відображати на синтаксичному і семантичному рівнях найбільш важливі характеристики лінгвістичної системи. З погляду синергетики на синтаксичному рівні єдина мета мови полягає в граматично правильній, допустимій побудові текстів з послідовності слів, що дозволяє реципієнту створити код для виявлення та виправлення поодиноких або множинних помилок. Значенню немає місця на синтаксичному рівні [там само]. У той самий час на семантичному рівні значення має виникати в результаті однозначного розбиття множини недиференційованих подразників, що йдуть з навколишнього середовища, і бомбардують рецептори користувача. Таке розбиття (розпізнавання сигналів, попереднє сортування) потім має відобразитися (проекуватися) на безліч пов'язаних категорій – спогадів або «резюме» користувача. Із синергетичної точки зору ці категорії є притягувальними атракторами в його психіці.

З викладених вимог сприйняття і переробки інформації з метою її подальшої концептуалізації, а потім вербалізації впливає, що в «когнітивному процесорі» людини (це також термін Дж. Ніколіс) має існувати механізм забезпечення стрибків «процесора» з атрактора на атрактор, що перемежуються. У більш звичних виразах це є наявністю метамови комунікації між існуючими категоріями – атракторами в свідомості користувача.

Далі в цитованій доповіді висловлюються гіпотези щодо характеристик «когнітивного процесора», його способів фільтрації зовнішніх сигналів. Однак ця гіпотеза вимагає заглиблення в математичну теорію стійкості (показники Ляпунова тощо) і теорію імовірнісних ланцюгів Маркова, що ми не плануємо.

Резюме. Амбіційний проект створення синергетичної моделі лінгвістичних систем у цитованій роботі підкріплений глибоким розумінням сутності самоорганізації мовної системи на семантичному і синтаксичному рівнях, а також адекватним математичним апаратом. Тому реалізація є можливою. У той же час, слід врахувати зауваження Р. Г. Піотровського про те, що подібний «когнітивний процесор», його модель, попри багаторічні зусилля вчених до цих пір не знайдені.

Квантитативна лінгвістика в поєднанні із синергетичною парадигмою дозволяє глибше зрозуміти кількісні та якісні характеристики мови і мовлення. По-перше, вдається більш чітко сформулювати суперечливі вимоги до цих об'єктів досліджень, а, як відомо, суперечності – рушійна сила саморозвитку. По-друге, методично важливим є розуміння того, що вибір способу передачі повідомлення пов'язаний з точкою біфуркації, в якій на

реалізацію вибору впливає істотно менше характеристик (параметрів) мови, ніж їх існує взагалі. Звідси – при дослідженні динаміки мови – можливість уникати середньостатистичних підрахунків, які динаміку не відображають. По-третє, виявляється принципово можливим досліджувати динаміку самоорганізації текстів різних жанрів, оскільки в збалансованих текстах усі складові є самоподібними (на основі пропорції «золотого перетину»). Сталий, оптимальний стан структури тексту тяжіє до цієї пропорції, яка виступає як атрактор самоорганізації.

2. Синергетика і психолінгвістика

У монографії І. А. Герман розглянуто психолінгвістичний аспект мовної діяльності з погляду синергетики. Зауважимо, що коло питань, порушене в цій роботі, є значно ширшим. Так чи інакше, актуалізуються теми, що стосуються лінгвістичної філософії: зв'язок значень вербальних висловлювань з об'єктами дійсності, філософське і психологічне підґрунтя різних галузей мовознавства, а також загальні методологічні принципи сучасної лінгвістики [Герман 2000].

Мовні явища в їх даності та в їх становленні розглядаються як відображення психічних і когнітивних процесів свідомості. У свою чергу, ці процеси зазнають на собі вплив мови. Таке трактування є загальноприйнятним, але слугує основою для неоднакових висновків різних лінгвістичних шкіл, нерідко висновків протилежних. Із зазначених позицій І. А. Герман розглядає ряд питань: роль метафори в становленні мовленнєвої діяльності, синергетичну модель перекладу, становлення структури тексту, мовну гру як синергетичний процес.

При розгляді мовленнєвої діяльності в її становленні чи не головним залишається питання: яким чином виникає смисл, що передається в слові. У розумінні процесу виникнення смислу лінгвосинергетика досить радикально розходиться з традиційними розділами лінгвістики. У традиційних лінгвістичних парадигмах рідко акцентується увага на тому, що елементи мови (словоформи, цілі висловлювання) при формуванні дискурсу і його кінцевого продукту (тексту) поєднуються імовірнісним чином. Використання мови є імовірним, і ця ймовірність є багатовимірною. Наприклад, існує ймовірність форми елемента в мовленнєвій послідовності, ймовірність того чи іншого смислу. Реальністю існування елемента мовлення під час його породження є реальність диспозицій, тобто схильності поведінки елемента [там само, с. 26].

Зауважимо, що це нагадує ситуацію в квантовій фізиці: її об'єкти існують тільки як згустки фізичних полів, схильні до імовірнісної поведінки, а виявлення цієї поведінки залежить від способу спостереження (із шкільної фізики відомо, що елементарна частинка проявляє себе то як

тіло, то як пакет хвиль). Так і в лінгвістиці виявлення властивостей елементів мовлення залежить від спостерігача – мовної особистості з властивими їй параметрами. Наведені аргументи доводять тезу: смисл – це процес і виявляється тільки під час рефлексії, спрямованої на цю процесуальність [Герман 2000, с. 5].

У монографії І. А. Герман знову порушується питання про фундаментальне протиріччя смислу і його вираження в дискурсі й тексті. Смисл кожного елемента мовлення, кожної лексеми є континуальним, а його вираження – дискретним. На основі цього загального положення І. А. Герман демонструє синергетичний механізм, що задає конкретний напрям еволюції смислу [там само, с. 34]. Проведено аналіз мовленнєвого твору (вірш А. Тарковського), в якому є незначна відмінність смислів, представлених лексемами *смуток, печаль, гіркота, туга*, і це дозволяє говорити про існування континуального смислового поля. Цей ряд синонімів, що становлять поле, може еволюціонувати в різних напрямках; задати напрямок еволюції смислу означає актуалізувати в дискретних мовних одиницях відмінність домінантної емоції. Способи актуалізації можуть бути різними, вони добре вивчені в стилістиці.

Викладене може слугувати **обґрунтуванню** наступної тези. Мовленнєвий твір є нестабільним, але система мовних репрезентантів маніфестує його тимчасовий стан стійкості. Цілісність мовної системи є її певний стан, при цьому закони становлення системи відрізняються від законів парадигматики і синтагматики її елементів.

Другий розділ монографії присвячено вивченню метафори як детермінанти синергетичних процесів у мовленнєвій діяльності. Текст другого розділу містить дуже багато концентрованих міркувань, що вимагають для їх інтерпретації повернення до різних частин монографії та / або звернення до інших джерел, що трактують сутність метафори. Основними тезами 2-го розділу, на наш погляд, у чомусь спірними, є наступні.

Автор акцентує увагу на тому, що мовна система дана людині, насамперед, для встановлення свого власного динамічно стійкого порядку в її когнітивній сфері. Наводимо в нашому перекладі дослівно розлогу цитату. «Одна з основних функцій мови – не в передачі інформації і здійсненні референції до незалежних від неї сутностей, а в орієнтації суб'єкта в його власній когнітивній сфері. Для людини є важливим не сам зміст повідомлення, а ті операції всередині когнітивної сфери, які цей зміст спричиняє. Людина сама створює інформацію, активізує і формує ті смисли (значення), які покликані забезпечити її оптимальні відносини з навколишнім світом. Звідси знати – означає вести себе адекватно, зберігаючи самоідентичність у сфері особистісного, громадського, історичного. Тому **основною** функцією мови є конотація, а не денотація. Це пояснює і загальновідомий факт: ніколи і нікого не можна переконати логічними доводами

в істинності того, що не є присутнім, хоча б і неявно, в комплексі вірувань індивіда» [там само, с. 90].

Виходячи з висловленого, автор продовжує: оскільки призначення мови настільки суб'єктивно, то переважний напрямок створення смислів у людини обумовлено суб'єктивною актуальністю інформації для нього. А отже, умовні кордони смислового поля для нього задаються насамперед фізичними параметрами мови. Під цими останніми автор має на увазі «матеріально-сигнальне тіло» мови (тобто його знакову систему?) [там само, с. 94].

Розмірковуючи далі лінійно в цьому напрямку, можна зробити висновок про абсолютний суб'єктивізм у приписуванні смислу словам-знакам тексту, оскільки у кожній лексемі – континуум смислів, а «кордон смислового поля» – це хитка фрактальна зона, в якій орієнтується лише наша інтуїція, а не логіка. Однак І. А. Герман мала на увазі, вочевидь, не це.

Із проаналізованого прикладу (вірш А. Тарковського) випливає, що автор тексту все ж має вплив на адресата, може позначити в тексті домінанту смислу, яка спонукає адресата створювати свої смисли в тому ж напрямку. Успішна комунікативна взаємодія тут є наявною, і ніяк не можна стверджувати, що в цьому комунікативному акті не передається інформація. Навпаки, згідно з основними положеннями синергетики, в самоорганізації провідний тип взаємодії між системою і середовищем, між частинами системи – не енергетичний, а інформаційний. Навряд чи також будь-якому і кожному типі спілкування між адресантом та адресатом головну роль відіграють конотації; у науковому дискурсі завжди було прагнення до денотативного спілкування, хоча це і не завжди вдається. Формула І. А. Герман: «знати – означає поводитися адекватно, зберігаючи самоідентичність у сфері особистісного, громадського, історичного» є вельми привабливою, але суперечливою. Не секрет, що в багатьох ситуаціях зберігати самоідентичність одночасно у сфері особистісного, громадського та історичного проблематично. В умовах драматичного вибору С-система (= індивід), швидше за все, буде керуватися закладеним у ній архетипом (= особистим креативним атрактором) або ж, що легше, стереотипом. І лише в небагатьох випадках індивіду достає мудрості і волі, щоб за необхідності подолати свій архетип поведінки (= знання), але така синергетика створення нового сенсу в монографії не розглядається. Це синергетика руйнування С-системою колишніх атракторів і створення нового.

Мовні засоби залучення адресата в континуум авторських смислів є досить різноманітними, і не завжди їх легко виявити. Але існує один досить універсальний спосіб, притаманний багатьом типам дискурсу: це вживання вдалої метафори, яка інтерпретується І. А. Герман наступним чином.

Метафора є експлікацією процесу самоорганізації системи смислів. Експлікація не результату, а процесу, коли експлікується кілька можливих напрямків зміни вихідної системи смислів [Герман 2000, с. 91].

Таке висловлювання складно сприйняти через те, що в традиційному сенсі «експлікація» означає явне (= вербальне) вираження будь-якої завершеної сутності. Експлікацію процесу, який не завершено, можна розуміти образно як його «виведення з тіні», краще усвідомлення. Влучна метафора з цим може впоратися.

При сприйнятті метафоричного контексту підвищується креативність (винахідливість) мислення, оскільки виникає необхідність у його об'єднувальній (інтегративній) функції для виявлення неусвідомлених, але наявних у кожному метафоричному полі імпліцитних домінантних компонентів смислу. Інтеграційна функція виявляється у створенні аналогій як основи метафоризації, оскільки аналогія – один із видів несвідомого узагальнення [там само]. Саме так і йде пошук креативного атрактора, тотожного особистісному змісту. Але смисл є континуальним і існує лише в процесі його породження, він може характеризувати мовленнєвий твір як його нестабільна складова. А система значень стабілізує процес породження смислу, утримує його в стані динамічної рівноваги. Метафора зупиняє в знаку континуальність смислу, не усуваючи цю континуальність. Метафора створює неконвенціональну аналогічну структуру [там само, с. 93].

Коментуючи останній абзац, залучимо відомі положення теорії метафори. Структурно традиційна метафора може бути виражена простою формулою $A = B$ (об'єкт A вербально вказує на B і є його символом) [Солодуб 1999, с. 67]. Така двочленна метафора має наступну властивість: компонент A є певним контекстом, який орієнтує загальний напрямок метафоричної трансформації компонента B . Найбільш важливим у цитованій роботі є те, що подібні можливості метафори значно розширюються, «якщо компонент B , що піддається метафоричній трансформації, структурно ускладнений, виражений не одним іменником, а цілим субстантивним словосполученням: образ, побудований на основі цілісного метафоричного переосмислення словосполучення, зазвичай є завжди яскравішим і виразнішим, ніж образ, побудований на основі переосмислення лише одного слова» [Солодуб 1999, с. 69–70]. Автор наводить приклади, в яких обидві частини формули $A = B$ допускають збільшення і структурні розширення. Ю. П. Солодуб наводить також приклади структурних різновидів метафор, які можуть бути формально представлені тільки компонентом A чи компонентом B з можливим його розширенням. Формально відсутній компонент тут вгадується з контексту, він є імпліцитним. Такі метафори Ю. П. Солодуб умовно вважає одночленими.

Двочленна структура метафори, при всіх можливих її ускладненнях, чітко показує, як метафора «зупиняє смисл у знаку», оскільки компонент A вказує вербально, за допомогою знака, смисл компонента B .

В. Н. Телії належить модель динаміки прояву метафори (модель процесу метафоризації). Ця модель постулює три етапи становлення метафори:

- (імпліцитне) допущення про подібності гетерогенних сутностей;
- процес фокусування, тобто максимально можливе ототожнення об'єктів, що порівнюються;
- процес фільтрації, тобто відкидання всієї інформації, що суперечить тотожності [Телія 1988].

Монографія І. А. Герман, на наш погляд, є розширеним нарисом про процеси самоорганізації смислу в адресата при сприйнятті мовлення, про процеси саморозвитку мовленнєвого твору. Описано ті процеси, що відбуваються в системі мови, але не сама система. Для опису мовної системи в синергетичному аспекті слід було б вказати / визначити її складові, їх зв'язки, атрактори та репелери, параметри порядку, протиріччя складових, що спричиняє їх поляризацію тощо. Ця величезна робота – справа майбутнього, а на сьогодні необхідно віддати належне науковій цінності піонерських робіт, на зразок роботи І. А. Герман. Монографія не дає остаточні відповіді, а породжує багато запитань, але це – ознака якісного наукового дослідження.

Складність прочитання роботи багато в чому спричинена тим, що синергетичний аспект у лінгвістиці ще не має ні належного статусу, ні усталеного алгоритму викладу, включаючи спеціальні терміни і порядок їх вживання. Через це терміни лінгвосинергетики не завжди сприймаються однозначно в науковому світі. Однак континуальність смислу вербальних виразів, про яку справедливо сказано в монографії, є вельми небажаною в наукових висловлюваннях.

У багатьох роботах з лінгвосинергетики декларується евристичність цієї науки. При всій справедливості такого твердження бажано все ж доводити наукові висловлювання не тільки онтологічно, посилаючись на аналогії з інших наук і положення самої синергетики. Кожна концептуальна метафора має бути **обгрунтованою**. Про цей, не завжди досяжний ідеал вже було сказано раніше. Бажаними є ілюстрації на мовному та мовленнєвому матеріалі: як проявляється рівновага / нерівновага, дисипація, параметри порядку тощо. Пошук особистісного сенсу індивідом, домінанта особистісного сенсу тощо – при безсумнівній адекватності таких виразів, – вони залишаються абстракціями, якщо не показані механізми їх прояву (наприклад, через внутрішню мову за Л. Виготським). Усе сказане тут не є критикою, а лише констатацією стану справ; це стосується і викладу наших власних синергетичних розробок.

Водночас, піонерські роботи, далекі від академічної досконалості, дозволяють вийти із застиглого світу домінуючих лінгвістичних парадигм. Короткий і неповний нарис лінгвосинергетичних розробок Р. Г. Піотровського, Р. Келера, Дж. Ніколіс, Г. Г. Москальчук, І. А. Герман (до них можна додати й інші) висвічує ще одну проблему лінгвосинергетики – її об'єднувальну роль у відношенні до різних розділів лінгвістики. Проблемою, а не переможним ходом, вона є з низки причин, про які зазначимо далі.

Резюме. У роботі І. А. Герман розглянуто процес самоорганізації смислу за допомогою мови, що відображає психічні та когнітивні процеси свідомості. Створення змісту за допомогою мови містить протиріччя, що породжує синергію смислу. Смысл за своєю природою є континуальним, тобто між його відтінками немає постійних і чітких кордонів. Але його вербальне вираження досягається лише дискретними словами-символами, що містять у собі тільки обмежені, а не континуальні значення та смисли.

Як долається ця суперечність? По-перше, створення смислу адресатом засноване на суб'єктивній значущості, актуальності значень, що містяться в словах. По-друге, посилення цієї значущості в напрямку, бажаному адресанту, досягається багатьма мовними засобами, серед яких важливу роль виконує метафора. Це один з мовних способів залучення адресата в континуум авторських смислів, оскільки метафора використовує аналогії, ототожнення об'єктів за схожими властивостями і тим самим актуалізує потрібний напрямок створення смислу адресатом. Такий процес має синергетичну природу: самоорганізуються нові атрактори смислу, які «притягують», актуалізують знання адресата про об'єкт уваги і вибудовують його фрейм характеристик.

3. Синергетика і лінгвістична філософія

Питання про віртуальне існуванні смислу, що виражається природною мовою, розглянуто в роботі Л. П. Киященко [Киященко 2000]. Цю монографію повною мірою можна віднести до праць з лінгвістичної філософії. Своїми положеннями вона доповнює і скріплює попередні роботи з лінгво-синергетики.

Відкладемо на деякий час аналіз досить складних понять «смысл», «віртуальність», тимчасово вважаючи їх емпірично очевидними. Зауважимо, що в роботах Г. Г. Москальчук і І. А. Герман поняття «смысл», «значення» також використовуються як самоочевидні, через це втрачається визначеність на деякому рівні міркувань.

Предметність мови, що зникає, «вислизає» (рос.: ускользающая предметность) є найважчою проблемою у дослідженні її прояву. Йдеться не про те, що смысл, вкладений у висловлювання, не завжди є зрозумілим адресату через нестачу його знань. Йдеться не про те, що слово має різні значення і може висловлювати різні смисли. У цьому разі зникає не предметність, а однозначність предметності. Йдеться про те, що не всі передконцептуальні уявлення людини піддаються вербалізації, в усякому разі вербалізації своєчасній. За допомогою слів ми часто «намацуємо» смысл і пов'язані з цими словами предмети (це наші болісні спроби точно сформулювати той чи інший смысл).

Ця драматична колізія та її синергетичний механізм докладно описані в роботі І. А. Герман; робота Л. П. Киященко також виходить зі схожих передумов. Значимість досліджень Л. П. Киященко полягає у прагненні із синергетичних позицій розмежувати випадки, коли предметність зберігається і коли це неможливо.

Монографія Л. П. Киященко має досить вільну композицію, яка поєднує різні теми. Вони можуть бути скомпоновані і по-іншому для висвітлення питання, винесеного в назву роботи. Під час прочитання й аналізу виникає необхідність цитувати або коментувати багато понять, які у цій монографії є ключовими, але введені без достатніх пояснень. Що розуміє автор під предметністю мови? Відповідь автора: «Здатність мови до підтримки стійких смислових полів пов'язана з появою різних форм предметності» [Киященко 2000, с. 16]. Далі автор пояснює: первинні симптоми предметності (в свідомості, в мові? – Л. П.) з'являються, коли безпосереднє сприйняття зникає, заміщаючись словом [там само, с. 17]. Пережитий зміст «об'єктивується», і тепер об'єкт конструюється з матеріалу пережитих змістів. Виразність слова, що оформляє предметність, одночасно слугує підтверджувальним посвідченням і для себе, і для інших. Отже, ефект відсторонення (тобто ефект предметності) містить у собі впорядкування (що сталося) афектів безпосереднього сприйняття (біль, страждання, здивування тощо). Це впорядкування фіксує первинний вигляд суб'єктності і одночасно зберігає зв'язок із дійсністю (відтворює єдність досвіду, закономірності природи, дані дослідів) [там само, с. 17]. При цьому мова іменує поодинокі сутності, а універсальні – позначає [там само, с. 21].

Очевидно, що в наведених міркуваннях, при всій їх справедливості, доводиться миритися з континуальністю смислу використаних понять. Предмет (він же в наведених міркуваннях – об'єкт), що створює предметність мови, може розумітися буквально або більш абстрактно. Предмет як стійка форма зі стійким набором властивостей (камінь, олівець, книга) зазвичай ми розуміємо в його статистиці і про нього говоримо: предмет як такий. Об'єктами можуть виступати будь-які предмети в динаміці руху / зміни при впливі на нього певного суб'єкта. Це істотно складніше поняття. Тому не зовсім зрозумілою є назва розглянутої книги: розглядається предметність мови чи її об'єктність? Відзначимо також, що предметність мовних одиниць, за Л. П. Киященко, неоднозначно збігається з предметністю слова-знака в семіотиці [Ветров 1968].

Якщо враховувати, що в основі мови лежить предметність, що здатна обернутися в об'єктність, то лише тоді зрозумілою є здатність мовного узагальнення, переходу найменування в позначення. За цією логікою значення слова зводиться до найменування і функції позначення універсальних сутностей, але цього вочевидь недостатньо.

Відзначимо, що предметність, характер бачення предметів має історичні обмеження. У цій роботі [Киященко 2000, с. 89] показана істотна різниця в баченні предметів у епоху класицизму та епоху бароко.

До способів бачення предметів є причетною парадигмальна установка свідомості. Що мається на увазі? Предметність формується не сама по собі, а в певній свідомості. Це останнє можна виявити тільки на її кордонах – при її нестачі, ненормальності та ін. [Киященко 2000, с. 71]. Свідомість можна виявити також у готовності розрізняти предмети, виходячи зі встановлених соціумом угод і засвоєних «правил правильності» [там само, с. 72]. Слід зазначити, що конвенціональність не завжди усвідомлюється і лише її порушення знову веде до виявлення свідомості.

Предметність (сприйняття) в роботі Л. П. Киященко (майже) синонімічна риторичі очевидності, в якій ця предметність не зникає (рос. «не ускользает»). За Ч. Пірсом, «риторика очевидності» формує такі рівні:

– рівень дорефлексивної очевидності, в якій слово пов'язане з референтом і безпосередньо з дійсністю (через ім'я); це можна назвати природним плином мови;

– рівень рефлексивної очевидності, заснованої на узгодженні та договорі, при використанні бази попереднього рівня [там само, с. 169].

Усвідомлення конвенцій, референції, рефлексії утворює сферу свідомості. На чому ґрунтується риторика очевидності? Тут виникає поняття онтології. «Створення узагальнюючого науковчення про Буття, онтології у власному розумінні слова – красива претензія впевненого в собі теоретичного розуму – межує зі втратою необхідної визначеності для свого існування, що пов'язано, як ми знаємо, з усякою надмірно узагальнювальною побудовою» (переклад мій – Л. П.) [там само, с. 130]. За І. Кантом, онтологія відповідальна за вирішення питань про те, як і які поняття ми складаємо апріорі про речі, щоб підвести під них усе, що може бути дано в спогляданні взагалі [там само]. Таким чином, онтологічні побудови можна розглядати як деякого роду аксіоми, що застосовуються без обґрунтування і доказів.

Наведені міркування про виникнення (очевидного) смислу засновані на його аксіоматичному прийнятті з емпіричного досвіду, який є індивідуальним, але багато в чому співпадає завдяки загальній культурі соціуму. Смисл, виражений словами, породжується і приймається також із логічних передумов (сілогізми і взагалі причинність; переконливість семантичної мережі). Все викладене може створити враження про стабільність і безпроблемність у вираженні смислу словами. Але це не так. Смисл є віртуальним (це має бути ще пояснено) і має кілька вимірів, які ще більше віддаляють це поняття від очевидності. До того ж, трактування смислу в семіотиці та когнітології відрізняються.

Саме поняття «смисл», виражений або невиражений вербально, є таким, що важко підлягає визначенню. Смисл – це цілісне поняття,

чи воно піддається розчленуванню на атрибути? Ці проблемні питання в роботах Л. П. Киященко й І. А. Герман залишені осторонь. Тому, незважаючи на безумовну наукову значущість цих робіт, вони відіграють роль «первинної примірки» синергетики до семантичного аспекту мови. Через це у цих роботах не знайшлося місця для застосування розгорнутої методики та інструментарію синергетики. Не використано такі провідні поняття, як параметр порядку, поляризація, структура атракторів і репелерів, що відповідальні за самоорганізацію. Обидві роботи потребують продовження для реалізації закладеної в них перспективи.

Наші коментарі та аналіз монографії Л. П. Киященко є неповними. Осторонь залишене, наприклад, питання про міждисциплінарний діалог (розділ 3), який, без сумніву, сприяє становленню предметності мови. Однак, на наш погляд, після прочитання монографії залишається багато незрозумілого. Така властивість робіт, які в обраній темі досліджень відіграють роль «першої оранки цілини».

Філософія синергетичної парадигми, яка застосовується в лінгвістиці, дана у Л. П. Киященко у великому масштабі; затверджується емпірична роль синергетики, яка дійсно дозволяє виявляти нові явища. Водночас у великому масштабі не видно конкретні синергетичні механізми, відповідальні за «вислизання» предметності мови. І саме «вислизання» має потребу в поясненні. Що це, відсутність предметного значення слова при збереженні смислового значення? Але такий феномен у семіотиці давно пояснено [Ветров 1968, с. 29]. Він досліджений Р. Бартом як парадокс, коли слово не є знаком, що відсилає до предмета, але в дискурсі сприймається адресатом як знак [Барт 1989]. За допомогою слів у мові нерідко «намацується» смисл і віднесення до предмета (це болісні спроби точно сформулювати якийсь новий смисл). На наш погляд, саме в цьому процесі розгортаються конкретні синергетичні механізми конкурентної взаємодії атракторів і репелерів, що спричиняє поляризацію складових частин мовної системи.

З погляду семіотики слово-знак відсилає суб'єкта сприйняття до якогонебудь предмету, тобто знак володіє предметним значенням. Але предметна сторона не вичерпує всього значення знака. За Г. Фреге, крім предметного значення існує і смислове значення. Останнє виникає в пам'яті у суб'єкта як слід минулого досвіду про деяку подію, пов'язану з присутністю знака, що позначає цю подію [Ветров 1968, с. 27]. «Присутність» знака можна розуміти в декількох смислах. Знак може викликати асоціації з предметом за суміжністю, схожістю і за довільним з'єднанням. За Ч. Пірсом, у цих різних випадках знаки названі, відповідно, індексальними, іконічними і символами.

Досвід закріплює зв'язок між предметом (або подією) і знаком і, отже, визнає за цим знаком функцію позначення. Таке пояснення зв'язку між знаком і предметом (або подією) є не завжди достатнім, але воно пояснює, в яких випадках слову-знаку можна приписати смисл. Це відбувається тоді, коли

слово активізує минулий слід у пам'яті, що є для суб'єкта актуальним. Якщо в певний момент слід не є актуальним, то відповідне слово для суб'єкта має предметне значення, але не має смислового, і суб'єкт на цей знак не реагує.

Наведені міркування пояснюють статику відносин: предмет (подія) – знак – значення – смисл. У синергетичному аспекті важливим є те, що може в цьому ланцюзі змінюватися, диференціюватися, сприяючи розвитку смислу і мови, що відображає його. Такими опозиційними характеристиками можуть бути наступні.

1. Смислове значення знака може виступати у формі поняття (тобто знання про істотні ознаки об'єкта) і у формі уявлення (наочний образ предмета). Перехід від уявлення до поняття (або навпаки) і вербальне оформлення цього переходу – не проста, суперечлива операція. Синергія такого вербального оформлення, по суті, є самоорганізація дискурсу. Дію параметра порядку в дискурсі викладено нами раніше [Пихтовникова 2012, с. 23–41]. Відзначимо, що параметр порядку при виборі форми смислового значення вербального вираження діє поблизу біфуркації, де впливом інших параметрів можна знехтувати.

2. Загальноприйнято розрізняти три способи, або модуси позначення об'єктів:

– предметний, що відсилає адресата до предмета (факту, дії, інформаційної бази);

– смисловий, що відсилає адресата до зовнішнього факту, предмета за допомогою тверджень третьої особи;

– словесний, що відсилає адресата до іншого суб'єкта за допомогою цитування цього останнього [Ветров 1968, с. 148–151].

Вибір цих способів позначення при утворенні зв'язного дискурсу щонайменше корелює з вибором форми смислового значення знака.

3. Значення має екстенсіональний та інтенсіональний аспекти. Перший із них виражає обсяг поняття, що виступає як значення знака. Другий висловлює зміст знака. Відомо, що ці аспекти знаходяться в опозиції: зростання обсягу поняття скорочує його конкретний зміст, і навпаки. Конкуренція обсягу та змісту і вид компромісу визначає провідні характеристики дискурсу (абстрактність, конкретність, образність).

4. Іконічний, індексний і символічний класи знаків відображають об'єкт у різному ступені і в різних аспектах, наприклад, за ступенем конвенціональності. Можливі ситуації, коли один знак належить до кількох різних об'єктів, причому для одного він іконічний, для іншого, наприклад, індексний. На цьому ефекті побудовані мовні стратегії мовної гри, яка значно розширює можливості вербальної передачі смислу, і відповідно, активізує синергію розпізнавання особистісного смислу в тому трактуванні, яке міститься в роботах І. А. Герман і Л. П. Киященко. Можливо, облік властивостей знака, викладений в пп. 1–4, сприяв би більшій конкретності у міркуваннях цих авторів, але таке припущення залишається нашою гіпотезою.

Наведених характеристик слова-знака достатньо, щоб обговорити, а потім пояснити з нашої точки зору властивість «вислизання», зникання предметності мови. Перш за все, що має на увазі Л. П. Киященко, кажучи про «вислизання» предметності? Чіткого пояснення в її монографії немає, але наводяться численні непрямі міркування про це явище, які доводиться інтерпретувати.

Нам видається очевидним, що становлення предметності ускладнено характеристиками слів-знаків, які наведено вище в пп. 1–4. Водночас точно вибране слово «лікує», «ранить», «надихає» тощо, тобто точно передає особистісний смисл. Є наявними прямо протилежні властивості поведінки мовної системи при спробах вербалізації смислу. Згідно із синергетичними уявленнями в такому разі в системі мають бути присутніми поляризовані складові. Які? Потенційно відповідь надано в пп. 1–4, але цього не досить. Предметне значення слова-знака протистоїть його смислового значенню, як об'єктивна реальність протистоїть віртуальній реальності. Це протиріччя подвійної природи знака. Це положення слід пояснити.

Віртуальність ще в середні минулого століття розуміли як потенційну можливість розгортки, закладену в об'єктах [Носов 1999]. Наприклад, у насінні закладена потенційна можливість його розгортки в нову рослину. Сьогодні, не заперечуючи такого розуміння, його помітно збагатили. Ідея віртуальності вказує на особливий тип відносин між різнорідними об'єктами. Об'єкти віртуального рівня породжуються об'єктами нижчого рівня (реальними), але, незважаючи на свій статус породжених, взаємодіють з об'єктами реальності як рівноправні.

Сукупність віртуальних об'єктів утворює віртуальну реальність щодо реальності, яка породжує. Віртуальні об'єкти існують тільки актуально, «тут і тепер»; із закінченням процесу породження віртуальні об'єкти зникають. Віртуальна реальність підкоряється своїм «законам природи», у ній свої простір і час, тобто вона є автономною [там само, с. 157]. Реальність, що породжує, ще не зовсім точно називають константною реальністю. Віртуальність і реальність утворюють опозицію, а відносини між ними є відносними: віртуальна реальність може породити віртуальну реальність наступного рівня, ставши щодо неї константною реальністю, при цьому константна реальність першого рівня може згорнутися, ставши віртуальним об'єктом нової константної реальності [там само, с. 158].

Як було справедливо зазначено у І. А. Герман, особистісний смисл існує тільки в процесі його породження свідомістю, а вербалізація фіксує і «зупиняє» його континуальність. Смилові значення знаків утворюють віртуальну реальність у відношенні до самих цих знаків. У свою чергу, за Л. П. Киященко, становлення предметності є процесом упорядкування афектів від безпосереднього сприйняття предметів (див. про це вище). Щодо простих предметів (риторика очевидності за Ч. Пірсом) тут не виникає сумнівів, і предметність, всупереч Л. П. Киященко, нікуди не зникає. Інша

справа – сприйняття складних об'єктів. Таке сприйняття навіть не може бути «безпосереднім», а афекти при сприйнятті містять не тільки сенсорну складову, але і використовують ряд уявлень індивіда. Тут включається не тільки рівень оперування даними, сприйнятими сенсорно в оперативному режимі [Абієва 2007, с. 216], що забезпечують збереження себе як біологічного виду [Матурана 1995], але і рівень логічної й абстрактної рефлексії, не прив'язаної до простору-часу сьогохвилинних подій. Автономність рефлексії є ознакою її віртуальності.

Отже, становлення предметності (точніше, об'єктності) – це породження віртуальної реальності, в якій є наявними образи предметів (а не самі предмети) і уявлення індивіда про об'єкти. Природно, що об'єктність як віртуальна реальність зникає при концептуалізації.

Лабіринт міркувань про смисл, становлення / зникнення предметності та ін. наявний у багатьох роботах, у тому числі в монографіях І. А. Герман, Л. П. Киященко; не вдається уникнути його і в цьому огляді та коментарях. Можливо, що вихід з нього в майбутньому підкаже синергетика. На наш погляд, когнітивні, семіотичні, комунікативні процеси є масовими, тобто стохастичними, як і процеси фізичні, хімічні, соціальні. У процесах вербалізації смислів, становленні предметності слів тощо беруть участь ансамблі смислів, групи слів і т. д. Одні елементи ансамблів, гуртів досягають мети, інші відпадають. Це нагадує синергетику ланцюгових реакцій (ядерні реакції, електропровідність об'ємних **грат**, поширення пліток тощо) з їх стрибками, нелінійністю розвитку [Ефрос 1982].

Резюме. Предметність мовних одиниць є складним комплексом проблем і протиріч, які, безумовно, мають синергетичну природу. Вирішення цих проблем у дослідженнях вимагає опори на поняття семіотики слів-знаків, теорію значення, поняття віртуальності, конвенціональності, а також на ще не досліджені застосування інструментів синергетики до таких проблем. Перехід від статички відносин предмет (подія) – знак – значення – смисл до їх динаміки додає багато нових характеристик цих відносин, а також позбавляє їх статичної стійкості й однозначності.

Предметність, що виражається мовою, в простих випадках практично збігається з риторикою очевидності за Ч. Пірсом і спирається на онтологію – своєрідну аксіоматику, яка не потребує обґрунтувань. Але слово-знак, за Г. Фреге, має предметне і смислове значення. У семіотиці розглядаються випадки, коли слово для адресата має смислове значення, але не має предметного (тобто це значення не актуальне). У складних динамічних мовних ситуаціях смисл слова-знака набуває ознак віртуальності, тобто існує для адресата поряд зі значенням тільки «тут і тепер». Синергія смислу вичерпно описана в таких роботах, як «Самоорганізація смислу» Я. І. Свірського, «Лінгвосинергетика» І. А. Герман.

4. Синергетика і самоусвідомлення с учасної лінгвістики

Лінгвосинергетика в останні десятиліття завойовує статус провідного напрямку в лінгвістиці, долаючи міждисциплінарні перепони і стверджуючи нове бачення проблем до-синергетичної лінгвістики. До цих останніх можна віднести безліч невідповідностей окремих лінгвістичних парадигм, іноді – їх методологічну слабкість, консервативне неприйняття міждисциплінарних ін'єкцій. Висловлювання відомих учених про слабкість методологічної бази лінгвістики говорять самі за себе. У зв'язку із зазначеною темою цікавим є наступне твердження.

На думку О. О. Селіванової, лінгвістика початку ХХІ ст. є еклектичним симбіозом різних методологій і наукових парадигм, що є закономірним наслідком методологічних переворотів і наукових революцій попереднього століття. Розширення сфери мовознавчих досліджень за рахунок створення маргінальних лінгвістичних дисциплін, експансії в лінгвістику теоретичного потенціалу інших галузей науки перетворили мовознавство на макронауку, яка прагне до єдності знання. Глобалізація наукових пошуків і доступність будь-якої інформації в сучасному світі сприяють формуванню відносної терпимості до різних напрямів і течій у мовознавчому співтоваристві [Сучасна лінгвістика 2006, с. 3].

Терпимість не означає досягнення певного консенсусу в поглядах на мову, а свідчить про прорив лінгвістики за власні межі. Висловлюється думка про те, що істинний прогрес лінгвістики полягає не в революціях і упередженні проти нових теорій, не в консерватизмі та клановості «своїх», а в прагненні до неупередженого пізнання «свого» та «чужого» [там само]. Відстоювання філологами власної консервативної позиції **нрідко** відбувається на основі проголошення концепції «чистої лінгвістики» та відмежування від міждисциплінарних досліджень [Сучасна лінгвістика 2006, с. 4].

Прочитавши наведені слова з поважної енциклопедії сучасної лінгвістики, кожен задається питанням: ці висловлювання є істинними чи перебільшеними, чи справді лінгвістика є настільки хаотичною і неспроможною? Але, на жаль, висловленому в енциклопедії багато в чому вторять інші авторитетні джерела.

На думку Р. М. Фрумкіної [Фрумкіна 1999], на відміну від представників точних і природничих наук, гуманітарії не часто завдають собі клопоту роздумами про методи і процедури, якими самі вони постійно користуються. Самосвідомість / самоусвідомлення / (епістемологія) гуманітарних дисциплін є не просто малорозвиненою. Варто було б сказати, що вона недостатньо проблематизована. Дослідники не схильні ставити собі питання про те, які положення приймаються як самі собою зрозумілі, а які залишаються в області сильних, а то і сумнівних припущень, які пізнавальні уста-

новки домінують, якими є актуальні ціннісні орієнтації і що відбувається при їх зміні тощо. Відповідно, перелічені позиції не усвідомлюються як проблеми [там само]. У науці вченому на початку дослідження завжди пред'явлено деякий канон, який пропонував би дотримуватися загально-прийнятого способу переходу від «передзнання» до артикульованої постановки проблеми. У сфері точних і природничих наук відповідний канон чітко експлікований. Лобачевський побудував «іншу» геометрію, запропонувавши інший постулат про паралельні прямі замість п'ятого постулату Евкліда, але наукові канони математики як такої залишилися непорушними. У науках гуманітарного циклу такий канон теж є. А втім, цей канон часто залишається без експлікації: там, де в точних науках панує закон, у гуманітарних переважає звичай. Звичай цей найчастіше має вигляд явного чи прихованого відсилання до тієї чи іншої традиції. І нарешті, що особливо важливо, в точних і природничих науках існує мова, що дозволяє, щонайменше, в межах конкретної парадигми обговорювати або оскаржувати відповідні канони [там само].

Стан речей у науці про мову є набагато складнішим. У лінгвістиці немає ні згаданих канонів, ні прозорі мови для дискусій і обговорень. Найкраща можливість в цьому переконатися – не публічні дискусії, які нерідко нагадують відому байку про глухих, а робота з початківцями і молодими лінгвістами, які мислять нетривіально [там само].

За словами Р. М. Фрумкіної, у лінгвістичних дослідженнях, з одного боку, стверджується пізнавальна цінність експерименту, а з іншого, на противагу науковим нормам, не розрізняються спостереження, експеримент і самоспостереження. Плануючи експеримент, ми реєструємо не те, що нам цікаво, а те, що нам доступно. Однак висновки ми хотіли б зробити саме про процеси, що не підлягають спостереженню. Зрозуміло, спостереження над власною інтуїцією в практиці лінгвіста є можливими та інформативними. Більш того, можна показати, що в сучасній когнітивній лінгвістиці саме вони і переважають. Але спостереження над змістом власного інтрапсихічного – інтроспекція – має абсолютно особливий статус. І тому епістемологія вимагає послідовно відрізнити будь-які інтроспективні акти від спостереження і експерименту. Як відомо, саме з усвідомлення різниці між цими пізнавальними процедурами почалася і класична фізика, і наукова психологія [там само]. Далі Р. М. Фрумкіна продовжує: з одного боку, у когнітивістів ми бачимо заперечення психологічного позитивізму і прийнятого в ньому редуccionістського підходу. З іншого боку, один редуccionізм замінюється іншим – то в одязі «полушарової» міфологеми (йдеться про мозкову – Л. П.), то в одязі міфологеми комп'ютерної. Ця альтернатива залишається актуальною і до цього дня: визнаючи, що продуктивне джерело пояснень лежить в історії та культурі, а не в психофізіології або комп'ютерному моделюванні, дослідники рухаються в досить парадоксальному

напрямку [Фрумкіна 1999]. На підтвердження сказаного Р. М. Фрумкіна наводить два парадоксальних приклади.

1. Метафора як джерело пояснення когнітивних структур.

Метафора найчастіше використовується саме замість гіпотези тоді, коли не вдається сформулювати гіпотезу, для якої виконується умова наявності очевидних перевірених наслідків. Чудовий приклад комплексу витончених метафор, що використовуються замість гіпотез, дає нам класичний психоаналіз. Такою є, зокрема, «базова» метафора фрейдизму – Едипів комплекс. Але сучасна лінгвістика, як здається, має інші ціннісні орієнтири [там само].

2. Світ не відображається, а інтерпретується.

Вказується на одну важливу тенденцію когнітивізму, загальну для когнітивної лінгвістики та когнітивної психології. Це прагнення відійти від атомарності та «фізикалізму» позитивістських описів і знайти великі структури, детерміновані соціально і комунікативно. Оскільки когнітивні структури, детерміновані культурою, у безпосередньому досвіді ми не маємо, пропонуються різні гіпотетичні механізми, що описують їх формування та функціонування. Наприклад, у побудовах такого авторитетного когнітивіста, як Лангакер, фундаментальним оголошується механізм, що забезпечує систему взаємодії людини і зовнішнього світу. Лангакер підкреслює, що світ не даний людині безпосередньо, а твориться їм та інтерпретується. Світ і справді не даний нам у безпосередній емпірії; і тут цілком доречно сказати, що ми творимо світ за допомогою нашої психіки. Тому, якщо ми знаходимося в сфері гуманітарії, духовна феноменологія виявляється непереборною. Згідно з Лангакером, з цього висновку випливає наступне [Фрумкіна 1999]:

1) описуючи світ навколо себе, мовець інтерпретує спостережене залежно від своїх установок і розуміння того, що його оточує;

2) світ «Дійсність» у моїй інтерпретації завжди перетворюється: наприклад, коли мої наручні годинники показують 12 годину 33 хвилини, в загальному випадку це число округлюється до половини першого;

3) використання мовцем тих чи інших слів або формальних елементів мови містить приховану апеляцію до різноманітних фонових знань слухача;

4) стани або якості одних об'єктів можуть описуватися через стани або якості, і притаманні зовсім іншим об'єктам (порівняйте метафоричні переноси типу *він вибухнув* (розлютився); *я відтанув* (пом'якшав) тощо.

5) мовець завжди враховує певну часову / просторову перспективу, а також оцінює структуру свого оточення в термінах суттєве / несуттєве, іншими словами, мислить світ «не-Я» в термінах фон / фігура [там само].

У результаті дії факторів (1)–(5), згідно з Лангакером, виникає певний новий об'єкт. Цей новий об'єкт, що відображає створений суб'єктом світ,

пропонується називати дискурсом. Дискурс у цьому розумінні, здавалося б, відрізняється від сукупності мовних актів і текстів. Але справа не у виборі терміна. Щоб працювати з дискурсом «у сенсі Лангакера», треба зрозуміти, як конструюється дискурс як предмет дослідження з об'єкта, що існує незалежно від дослідника у вигляді нескінченного числа актів усного та писемного мовлення. Сказавши ж *дискурс* просто коротко, ми пропонуємо пояснити невідоме через незрозуміле [там само].

Подальші коментарі Р. М. Фрумкіної: «зауважу, проте, що з точки зору ціннісних орієнтацій когнітивізму, дослідницька *міфологема дискурсу* може бути пояснена – це реакція на фрагментарність раніше опробованих підходів. Ми ніби стомлені тим, що, вивчаючи лише окремі „цеглинка“ – фонемі, слова, трансформації окремих фраз, – ми все ще не можемо запропонувати теорію, яка б описувала побудову з них зв'язного тексту. Те, що від зазначених „цеглинок“ і справді не вдається без натяжок перейти до смислів більш крупних утворень, підтверджує феномен так званої „лінгвістики тексту“, коли стало зрозуміло, що з будь-яких операцій на рівні фрази принципово не виводяться „людські“ операції з абзацем і тим більше з текстом як із цілим». Але всі ці схеми не можуть бути покладені в основу гіпотез, що перевіряються на предмет їх відповідності психічним процесам, які цікавлять нас. А саме в цьому пафос когнітивної лінгвістики! [там само].

Визнаючи цінність і сміливість наведених висловлювань Р. М. Фрумкіної, все ж не будемо поспішати погоджуватися з ними беззастережно і без коментарів. У когнітивній психології та лінгвістиці часто вживається поняття «конструювання», є поняття «конструкт» (Лангакер). Це вимушені (рос. «вынужденные») метафори, що відсилають нас до інженерного поняття. Конструювання по-інженерному означає створення системи, яка має цілі, функції для їх здійснення, складові елементи та зв'язки. Конструювання відбувається шляхом предметного, наочного «монтажу» ресурсів з конструктора. Але в когнітивістиці неодноразово переконувалися, що утворення системи знань, уявлень у свідомості індивіда рідко відбувається як наочний монтаж якихось обмежених ресурсів із запропонованого конструктора. Доводиться розширювати обсяг гіпотетичного конструктора до нескінченності, при цьому метафора стає ще більш розпливчастою. І тим не менше ... Що б робила когнітивістика без цієї метафори?

Ця метафора є вимушеною, але вона не повинна спрямовувати думку дослідника на буквальный пошук деталей, гайок і болтів у ментальних системах. Саме проти такого натуралізму і протестує Р. М. Фрумкіна, кажучи про вживання метафори замість наукової гіпотези. ***Унікати підміни означає пам'ятати про метафоричність робочого інструменту дослідження;*** така висока саморефлексія вченого є дуже складною. Раніше ми вказували, що, наприклад, у синергетиці багато понять і тверджень є метафоричними (атрактор притягує, репелер відштовхує, «точка» біфуркації

та ін.). Завдання не в тому, щоб виключити метафори (зникне багато наук!), а в тому, щоб обґрунтовано використовувати їх евристичний потенціал.

На методологічну розбіжність у лінгвістиці і слабке усвідомлення її бази вказують не тільки Р. М. Фрумкіна і О. О. Селіванова. Відомим є, наприклад, висловлювання Р. Г. Піотровського, який доклав багато зусиль до підготовки фахівців-філологів вищої кваліфікації: «У процесі досліджень освітнього середовища для підготовки фахівців-гуманітаріїв нового типу з'ясувалося (особливо у філології), що більшість студентів старших курсів, магістрантів, аспірантів філологічних спеціальностей не тільки не володіють своїми професійними технологіями, але навіть не підозрюють про їх існування. Виявилось також, що професори та викладачі, які захищали філологічні, педагогічні та культурологічні дисертації в 1990-ті й наступні роки і які залучалися до розробки інноваційного середовища, мають туманні уявлення про сутність дослідницьких технологій у зазначених галузях знань» [Піотровський 2008, с. 69].

Від того, в якому ракурсі ми побачимо недосконалість методологічної бази сучасної лінгвістики, залежить прогноз її подальшого розвитку. Такі прогнози розвитку у Р. М. Фрумкіної називаються «ідеальними проектами».

Ідеальний проект науки в найзагальнішому вигляді – це відповіді на питання про те, що потрібно вивчати, як потрібно це вивчати, і чому цінністю вважається вивчення саме «цього», а не чогось іншого. Ідеальний проект за визначенням не може бути реалізованим до кінця: тому він і називається «ідеальним». Але усвідомлення ідеального проекту як втілення цілей і цінностей, що домінують на даному етапі розвитку науки, є виключно важливим для всіх, хто працює в ній [Фрумкіна 1999].

Наводиться приклад з галузі літературознавства зміни ідеального проекту, пов'язаної з переоцінкою цінностей. До певного часу літературознавці приділяли основну увагу вивченню «класиків», їх стилю, інтенцій, відображенню ними епохальних цінностей. Але настав момент для питання: чи є художньою літературою те «чтиво», яким користується 97,5 % читачів в усьому світі? [там само] Як її вивчати, якщо вона написана не Шекспіром, Гюго і не Тургенєвим, але формує смаки мільйонів? Так виник новий ідеальний проект.

Лінгвісти, на думку Р. М. Фрумкіної, такого проекту не мають, перебуваючи поки на ступені усвідомлення його необхідності. Де взяти підказки? Колись А. Є. Кібрик афористично описав бажане майбутнє лінгвістики як перехід від «що-лінгвістики» (опис структур) до «як-лінгвістики» (опис процесів), і далі – як створення «чому-лінгвістики». Тим самим підкреслюється цінність пояснення (хоча воно вбачається як завдання майбутнього), а не тільки опису, що відповідає положенню справ у лінгвістиці наших днів [там само]. За словами Р. М. Фрумкіної, в настановленні на пояснення і полягає пафос когнітивної лінгвістики. У такому разі, важливо зрозуміти,

які міркування або умовиводи нам пропонується вважати поясненням, яка методологія слугує в цьому випадку базою.

Згідно з висловленим Р. М. Фрумкіною, ідеальний проект майбутнього для лінгвістики повинен створювати «чому-науку», уникати редукціонізму рівнів, імпорту «точності» визначень, узятих з інших наук.

Лінгвосинергетика, безумовно, претендує на статус «чому-лінгвістики», але не слід змішувати об'єктивну основу таких претензій з амбіціями розробників. На наш погляд, об'єктивною основою є наступне.

1. Синергетика – міждисциплінарна наука; її методологія спрямована на з'ясування причин самоорганізації («чому-наука»). У тому числі на виявлення синергетичної природи лінгвістичних об'єктів.

2. Синергетика не імпортує точність своїх визначень у лінгвістику. Підхід до дефініцій у синергетиці – особливий. Використання концептуальної метафори неминуче приводить до переназивання та переосмислення суміжних усталених наукових понять, при цьому двовладдя назв не виникає лише в тому випадку, якщо враховувати приналежність по-різному названого до різних наукових парадигм.

Ще одна складність сприйняття постнекласичних парадигм полягає, на думку І. А. Герман, у тому, що в них змінюється підхід до дефініції наукових понять. На зміну прагненню до підбору чітких дефініцій для кожного об'єкта приходять узагальнено-метафоричний опис цілої групи різнорідних об'єктів, що відіграють єдину роль в організації системи [Герман 2000, с. 21–22].

Такими є атрактори і репелери, параметр порядку та ін. У математичній синергетиці й областях її допустимого кількісного застосування ці поняття мають чіткі дефініції. В областях якісного опису (лінгвістика – одна з них) ці поняття відіграють роль плідних концептуальних метафор. Їх застосування в чужих областях – умова розвитку науки, проте кожного разу таке застосування потребує обґрунтування [Піхтовнікова 1999, с. 14–15].

У контексті сказаного йдеться не про образно-метафоричне визначення групи понять, а про визначення за допомогою концептуальної метафори того, що виділяє в неусталених поняттях їх загальну функцію. Так, згадані раніше пресупозиції, авторські інтенції тощо при всіх розбіжностях в їх природі виконують під час утворення дискурсу загальну функцію: притягувати, акумулювати, відбирати потрібну інформацію. Тому, з синергетичної точки зору, їм усім дана єдина групова назва «атрактор». Очевидно, що ця назва є концептуальною метафорою їх функції.

3. Наріжним каменем синергетичної парадигми є заперечення редукціонізму в мовній та мовленнєвій ієрархії.

Але головне достоїнство синергетичної парадигми в лінгвістиці, як і в інших науках, полягає в її інтегративному й евристичному потенціалі.

Екстраполяція понять і концепцій однієї науки в іншу повинна бути обачною, тому що смислові поля вихідного поняття і екстрапольованого

збігаються лише частково, на основі аналогій і деякої правдоподібності. У цьому разі перенесене поняття в новій науці перетворюється на концептуальну метафору. Неминучість екстраполяції понять диктується необхідністю розвитку нової галузі, в якій ще не сформовано відповідний понятійний апарат. Ефективність концептуальної метафори залежить насамперед від її універсальності.

Системи, пов'язані з людським фактором (психологія, література та її жанри, соціологія, мовознавство, мистецтво), мають приблизно однакову складність. Якщо еволюцію однієї з великих систем описує синергетика, то можна проводити аналогічний аналіз іншої такої системи. З цих міркувань використання синергетичного інструментарію у філологічних дослідженнях є адекватним і актуальним. Зокрема, розвиток мови, мовлення, дискурсу стає предметом досліджень лінгвосинергетики.

Ступінь евристичності будь-якої науки полягає в її здатності висувати гіпотези при неповному знанні природи об'єкта, що досліджується, знаходити аналогії та створювати на цій основі ряд моделей об'єкта. Як правило, межі застосування таких моделей невідомі (аналогія, неповна індукція – орієнтири не зовсім надійні). Міра евристичності проявляється і в здатності певної науки знаходити ці межі. Взагалі, проблема меж придатності теорій є актуальною для будь-якої науки. Загальнонауковим обмежувачем у цьому зв'язку є відома теорема Геделя, згідно з якою жодна система не може бути повністю і несуперечливо описаною в поняттях і термінах самої цієї системи [Налимов 1993, с. 25]. Це означає, за словами Герцена, що «положительные науки имеют свои маленькие привиденьица» [Возможное ... 1963, с. 107]. «Привиденьица» в термінах синергетики можуть бути описані як положення нестійкості в науці, а також як області біфуркацій, в яких відбувається (несподіваний) вибір подальшого шляху розвитку науки.

Важливість визначення меж застосування парадигм у лінгвістиці незаперечна. При цьому синергетика дозволяє усвідомити метафоричність поняття «межа» як геометричної лінії або поверхні. Поняття збагачується його фрактальним поданням, наявністю транзиту і мита для цивілізованого спілкування різних парадигм. Важливим є не відмежування теорій, вчень і поглядів, а їх взаємодія, але при цьому кожен зв'язок є напрацьованою евристикою.

Синергетика дозволяє «робити вилазки», розвідку в чужих парадигмах і приносить «додому» інформацію до роздумів. Такою інформацією до роздумів і хотілося б завершити наш огляд.

Резюме. Сучасна лінгвістика поряд з незаперечними досягненнями має ряд недосконалостей, серед яких виділяються неузгодженість окремих лінгвістичних парадигм, методологічна слабкість і певною мірою неглибокий міждисциплінарний підхід до досліджень. Про ці та інші проблеми неодноразово висловлювалися провідні вчені-філологи (Р. Г. Піотровський, Р. М. Фрумкіна, О. О. Селіванова, А. Е. Кібрик та ін.).

У лінгвістичних дослідженнях не завжди розрізняють спостереження над об'єктами, експеримент і самоспостереження. Ця різниця навіть не усвідомлюється як методологічна проблема. Немає усвідомлення того, які постулати висуваються як аксіоми, а які – як гіпотези, не завжди переконливі. Що є джерелом аксіом і гіпотез – авторитет, традиція чи попередній аналіз існуючих розробок? Наводяться критичні приклади того, як у лінгвістиці невідоме пояснюється через інше невідоме.

Усе викладене свідчить не про слабкі зусилля лінгвістів, а про надзвичайну складність вивчення лінгвістичних об'єктів (мови, мовлення, дискурсу, перекладу тощо), про їх багатоаспектність і мінливість. «Зібрати все в одну в'язку», систематизувати всі сучасні лінгвістичні знання і помилки поки що неможливо, однак на цьому шляху є корисні дороговкази.

1. Міждисциплінарний підхід до лінгвістичних проблем як «погляд з боку» на об'єкти, що досліджуються. Плідними є: загальносистемні ідеї (оскільки об'єкти лінгвістики також є системними); методологічний (епістеміологічний) аналіз, розроблений у передових науках; застосування науки евристики (такі ідеї у цьому розділі ледь намічені); вивчення динаміки / еволюції лінгвістичних об'єктів, протиріч і конкуренції їх властивостей, що ведуть до розвитку об'єктів. А також розуміння з погляду синергетики масових, хаотичних або впорядкованих процесів відбору, які обумовлюють становлення та розвиток будь-якого лінгвістичного об'єкта.

2. Розуміння об'єктивного руху будь-якої науки шляхом «що» – «як» – «чому». Зокрема, руху від «що-лінгвістики» до «як-лінгвістики» і далі до «чому-лінгвістики».

3. На підставі цього відбувається усвідомлення і розробка «ідеального проекту» для сучасної лінгвістики, тобто обґрунтування цілей і цінностей сучасного дослідження. Зокрема, це є тією самою актуальністю, про яку вдало або невдало пишуть у будь-якій лінгвістичній дисертації, статті, монографії.

Запитання і завдання до теми розділу 3

1. У чому полягають причини труднощів впровадження синергетики в лінгвістику?

2. Опишіть коротко внесок у розвиток лінгвосинергетики Р. Г. Піотровського, Р. Келера, Г. Г. Москальчук, І. А. Герман, Н. П. Киященко. Представниками яких напрямків синергетики вони є?

3. Викладіть погляди Р. М. Фрумкіної на усвідомлення вченими-лінгвістами предмета своєї діяльності.

4. Предмети вивчення «що-лінгвістики», «як-лінгвістики» і «чому-лінгвістики».

5. Як Ви розумієте «ідеальний проект науки» за Р. М. Фрумкіною?

6. Назвіть інші напрямки лінгвосинергетики, що свідчать про її міждисциплінарність.

7. У чому полягає евристичний та інтегруючий потенціал лінгво-синергетики?

Теми рефератів

1. Концепція Р. Келера і його внесок у заснування та розвиток лінгвосинергетики.
2. **Огляд** праць Р. Г. Піотровського, його кількісні дослідження мови та мовлення і висновки про їх самоорганізацію.
3. Синергетична природа структури тексту за Г. Г. Москальчук.
4. Психолінгвістичний аспект дослідження мовленнєвої діяльності з погляду синергетики за І. А. Герман.
5. Сутність поняття «предметність мови» за Л. П. Киященко, достовірність та критика цієї концепції.
6. Евристична й об'єднувальна роль синергетики в рамках парадигм лінгвістики.
7. Місце синергетики серед парадигм лінгвістики.
8. Напрями лінгвосинергетичних розробок в українській філології: систематизація та короткий нарис.
9. Напрями лінгвосинергетичних розробок у зарубіжній філології: систематизація та короткий нарис.
10. Когнітивна синергетика: короткий нарис і перспективи.

Література до розділу 3

1. Абиева Н. А. Семиотизированная реальность и семиотизированное мышление / Н. А. Абиева // Лингвистика текста и дискурсивный анализ: традиции и перспективы. – СПб. : СПбГУ экономики и финансов, 2007. – С. 211–221.
2. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка / И. В. Арнольд. – М. : Просвещение, 1990. – 301 с.
3. Барт Р. Избранные работы. Семиотика, поэтика / Р. Барт. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
4. Ветров А. А. Семиотика и ее основные проблемы / А. А. Ветров. – М. : Политиздат, 1968. – 264 с.
5. Возможное и невозможное в кибернетике. – М. : АН СССР, 1963. – 223 с.
6. Герман И. А. Лингвосинергетика / И. А. Герман. – Барнаул : Алтайская акад. экономики и права, 2000. – 188 с.
7. Ейгер Г. В. Язык и синергетика / Г. В. Ейгер // Вісник Харківського університету імені В. Н. Каразіна. – 1992. – № 372. – С. 131–137.
8. Келер Р. Синергетическая лингвистика [Електронний ресурс] / Р. Келер. – Режим доступу : <http://ubt.opus.hbz-nrw.de/volltexte/2007/413/pdf/synling.pdf>

9. Киященко Л. П. В поисках исчезающей предметности (очерки о синергетике языка) / Л. П. Киященко. – М. : ИФРАН, 2000. – 199 с.
10. Матурана У. Биология познания [Электронный ресурс] / У. Матурана // Язык и интеллект – 1995. – Режим доступа : [http://synergetic.ru/sections/autopoint.../biology of cognitive](http://synergetic.ru/sections/autopoint.../biology%20of%20cognitive)
11. Москальчук Г. Г. Структура текста как синергетический процесс / Г. Г. Москальчук. – М. : УРСС, 2003. – 294 с.
12. Налимов В. В. В поисках иных смыслов / В. В. Налимов. – М. : Прогресс, 1993. – 263 с.
13. Николис Дж. Хаотическая динамика лингвистических процессов и образование паттернов в поведении человека. Новая парадигма селективной передачи информации / Дж. Николис // Synergetic Forum, 27–31 January 1996 : тезисы докл. – М., 1996.
14. Носов Н. А. Виртуальная реальность / Н. А. Носов // Вопросы философии. – 1999. – № 10. – С. 152–163.
15. Пиотровский Р. Г. Лингвистическая синергетика: исходные положения, первые результаты, перспективы / Р. Г. Пиотровский. – СПб. : Филологический фак-т СПбГУ, 2006. – 160 с.
16. Пиотровский Р. Г. Инновационная перестройка в филологическом образовании / Р. Г. Пиотровский // Известия Смоленского гос. университета. – Смоленск : СГУ, 2008. – С. 68–79.
17. Пиотровский Р. Г. Текст, машина, человек / Р. Г. Пиотровский. – Л. : Наука, 1975. – 328 с.
18. Пихтовникова Л. С. Языковые фильтры: неравновесные состояния и развитие языка / Л. С. Пихтовникова // Нова філологія. – 2002. – № 1. – С. 33–38.
19. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
20. Свирский Я. И. Саморганізація смисла (Опыт синергетической онтологии) / Я. И. Свирский. – М. : Ифран, 2001. – 182 с.
21. Солодуб Ю. П. Структурная типология метафоры / Ю. П. Солодуб // Филологические науки. – 1999. – № 4. – С. 67–75.
22. Телия В. Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция / В. Н. Телия // Метафора в языке и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 26–51.
23. Фрумкина Р. М. Самосознание лингвистики – вчера и завтра / Р. М. Фрумкина // Известия Акад. наук. Серия литературы и языка. – 1999. – Т. 58, № 4. – С. 21–38.
24. Эфрос А. Л. Физика и геометрия беспорядка / А. Л. Эфрос. – М. : Наука, 1982. – 176 с.

РОЗДІЛ 4

СИНЕРГЕТИКА ДИСКУРСУ

Л. С. Піхтовнікова

Розгорнутий план до розділу 4

1. Загальні питання самоорганізації дискурсу. Тракткування поняття «дискурс», його складові та функції. Взаємне моделювання складових у дискурсі. Процес самоорганізації дискурсу, поляризація його учасників та складових. Дія параметра порядку на різних етапах утворення дискурсу.

2. Самоорганізація окремих типів дискурсу. Актуальне членування байки, утворення надфразової єдності. Дія параметра порядку в байці на мовностилістичному рівні у процесі самоорганізації смислу байки. Актуальне членування тексту реклами, утворення надфразової єдності. Дія параметра порядку в рекламі на мовностилістичному рівні у процесі самоорганізації смислу реклами. Дидактичний план вивчення синергетичного аспекту дискурсу.

3. Еволюція жанру і дискурсу в синергетичному аспекті. Синергетичний підхід до вивчення самоорганізації дискурсу в синхронії та діахронії: суттєва різниця у предметі дослідження.

3.1. Еволюція дискурсу байки як синергетичний процес. Фактори еволюції дискурсу байки. Еволюція образу-символу байки. Зміст атракторів та репелерів дискурсу байки, що еволюціонує.

3.2. Еволюція наукового дискурсу. Основні функції наукового дискурсу. Дві тенденції розвитку наукового дискурсу, їх відносне протиріччя. Параметри порядку наукового дискурсу – інтертекстуальність та концептуальна метафоризація.

Поняття «дискурс» зазвичай пов'язують з когнітивною та комунікативною діяльністю суб'єктів і визначають як когнітивно-комунікативну подію, що включає адресанта і адресата висловлювань, самі висловлювання та умови їх породження і сприйняття. Іншими словами, дискурс – це «мова, занурена у життя» [Сучасна лінгвістика 2006, с. 119].

В інших концепціях дискурс розглядається як область формування і фіксації значень, які визнаються істинними в деякому дискурсивному полі [Филлипс, Йоргенсен 2004, с. 217]. Дискурс розуміють також як комунікативну стратегію утворення тексту, що впливає на відносини між дійсністю і змістом висловлювань, модальністю, формами жанрової організації, членуванням тексту [Чернявская 2003, с. 33–34].

Перша з наведених концепцій розглядає учасників дискурсу як автономні особистості, які оформляють зміст своєї свідомості вербально. Друга і третя – зосереджуються на надособистісних факторах комунікації, що лежать в основі появи і накопичення колективного досвіду освоєння світу [Андреева 2007, с. 71]. У функціональній прагматиці (Й. Ребайн, К. Еліх) дискурс розуміють як комунікативно-прагматичний зразок мовної поведінки в певній інституційній сфері. Він має набір змінних (у наших термінах – параметрів): соціальні норми, відносини, ролі, конвенції, показники інтерактивності [Сучасна лінгвістика 2006, с. 120].

Дві основні функції дискурсу – накопичення знань та їх передача – вимагають відповідної його побудови. Тут ми не будемо говорити про категорії дискурсу; йтиметься про його складові.

Носієм інформації є текст (тексти), який у вербальних знаках фіксує цілі та знання адресанта і певною мірою може їх активізувати в адресата. Контекст (тобто комунікативна ситуація, семантико-граматична і комунікативна єдність текстового елемента (слова, висловлювання, періоду) з текстовим і ситуаційним оточенням як індикатором значення і ваги цього елемента [Сучасна лінгвістика 2006, с. 251]) задає умови, в яких створюється текст.

Запис інформації на «носій» (у текст) мінімально залежить від комунікативної ситуації, якщо перша функція дискурсу (акумуляування знань) переважає. Таким записом може бути, наприклад, підручник з географії. Максимальна залежність від контексту спостерігається при домінуванні другої функції дискурсу (передача в комунікативному акті знань, що виникли в тексті і / або задовго до тексту, але суб'єктивно переоцінених автором). Наприклад, поезію О. С. Пушкіна, в тому числі його епіграми, неможливо зрозуміти адекватно, не знаючи докладно реалій його епохи.

Отже, повертаючись до понять синергетики і вважаючи дискурс С-системою, стає очевидним, що зміст його складової – контексту – якимось чином має істотно відбиватися в атракторах і репелерах.

Підтекст, який розуміють як явище, підлегле категорії інформативності тексту, є різновидом інформації, яка побудована на вербальній орга-

нізації тексту і формується шляхом її змістової переробки і збагачення без збільшення знакового обсягу.

Підтекст має психолінгвістичну природу інтерпретації, яка використовує обробку структур знань адресанта і адресата, а тому цей тип інформації є найбільш комунікативним [Сучасна лінгвістика 2006, с. 465].

1. Загальні питання самоорганізації дискурсу

Про здатність складових С-системи моделювати одна одну і навколишнє середовище слід сказати стосовно дискурсу окремо. Поняття «моделювати», «бути моделлю» означає створення ідеалізованого знакового образу, який спрощено відображає об'єкт (оригінал). Покроково, за принципом негативного зворотного зв'язку, в тексті проступає контекст, і навпаки. Сенс слова «проступає» є найбільш зрозумілим тому, хто знайомий з принципом голографії: будь-яка частина голограми за допомогою транслятора відновлює тривимірний образ оригіналу, але чіткість образу залежить від розміру взятого фрагмента. Спрощеність образу зводиться до ступеня грубої або тонкої деталізації образу. Наведені емпіричні міркування конкретизуються в наступному положенні синергетики.

Відповідно до синергетичної концепції у будь-якому типі дискурсу є актуальною взаємодія тексту і контексту, а також їхнього продукту – підтексту. У процесі самоорганізації художнього дискурсу текст і підтекст моделюють один одного і навколишнє середовище, створюючи поляризацію смислів у дискурсі. «Моделювання» у цьому випадку розуміють у традиційному сенсі: текст у кожному своєму фрагменті і в цілому є позначенням смислів підтексту; при цьому знаки тексту і смисли підтексту перебувають у відношенні ізоморфізму (взаємооднозначна відповідність) або гомоморфізму (кожному знаку відповідає хоча б один смисл, кожному смислу – хоча б один знак). Ізоморфна або гомоморфна відповідність і є сутністю поняття «бути моделлю» [Бирюков 1973, с. 36]. У свою чергу, підтекст як імпліцитна сутність може відобразити свої смисли у вербальних знаках тексту; тут також спостерігається гомоморфізм відношення знаків тексту і імпліцитних смислів підтексту.

Принцип голографії – відновлення цілого за його складовою – щодо тексту і дискурсу можна підтвердити наступним аргументом. Історичні хроніки давніх часів значною мірою втратили для нас актуальність. В основному вони сприймаються як носій інформації – текст. Якщо ж хтось має намір відтворити за ними сцени давнього життя, він тим самим відтворює первісний дискурс, контекст, що загалом співпадає з тим, який колись знаходився в основі хронік.

Відзначимо ще, що з інформаційної точки зору (тобто відповідно до сутності моделювання) контекст є вихідним масивом інформації для тексту,

текст – вихідним масивом для підтексту. У цьому сенсі контекст, текст і підтекст відіграють один для одного роль «навколишнього середовища», яке ними моделюється. Однак при цьому не слід забувати про властивості взаємного моделювання складових С-системи. На когнітивному етапі створення дискурсу кожна з цих складових виникає шляхом багаторазового підбору й оцінки елементів за принципом негативного зворотного зв'язку.

Процес утворення дискурсу як С-системи умовно можна розділити на три етапи: 1) когнітивний (етап задуму, планування, обліку обмежень); 2) прагматичний (створення стратегій, що реалізують задум); 3) етап мовно-мовленнєвої реалізації (реалізація стратегій у мові). Учасниками кожного етапу, що утворюють самокеровану систему, є наступні: 1) автори (автор) дискурсу, що виступають як мовні особистості; 2) вбудовані в мовну картину світу соціальні очікування (замовлення) на результати реалізації дискурсу; 3) обмеження на дискурс: традиції жанрів, обсяг, норми викладу, екстралінгвальні умови та ін.

З погляду синергетики пп. 1 і 2 складають зміст *атрактора* – ментального конструкту, який направляє процес утворення дискурсу в потрібне русло послідовного досягнення цілей. Опонентом атрактора є репелер, його зміст відображено в п. 3. Зрозуміло, що зміст атрактора і репелера є структурованим, але це питання зараз не розглядаємо.

Підкреслимо ще раз: етапи створення дискурсу виділені вище тільки умовно, як вони уявляються досліднику в ретроспективі. Насправді текст і дискурс можуть виникати у свідомості адресанта як «осіяння», «інсайт» тощо. Однак тут ми не розглядаємо ці психологічні процеси.

При створенні дискурсу відбувається конкурентна взаємодія змістів атрактора і репелера. Маючи спільну мету – створення дискурсу, – атрактор і репелер задають протилежні напрямки його розвитку: зміст репелера прагне створити стійку форму дискурсу (допустимий обсяг, традиційний зміст, архітектоніку тощо), а зміст атрактора – надати формі та змісту гнучкості та динамізму.

З приводу такої конкурентної взаємодії в науці про управління системами наводиться ряд міркувань, які з поправками можна прийняти і в лінгвістиці при вивченні синергії дискурсу. Наприклад, стверджується, що при взаємодії атрактора і репелера досягається одне з положень рівноваги, або компроміс, в якому допустимою мірою враховані обмеження репелера, і в той же час досить реалізованими є цілі та очікування, що містить атрактор. Положення рівноваги – це результат «гри», багаторазового вибору й оцінок можливих варіантів. При цьому один учасник (автор) має можливість оцінювати кожен варіант і послідовно покращувати його, використовуючи принцип негативного зворотного зв'язку.

Принцип негативного зворотного зв'язку – це загальний принцип управління складними системами. Системний пошук при створенні найкра-

щого варіанту тексту і дискурсу включає вибір найкращого сценарію представлення об'єкта повідомлення, його ефективну концептуалізацію, вибір аргументації та кодів, що впливають на адресата, обрання композиції та стилістики тексту. Автор тексту має певну свободу в зазначеному виборі і можливість оцінювати кожен мисленнєвий вибір як «краще – гірше». Використовуючи свої оцінки під час перебору варіантів, автор послідовно наближається до ідеального на його погляд варіанту.

У цьому і полягає сутність принципу негативного зворотного зв'язку: «будь-які відхилення системи від бажаного ідеального стану слугують формуванню керуючого впливу, спрямованого на продовження вибору й оцінки» [Словарь по кибернетике 1979, с. 357].

Можливість вибору й оцінки варіантів (краще – гірше) у автора дискурсу ґрунтується на достатній структурованості його мовної особистості. Аналогічно цьому середовище соціальних очікувань і вибору варіантів їх задоволення розташоване в мовній картині світу, яка також є досить структурованою.

Мовна особистість – іманентна ознака особистості як носія мови і комуніканта, що характеризує її мовну та комунікативну компетенцію і реалізацію їх у породженні, сприйнятті, розумінні та інтерпретації вербальних повідомлень, текстів, а також в інтерактивній взаємодії в дискурсі [Сучасна лінгвістика 2006, с. 370]. Мовна особистість розглядається на трьох рівнях: 1) вербально-семантичному; 2) тезаурусному; 3) мотиваційно-прагматичному – зі встановленням специфічних для них одиниць (слів, понять, діяльнісно-комунікативних потреб (Ю. Караулов) [там само].

Відповідно до цього автор як мовна особистість бере участь у самоорганізації дискурсу на когнітивному, прагматичному і мовно-мовленнєвому рівнях тільки окремими частинами своєї мовної особистості, залучаючи для цього необхідні одиниці.

Самоорганізацію дискурсу ми розуміємо не в тому сенсі, що він виникає незалежно від автора, а в тому, що автор є одночасно і творчим конструктором дискурсу, і зряддям аттракторів і репелерів цього дискурсу, які виникли до автора і незалежно від нього.

Мовна картина світу – це подання предметів, явищ, фактів дійсності, цінностей, життєвих стратегій і сценаріїв поведінки в мовних знаках, категоріях, явищах мови, що є семіотичним результатом концептуальної репрезентації дійсності в етнічній свідомості [Сучасна лінгвістика 2006, с. 365].

У когнітології розроблено досить зручні і повні структури подання перелічених об'єктів, наприклад, фреймові структури, що є максимально відповідними структурам знань у психіці людини. Фреймові представлення можна вважати тим середовищем, у якому автор здійснює вибір і оцінку матеріалу для побудови дискурсу.

Відповідно до синергетичних поглядів конкуренція атрактора і репелера при створенні дискурсу є головним фактором самоорганізації. Конкуренція приводить до того, що різні частини системи набувають і розвивають у собі протилежні властивості, тобто поляризуються. Поляризація дозволяє якнайкраще врахувати протилежні вимоги атрактора і репелера. Поляризація частин системи здійснюється за допомогою параметра порядку – найбільш рухомого параметра системи, що діє в усіх його частинах. Досліднику самоорганізації будь-якого типу дискурсу доводиться ставити такі питання і відповідати на них.

1. Що являє собою поляризація різних частин дискурсу, на яких рівнях і як вона проявляється?

2. Якою є природа параметра порядку, за якою він може здійснити цю поляризацію і сприяти самоорганізації системи?

Перше питання, на наш погляд, є відкритим, тому що досі відсутнє його вичерпне дослідження. У наших дослідженнях окремих типів дискурсу показана поляризація тексту і контексту, тексту і підтексту як основних частин дискурсу [Піхтовнікова 2005, 2009]. У цьому сенсі під поляризацією розуміють протистояння фактуальної інформації й оцінки, експліцитних та імпліцитних смислів. Можливі також випадки складного протистояння експліцитних та імпліцитних смислів у тексті та контексті, якщо об'єкт опису спочатку вводиться алегорично, а потім експліцитно конкретизується (наприклад, в інверсійній рекламі).

Загалом поляризація може охоплювати всі конститутивні частини дискурсу. Вони є такими: а) наявність адресанта і адресата; б) текст повідомлення; в) реферативний простір повідомлень; г) комунікативний простір повідомлень.

Про поляризацію тексту і породженого ним підтексту вже було сказано. Поляризація учасників дискурсу (адресант, адресат) та їх комунікативного простору може виражатися в протистоянні їх ролей, в протиставленні їх прагматичних функцій. Дискурс з його діалогічною природою взагалі не може виникнути, якщо немає відмінностей у ролях адресанта і адресата, тобто відмінності для них у «вагомості» прагматичних функцій тексту. Так, у науковому дискурсі для автора першорядне значення мають прагматичні функції, за допомогою яких він проголошує свій науковий пріоритет, а для адресата вони мають другорядне значення. Для полегшення читання і розуміння прочитаного читачеві необхідні апелятивна і фатична функції, а автор реалізує їх вимушено і в другу чергу. Цей самий розподіл пріоритетів поляризує комунікативний простір дискурсу.

Що ж до параметра порядку, то в синергетичному підході розглядається кілька властивостей і проявів цього параметра. Кожного разу розрізнені елементи, зв'язуючись у системну структуру, передають їй частину

своїх функцій і ступенів свободи, які тепер висловлюють нові колективні системні властивості (в окремих елементів їх могло й не бути). Ці нові колективні властивості в діапазоні їх зміни знаходяться на більш високому ієрархічному рівні. За Г. Хакеном ці властивості і діапазон їх зміни називають параметрами порядку. Саме вони описують у стислій формі смисл поведінки системи і цілі-атрактори системи. Кожен параметр порядку діє в усіх елементах системи, що утворюється, але в одній частині він обмежує функції та свободу (відповідно до вимог репелера), а в іншій – їх розширює (вимоги атрактора). У такий спосіб виникає поляризація частин системи.

Визначення цілей дискурсу і вибір способів їх реалізації, враховуючи обмеження жанру, – це своєрідна «гра» атракторів і репелерів, яка відбувається на когнітивному рівні. Інструментом цієї гри є параметр порядку, який на цьому рівні вибудовує ієрархію цілей, враховує обмеження. Але на цьому рівні параметр порядку виступає як прихований параметр, який важко об'єктивувати. Точніше, для об'єктивації параметра порядку на когнітивному рівні і спостереження його дії необхідно вибудувати ієрархію цілей дискурсу та ієрархію обмежень, потім провести між ними ділову гру на узгодження, як це відбувається в економіці, складному виробництві, екології, де подібні алгоритмізовані гри – єдиний засіб досягнення компромісу між поляризованими ієрархіями.

Теорія ділових ігор надає спосіб об'єктивації параметрів гри, в тому числі – найбільш рухомого (параметра порядку), який найбільш швидко направляє частини системи до узгодження [Дегтярєв 1986; Гидрович, Сыроежин 1976].

Прагматичний рівень дискурсу – це створення кодів (наприклад, у дискурсі байки – сатиричного й алегоричного кодів) і створення мовних стратегій реалізації цілей дискурсу. Саме ця творча діяльність і є сутністю роботи параметра порядку на прагматичному рівні. Коди і стратегії можна виявити шляхом інтерпретації тексту (байки); отже, «сліди» присутності параметра порядку на прагматичному рівні є цілком реальними, а він стає більш явним.

Нарешті, на мовно-мовленнєвому рівні самоорганізувальна роль параметра порядку цілком прозоро виявляється у стилістиці. Стилістичний синтаксис включає в себе такі явища, як актуальне членування (АЧ) речень і тексту і надфразову єдність (НФС) тексту [Арнольд 1990].

НФС є синтактико-інтонаційною єдністю вищого порядку, ніж речення. Зв'язок може здійснюватися без спеціальних лексичних або граматичних засобів простим приєднанням за змістом [Арнольд 1990, с. 204]. Але в багатьох випадках НФС у тексті має чіткі лексичні та синтаксичні ознаки (див. далі за текстом).

Щодо актуального членування на теми і реми, І. В. Арнольд представляє це явище як членування окремого речення. Але далі наводить

прикладі аналізу художнього тексту, в яких фактично поняття АЧ поширюється на висловлювання і текст. Наведено аналіз прикладу, в якому всередині тем виокремлюються менші фрагменти, які поділяються також на теми і реми. Отже, за І. В. Арнольд АЧ йде «вглиб тексту» і стає текстовою характеристикою, а не тільки характеристикою окремого речення [Арнольд 1990, с. 199]. Як глобальна характеристика тексту АЧ створює виразність тексту (стилістичний аспект), його прагматичні ознаки (мовленнєві стратегії побудови висловлювань) і його когнітологію (розподіл інформації за текстом). Виходячи із семантичного підходу до АЧ, який надає перевагу фактору відомого / невідомого [Сучасна лінгвістика 2006, с. 21], і з положень І. В. Арнольд, вважаємо за можливе узагальнити поняття АЧ, поширити його на висловлювання і текст.

Параметр порядку конструює АЧ і НФЄ у тексті, що зумовлює поляризацію тексту і підтексту. Якщо в деякому типі художнього тексту необхідно протистояння, поляризація смислів тексту і підтексту, то, ймовірно, смисли тексту будуть утворені за допомогою АЧ, а смисли підтексту – засобами НФЄ. Саме цей процес спостерігається в байці, де текст (опис подій, їх експліцитна оцінка, вербальні характеристики персонажів) протистоїть підтексту (алегорія, сатира, наявність образів-символів, імпліцитна мораль).

Параметр порядку під керівництвом цільового атрактора організовує структуру актуального членування тексту для повідомлень, і паралельно вбудовує в текст НФЄ для утворення підтексту. Практично такий самий механізм діє в дискурсі реклами, яка реалізується в короткому тексті зі значним підтекстовим змістом.

Самоорганізація на мовностилістичному рівні полягає в тому, що НФЄ багаторазово «змушує» при створенні дискурсу повертатися до смислу попередніх фрагментів тексту, виявляючи тим самим їх додатковий смисл. У той же час актуальне членування лінійно подає чергові частини тексту, відстежуючи лише фактуальну інформацію і близький каузальний зв'язок. На цьому синергетичному ефекті засновані сатиричні коди, коди іноскання і мовні стратегії байки (прагматичний аспект), а також реалізація когніції, що знаходиться в атракторі. Такий же самий механізм діє в дискурсі реклами. Отже, самоорганізація охоплює всі основні лінгвістичні аспекти дискурсу байки, дискурсу реклами.

Сутність самоорганізації на мовностилістичному рівні можна також пояснити, виходячи з принципу негативного зворотного зв'язку. Актуальне членування в тексті відображає силогічну зв'язність смислів, забезпечує план вираження. Силогізм, як відомо, не може висловити контекстні та підтекстові смисли (коди, художні образи, іноскання); для цього ще необхідно, щоб деякі елементи тексту відсилали читача до попередніх або наступних фрагментів того ж самого чи іншого тексту. Подібна переадресація

сація одночасно містить певне уточнення, зміну точок зору тощо. У результаті читач, повертаючись до зазначеного фрагмента тексту, тепер оцінює його буквально значення як незадовільне; негативний зворотний зв'язок сприяє знаходженню нового підтекстового смислу, адекватного задумкам автора тексту.

Способи переадресації складають «арсенал» НФЄ. Серед таких способів зазвичай виділяють: а) наявність у тексті анафор і катафор; б) наявність речень / фраз із незавершеним змістом; в) наявність лексичних, синонімічних і взагалі семантичних повторів [Добрускина, Берзон 1986].

Процес взаємодії АЧ і НФЄ у тексті найбільшою мірою піддається авторській перебудові відповідно до його інтенцій (це зміст атрактора) і найменш пов'язаний з обмеженнями дискурсу (це зміст репелера). Це дає підставу вважати вибудовування АЧ і НФЄ проявом параметра порядку на мовно-мовленнєвому рівні дискурсу.

2. Самоорганізація окремих типів дискурсу

У цьому підрозділі ми розглядаємо питання самоорганізації дискурсу байки та реклами. Далі надаємо опис самоорганізації наукового дискурсу в еволюційному аспекті.

Розглянемо приклад. У наведеному нижче тексті байки вкажемо її розподіл на теми та реми (принцип поділу – за І. В. Арнольд), а також наявність «дифузних зон», тобто таких висловлювань, які так само належать як до реми, так і до теми [Сучасна лінгвістика 2006, с. 21].

M. Klaudius

Eine Fabel

Vor etwa achtzig, neunzig Jahren, / Vielleicht sind's hundert oder mehr, / Als alle Tiere hin und her / Noch hochgelahrt und aufgeklärt waren, / Wie jetzt die Menschen ohngefähr, / – Sie schrieben und lektürten sehr, / Die Widder waren die Skribenten, / Die andern: Leser und Studenten, / Und Zensor war: der Brummelbär // (PEMA) Da kam man supplicanto ein: / Es sei unschicklich und sei klein, / Um seine Worte und Gedanken / Erst mit dem Brummelbär zu zanken, / Gedanken müssten zollfrei sein! / (TEMA) Der Löwe sperrt den Bären ein, / Und tat den Spruch: die edle Schreiberei / Sei künftig völlig frank und frei! // (PEMA) Der schöne Spruch war kaum gesprochen, / So war auch Deich und Damm gebrochen. / Die klügern Widder schwiegen still, / Laut aber wurden Frosch und Krokodil, / Seekälber, Skorpionen, Füchse, / Kreuzspinnen, Paviane, Lüchse, / Kauz, Natter, Fledermaus und Star, / Und Esel mit dem langen Ohr etc. et Staate, / Vom Luftballon und vom Altar, / Und wussten's alles auf ein Haar, / Bewiesen's alles sonnenklar, / Und rührten durcheinander gar, / Dass es ein Brei und Greuel war. / (TEMA) Der Löwe ging mit sich zu Rate / (PEMA) Und schüttelte den Kopf und sprach: / Die

besseren Gedanken kommen nach; / Ich rechnete, aus angestammtem Triebe, / Auf Edelsinn und Wahrheitsliebe / Sie waren es nicht wert, die Sudler, klein und gross; / (ТЕМА) Macht doch den Bären wieder los! (ДИФУЗНА ЗОНА)

(Текст наведено зі збірки: [Deutsche Fabeln 1991]).

М. Клаудіус

Байка (переклад у прозовій формі мій – Л. П.)

Вісімдесят, дев'яносто, а може, і сто років тому, коли всі Тварини ще були освіченими і просвітленими, подібно до того, як тепер люди, і чудово вміли писати і читати, Барани були переписувачами, інші – читачами і студентами, а цензором – Ведмідь-буркотун. (РЕМА) Хтось сказав із доктором: «Незручно і не личить спершу з Ведмедем обговорювати свої слова і думки. Кожен має право думати, як він хоче!» (ТЕМА) Лев посадив Ведмедя під замок і сказав: нехай відтепер благородне письменство буде прямим і відвертим! (РЕМА) Тільки-но він вимовив заповітне слово, зникли всі перешкоди. Розумні Барани замовкли, і стало чути Жабу і Крокодила, Тюленів, Скорпіонів, Лисиць, Павуків-хрестовиків, Павіанів, Рисей, Сов, Вужів, Кажанів і Жаворонків, Вілюка з довгими вухами і т. д. Тепер усі писали і складали трактати: про подагру і про державу, про повітряну кулю і про вівтарі, і знали все достоту, доводили все з очевидністю. Влаштували між собою такий шум і галас, що настав повний хаос. (ТЕМА) Лев пішов, щоб порадитися із самим з собою. (РЕМА) Він похитав головою і сказав: кращі ідеї приходять опісля. Я розраховував із добрих намірів на благородство, шляхетність і любов до правди. Вони виявилися негідними, писаки, і малий, і великий. (ТЕМА) Ведмедя знову звільнити! (ДИФУЗНА ЗОНА)

У наведеному прикладі актуальне членування також забезпечує близький каузальний зв'язок смислів рем і тем. Ці смисли належать розвитку подій, сюжетних ліній, мотивів, опису характерів і оцінки подій. Це – змістовий рівень тексту, на якому зв'язується фактуальна і аксіальна інформація. НФС у тексті байки представлено катафорою й анафорою. Розлога катафора збігається з першою ремою тексту, і вже в ній міститься іронічний смисл приписування великого інтелекту звірам. Анафора: *Ведмедя знову звільнити!* повертає до смислу події: *Лев посадив Ведмедя під замок* (цензора ізолювали, і творчість стала вільною). Катафора й анафора разом створюють наскрізний зміст тексту байки, яка стосується комічно представленого протиріччя між свободою слова і необхідністю цензури.

Отже, у наведеному тексті досить ясно виражено прояв параметра порядку на мовностилістичному рівні – вибудовування відносин між АЧ і НФС, що створюють підтекст. Інтерпретація тексту цієї байки виявляє дію параметра порядку також і на прагматичному рівні. Це створення сатиричних і алегоричних кодів. Код алегорії тут є очевидним; сатиричний код створює тонку іронію над головним персонажем (Лев), який

уособлює керівника певного соціуму. В умовах явного протиріччя між свободою слова і відповідальністю за цю свободу Лев знаходить лише такі рішення, які є притаманними «ручному управлінню». У байці міститься насмішка над тупістю адресатів, які не сприймають цей код.

Наведемо приклад реклами.

Ein Hauch von Nostalgie. (ТЕМА)

Ein Bad nehmen, träumen und dahin schwelgen... (РЕМА) im Stil der viktorianischen Zeit. (ДИФУЗНА ЗОНА) Tauchen Sie ein in die Tradition und genießen Sie das Lebensgefühl von damals (ТЕМА) – kombiniert mit der Technik von heute. (РЕМА)

Exclusive Bäder zum Leben und Erleben im englischen Stil! (ТЕМА)

Bath & Home (РЕМА) [Homes & Gardens, S. 103]

Переклад тексту реклами:

Час ностальгії. (ТЕМА) (переклад мій – Л. П.)

Прийміть ванну, мрійте, розчиняйтесь ... (РЕМА) у стилі вікторіанської епохи. (ДИФУЗНА ЗОНА)

Пориньте в її традиції і насолоджуйтеся почуттям життя того часу (ТЕМА) – у комбінації з технікою сьогоденного дня. (РЕМА)

Ексклюзивні ванни для життя та насолоди в англійському стилі! (ТЕМА)

Bath & Home (РЕМА)

Цей рекламний текст розчленований на короткі теми і реми, що забезпечує план вираження тексту. Текст містить катафору (*Час ностальгії*) й анафору (*Ексклюзивні ванни для життя та насолоди в англійському стилі!*), низку семантичних повторів. Практично всі фрази тексту мають незавершений смисл, тобто є не повністю зрозумілими без попереднього і подальшого контексту. Така побудова відповідає «мрійливому» стилю викладу, що зроблено навмисно. Анафора, катафора і повтори за принципом негативного зворотного зв'язку посилюють враження від запропонованого відпочинку, створюють подібність художнього образу «ностальгії» за вікторіанською епохою.

Синергетичні механізми дискурсу на матеріалі байки і реклами, стисло окреслені у цій роботі, не тільки описують під іншим кутом зору вже відоме про утворення дискурсу. Синергетична парадигма дозволяє поставити такі питання теорії дискурсу, які не містить у собі домінуюча сучасна когнітивно-комунікативна парадигма:

1) питання адекватного розбиття (декомпозиції) дискурсу на підсистеми, які розвиваються в протилежних напрямках; які форми поляризації є можливими, і до яких змін це приводить у тому чи іншому типі дискурсу;

2) чи є можливою за допомогою теорії ігор конкретизація механізмів «гри, аукціонів» між атракторами і репелерами, що приводять до створення дискурсу;

3) питання дослідження конкретних механізмів вибору і фокусування за допомогою параметра порядку засобів створення дискурсу на когнітивному, прагматичному і мовно-мовленнєвому рівнях, з огляду на те що синергетика вкладає конкретний зміст у такі поняття, як інтенція, ментальний простір, пресупозиція, довербальний смисл, концепт тощо.

Ці питання складають значну перспективу лінгвістичних студій.

У дидактичному плані вивчення в синхронії синергетичного аспекту дискурсу зводиться до з'ясування наступних питань.

1. Зміст атрактора для певного типу дискурсу: авторські інтенції, їх ієрархія; соціальні очікування результатів реалізації дискурсу, їх ієрархія.

2. Зміст репелера: обмеження дискурсу – обсяг, традиції жанру, норми викладу, екстралінгвальні умови, аудиторія користування.

3. Характеристики опозитивної взаємодії змістів атрактора і репелера (наприклад, протиріччя між малим обсягом дискурсу й очікуванням його значної інформативності (як у рекламі); які частини дискурсу при цьому поляризуються (текст – підтекст, текст – контекст, комунікативний простір повідомлень, прагматичні функції дискурсу).

4. Учасники опозиційної взаємодії на когнітивному етапі самоорганізації дискурсу; які форми реалізації вимог атрактора і репелера обрані; в чому полягає дія параметра порядку. Учасниками є: автор – мовна особистість, представлена своїм мотиваційно-прагматичним рівнем; соціальні очікування реалізації дискурсу, представлені в мовній картині світу; обмеження дискурсу. Дія параметра порядку полягає у вибудовуванні ієрархії цілей і обмежень дискурсу; у виборі фігурантів дискурсу, відповідних ієрархій цілей і обмежень (концепти дискурсу, персонажі, об'єкти опису та ін.).

5. Учасники опозиційної взаємодії на прагматичному етапі самоорганізації дискурсу; в чому полягає дія параметра порядку. Учасниками є: автор – мовна особистість, представлена своїм тезаурусним рівнем; соціальні очікування експліцитності / імпліцитності повідомлень у дискурсі, очікувані види кодів та дискурсивних стратегій; обмеження, зумовлені образом (моделлю) адресата. Параметр порядку планує і реалізує коди та дискурсивні стратегії.

6. Учасники опозиційної взаємодії на мовно-мовленнєвому етапі самоорганізації дискурсу; в чому полягає дія параметра порядку. Учасниками є: автор – мовна особистість, представлена своїм вербально-семантичним рівнем; мовностилістичний арсенал: композиційно-мовленнєві форми, актуальне членування тексту, надфразова єдність, тропи, фігури мовлення тощо. Параметр порядку вибудовує АЧ, НФС, інтертекстуальні включення, обирає композицію тощо.

7. Графічна схема самоорганізації дискурсу.

Запропонований синергетичний підхід до вивчення дискурсу не замінює собою традиційних підходів у межах домінуючої когнітивно-комуніка-

тивної парадигми. Більш того, він спирається на поняття і положення цієї парадигми. Водночас лінгвосинергетична парадигма вказує напрямок досліджень системних лінгвістичних об'єктів, у яких самоорганізація зумовлена конфліктом цілей об'єкта й обмеженнями на їх реалізацію, що спричиняє поляризацію складових відповідного об'єкта. Зазначимо, що механізм поляризації мовних явищ був чітко визначений у деяких роботах і раніше [Фуко 1994]; він є передумовою самоорганізації мовної системи.

Поляризація виявляється на всіх рівнях мови і мовлення та може бути виявлена в додаткових, деталізованих дослідженнях. Ці дослідження можуть здійснюватись у курсових роботах, дипломах і в монографіях, залежно від рівня складності.

3. Еволюція жанру і дискурсу в синергетичному аспекті

Синергетичний підхід до вивчення самоорганізації дискурсу є можливим як у синхронії, так і в діахронії. У першому випадку це є вивчення певного типу дискурсу як корпусу текстів у певну епоху з її соціальним замовленням, рівнем розвитку мови, екстралінгвальними умовами. У цьому разі дискурс розглядається як феномен, що виникає при системному (само) об'єднанні його елементів і розвитку характеристик цього об'єднання. Дослідження дискурсу як С-системи в синхронії проведено в попередньому підрозділі.

Можливим є також інший підхід – вивчення еволюції дискурсу в діахронії, тобто його саморозвитку протягом кількох століть. У цьому разі вивчається еволюція форми та змісту дискурсу, створення його різновидів та їх поляризація. Встановлюється також параметр порядку, єдиний для всіх зразків відповідного типу дискурсу і який веде до їх розшарування. Такий підхід до вивчення еволюції байки протягом 8 століть здійснено у попередніх працях [Піхтовнікова 1999, 2000; Pichtownikowa 2008]. У цих роботах показано, що вивчення еволюції дискурсу в діахронії, крім уведених вище понять синергетики, вимагає також залучення низки додаткових уявлень про тривалий процес саморозвитку (еволюції) системи.

У діахронічному підході зберігають силу всі основні положення синергетики, викладені в монографіях [Піхтовнікова 2012, с. 7–22; Піхтовнікова 2015, с. 7–19] і всі їх окремі застосування до синергетики дискурсу, викладені нами вище. Водночас усвідомлюємо, що об'єкти дослідження у дискурсі в діахронії та синхронії суттєво різняться.

3.1. Еволюція художнього дискурсу як синергетичний процес (на прикладі дискурсу байки)

Для дослідження еволюції певного типу дискурсу необхідно, по-перше, його характеристики привести у відповідність з уявленнями синергетики, зіставити те й інше. По-друге, визначити, які саме характеристики цього типу дискурсу еволюціонують.

Головні характеристики еволюції байки виглядають з погляду синергетики наступним чином:

1) суперечливість системи байки: розбіжність між одночасними тенденціями до стислості і до збільшення ємності образу-символу, внаслідок чого значно змінюється форма байки і засоби створення образу-символу; протиріччя між трансформацією функцій байки, глобалізацією тем і необхідністю щадити, поважати свідомість читача; протиріччя закладені в самій природі байки, яка здебільшого характеризується поляризацією двох протилежних тенденцій, у результаті зіткнення яких кристалізується певна істина, відповідний образ-символ;

2) наявність атракторів (зон тяжіння) й антиатракторів / репелерів (зон відштовхування): актуальні теми, ідеї, соціальне замовлення кожної епохи – це центри тяжіння (атрактори) образів-символів байок; атрактор має здатність стискати вихідну інформацію, надаючи їй коротке і ємне символічне вираження; поняття атрактора і репелера дозволяють змістовно дослідити процес метафоризації і створення образу-символу на мовностилістичному рівні, висвітлити взаємозв'язок екстралінгвальних і лінгвальних чинників, а також взаємодію навколишнього середовища і внутрішньої структури байки;

3) відкритість і дисипативність системи байки робить можливим обмін інформацією між системою і навколишнім світом; завдяки цим властивостям підтримується існування системи, гнучка мінливість системи байки, яка, з одного боку, відмовляється від зайвих для еволюції елементів, а з іншого – вбирає в себе елементи споріднених типів дискурсу; ці властивості системи пояснюють процес відмирання наявних елементів і появи припустимих, домислюваних, внаслідок чого змінюються характеристики образу-символу й активізуються інтелектуальні функції адресата;

4) нелінійність розвитку системи байки полягає в нерівномірному наростаючому накопиченні інформації, чому сприяють ієрархічність метафори, біфуркації та ітерації; нелінійність розвитку виражається у зміні періодів підйому і періодів інертного стану або застою дискурсу байки; нелінійність проявляється також у зигзагоподібному розвитку, тобто у відхиленні від головної лінії власне-байки в бік інших споріднених типів дискурсу;

5) самоорганізація полягає в можливості відкритої системи моделювати навколишнє середовище і свої власні частини; байка є згорнутою

моделлю соціальної ситуації, людських якостей, відносин; в ієрархічній системі байки за допомогою метафоризації відбувається взаємне моделювання частин байки; самоорганізацію ми розуміємо як процес, у якому автор одночасно виступає і творцем дискурсу, і об'єктом впливу атракторів і репелерів, які існують незалежно від нього.

Інша точка зору, що не суперечить висловленому в п. 5, є уявлення про те, що автор байки на різних етапах її створення належить своїми параметрами мовної особистості атрактору і репелеру дискурсу байки. Це не знижує його творче начало, але фіксує увагу на обмеженнях жанру. Така точка зору пояснює сутність дискурсу як С-системи в синхронії та діахронії і принципову відмінність байки від інженерної конструкції.

У наших попередніх роботах [Піхтовнікова 1999, 2000; Pichtownikova 2008] показано, що в дискурсі байки протягом століть змінюється, еволюціонує, насамперед, метафора-алегорія і, як наслідок, образ-символ, а також стиль байки в цілому.

Головний двигун еволюції жанру байки знаходиться поза самою байкою. Це її цілі, її призначення в культурі. Цілями є осміяння негативних соціальних явищ і негативних якостей людини. Однак протягом багатьох століть існування байки акценти осміяння також еволюціонують. Порівняльні дослідження німецької, російської та української байки протягом декількох століть показують наступні пріоритети у виборі об'єктів осміяння [Піхтовнікова 1999, с. 22; Піхтовнікова 2000]. Еволюцію тематики байки, тобто об'єктів осміяння, можна подати в такій послідовності:

- XVIII ст. і раніше: викриття індивідуальних вад, негативних людських якостей, утвердження норм моралі;
- XVIII ст. – початок XIX ст.: осуд гноблення, невігластва, клерикалізму;
- XIX ст.: викриття королівської влади, вад держави, суспільства;
- XX ст.: осуд продажності політиків, партій, викриття кланів, маніпулювання масовою свідомістю;
- XXI ст.: тематика ще не усталилася, але продовжує тяжіти до глобалізації тем.

– Кожен патерн тематики повністю зберігається в усіх подальших епохах, але його актуальність зменшується з появою нової домінуючої тематики. Очевидною є також тенденція до збільшення ємності поняття або образу, які створює байка (образ-символ), тенденція до їх абстрактності, віддаленості від чуттєвого сприйняття [там само, с. 21]. Подібна тенденція автоматично зумовлює зміну типових раніше засобів створення **образусимволу**, типових персонажів, різновидів сюжету, зміни в композиції і стилі байки.

Повертаючись до синергетичних уявлень, відзначимо, що в дослідженні еволюції дискурсу байки вперше стикаємося з проблемою масштабу

дослідження. Дискурс байки в діяхронії виступає як **метаоб'єкт** відносно дискурсу байки в синхронії. Стани байки в окремі століття й епохи є ступенями, або етапами загального розвитку цього типу дискурсу, якщо його розглядати як явище, яке супроводжує людей протягом тисячоліть.

Для зручності далі введемо скорочені позначення: ДБС – дискурс байки в синхронії, ДБД – в діяхронії (еволюціонує). Зміст атрактора ДБД виступає як осяжний (рос. «объемлющий») для змісту атрактора ДБС. Пояснимо це твердження. Дійсно, одна зі складових атрактора ДБС – це мета осміяння негативних явищ. Але об'єкти висміювання належать до тієї епохи, в якій ДБС розглядається в синхронії. Складова атрактора ДБД – також мета осміяння негативних явищ, але об'єкти висміювання змінюються за епохами. Отже, атрактор ДБД містить у собі всі атрактори ДБС, і це відображає простий факт: мета дискурсу байки є незмінною, але об'єкти її реалізації змінюються в діяхронії.

Через це виникає питання про параметри цієї мети (осміяння), про їх виміри і діапазони. Далі ми приділимо увагу проблемі вимірювання комічного і переконаємося, що становище є не настільки безнадійним.

Між атракторами ДБД і атракторами ДБС існує подібність. Для цілей ДБД і ДБС як складових їх атракторів цю подібність пояснено вище: мета ДБД включає в себе всі цілі ДБС як змінні величини. Інша складова атрактора ДБД – адресанти, або автори байок. В атракторі ДБС ними були конкретні творчі особистості (Крилов, Гете, Глібов, Гребінка і т. д.), які спиралися на свої фонові знання, історичні традиції жанру тощо. В атракторі кожна така особистість виступає як мовна особистість у строгому сенсі, визначеному раніше. В атракторі ДБД інша складова – це такий собі «колективний автор», що включає реальних авторів за епохами і виконує соціальні очікування епох. «Колективного автора» не можна оголошувати мовною особистістю у тому строгому сенсі, в якому дано визначення у попередньому підрозділі.

Питання про те, що є аналогом мовної особистості в умовах «колективного» автора, має бути переадресовано на «вищий поверх міркувань», що стосується питань філософії синергетики та мови. Тут лише зазначимо, що віртуальний колектив авторів, які працюють в одному жанрі, що належить до одної літературної течії, сам по собі представляє С-систему. Тож не дивно, що метаоб'єкт (атрактор ДБД) містить С-системи як свої складові.

Метарепелер ДБД також містить постійні та змінні складові. Постійними є: тенденція до короткого тексту байки (від декількох строф до декількох рядків), наявність алегорії і образу-символу. Змінними є норми на обсяг тексту і глибину алегорії та образу-символу.

Висловлена вище думка про те, що ДБД є метаоб'єктом для ДБС і, як наслідок, те ж саме стосується атракторів репелерів ДБД і ДБС, – є ме-

тодичною вказівкою для подальших досліджень. Такими ж відносинами подібності, що еволюціонує, пов'язані види метафор-алегорій у ДБД і ДБС, а також види образів-символів. Ці види докладно описані в попередніх роботах [Піхтовнікова 1999, 2000; Pichtownikowa 2008].

Еволюція метафори-алегорії та образу-символу байки відображає суперечливі вимоги атракторів і репелерів дискурсу байки, що еволюціонує. У процесі еволюції образи-символи набувають значних змін. Відповідно до умов, соціальних замовлень, що змінюються, їх зміст стає більш глибоким, їх ємність і абстрактність збільшуються. Такий ємний образ-символ вже не може бути сформованим за класичними композиційно-стилістичними схемами байок XVIII ст.

Сучасні автори і їх попередники (Гете, Гердер, XVIII ст.; Скарпі, XIX ст.) при утворенні нових композиційно-стилістичних структур вводять нові композиційно-стилістичні прийоми, які формують більш насичені образи-символи.

По-перше, персонажі втрачають тісний однозначний зв'язок з образом-символом, який був характерним для класичних байок. По-друге, в коло самих персонажів тепер нерідко вводиться абстрактна діюча фігура (Дух політики, Мисливська Сила тощо), внаслідок чого виникає явище несумірності персонажів. Якщо ж цього навіть і не відбувається, то діючі фігури все одно тяжіють до абстрактної схематизації. Про це явище, яке бере початок ще з класичної байки, писав свого часу Л. Виготський [1986, с. 43]. Будь-яка тварина, квітка і т. п. у байці – це не більше ніж шахова фігура, персоніфікація певної ознаки. Ця символізація починається із самої назви і розвивається в сюжеті. Але в сучасних байках цей процес первинної символізації нерідко доведений до такого стану, що автор ледь дозволяє цим шаховим фігурам взаємодіяти, а то і зовсім позбавляє їх дій, і тоді сюжет майже відсутній або є схематичним. І все ж байка несе образно-естетичне смислове навантаження. По-третє, з'являються такі конструкції байок, в яких символізація образу відбувається поетапно, за допомогою ієрархічної побудови в одній байці декількох сюжетів, з яких кожен наступний сюжет є все більш абстрактним і пов'язаний з попереднім не персонажами, а лише аналогіями й асоціаціями. По-четверте, разом з ослабленням зримості, конкретності персонажів, посилюється роль головної дійової особи – читача. І тут виникає надзвичайно цікава «проблема спостерігача» і його взаємодії зі смислами символів і метафор, що має значення і в інших малих жанрах – афоризмі, літературному анекдоті, жарту тощо. «Проблема спостерігача» має бути осмислена теоретично також і під час окремого вивчення процесу метафоризації в байці («антропометричність» за В. М. Телією).

В еволюції образу-символу простежується тенденція до збільшення смислової ємності. Образи-символи з порівняно невеликою ємністю

(розкриття індивідуальних вад, жорстокість інституту влади тощо) можна було сформулювати за допомогою конкретних алегоричних персонажів, які мають ті ж самі ознаки. Метафора виявлялася досить прозорою, легко впізнаваною. З ускладненням образу-символу, зростанням його смислового об'єму, тобто сфери застосування, стає неможливим підбирати конкретні персонажі – носії властивостей. Автори більш інтенсивно починають використовувати інші прийоми:

- введення абстрактних персонажів поряд з конкретними (Дух політики, наприклад) – поява неспівмірності;

- абстрактні назви байок (наприклад, «Терпимість», «Успіх», «Безпека»);

- схематизація, символізація персонажів уже в самому сюжеті (наприклад, працюючі Бджоли – символ стабільності); звідси скорочення кількості дій у сюжеті, скорочення тексту байки;

- вживання назв реалій зі світу людей;

- ієрархічність сюжету (Гердер, Скарпі, Лібхен).

Названі прийоми дозволяють збільшити обсяг образу-символу, але вимоги до подальшого його збільшення, абстрактності, здатності відобразити багато чого в динамічній дійсності роблять ці прийоми недостатніми. Вихід був знайдений в активізації однієї з давніх тенденцій байки, особливо віршованої байки: її тяжіння до афористичності. Лише в давні часи афористичність байки відігравала зовсім іншу роль – афоризмом часто виражалася мораль, резюме автора; афоризм слугував ораторському мистецтву.

Сучасна байка поряд із цією функцією демонструє також іншу функцію афоризму, який є складовою байки. Замість того, щоб нарощувати обсяг образу-символу, а це стає неможливим, його (цей образ-символ) створюють пунктирним або зовсім невидимим, уявним, а увагу читача акцентують лише на одній характерній ознаці цього образу-символу. З таким завданням особливо успішно справляється афоризм. Афоризм завжди виходить із дуже ємного загальнозначущого поняття (ледь позначеного) та дає характеристику (нерідко парадоксальну) лише одній ознаці цього образу.

Читач, який бере активну участь у запропонованому процесі, розпізнає і відновлює за однією цією ознакою весь образ, усе вихідне ємне поняття. Описана тенденція афористичності сучасної байки дає підставу говорити про тяжіння байки до створення незавершених образів-символів, на кшталт конструкторів для активної роботи думки і почуттів читача, який сприймає байку. Така тенденція відповідає сучасним ідеям масового мистецтва.

Порівняльний аналіз байок із завершеним і незавершеним образами-символами здійснений у більш ранніх роботах [Піхтовнікова 1999, 2000].

Отже, за ступенем розвитку образу-символу як німецькі, так і російські та українські байки можна класифікувати наступним чином:

- класичний образ-символ порівняно невеликого обсягу (тип 1);
- більш абстрактний образ-символ із посиленням смисловим обсягом (тип 2);
- вкрай насичений образ-символ, отриманий традиційними засобами метафоризації, + ієрархія сюжетів та інші засоби компресії інформації (тип 3);
- незавершений образ-символ, який можна частково висловити назвою, афоризмом тощо і що часто може породжувати безліч варіацій тлумачення (тип 4).

Для наочності еволюцію образу-символу відобразимо в наступній схемі.

Рис. 4.1. Схема еволюції образу-символу

Метафора, закладена в тексті байки, моделює, породжує узагальнений образ-символ, що можна підтвердити з різних точок зору, які доповнюють одна одну.

Згідно із засновниками сучасної теорії метафори І.-А. Річардсом і М. Блеком, метафора є перенесенням певних обраних ознак, станів одного об'єкта на інший. При цьому часто відбувається розширення класу об'єктів, до яких ця ознака може бути прикладена. Іншими словами, образи-символи (більш ємний клас понять) з погляду теорії метафори виникають з більш вузького класу образів і персонажів, які мають ту ж саму ознаку.

Але метафора не є механічним перенесенням ознак. В. М. Телія наводить цілу систему законів і послідовність їх проявів у процесі метафоризації. Важливим є те, що прояв цих законів корелює з дійсно нелінійним процесом самозародження образу-символу з прискоренням, що повністю узгоджується з поняттями синергетики. Нелінійність процесу виражається в компресії інформації, представленій текстом, який якраз і є передумовою моделювання.

Процес метафоризації, відповідно до теорії В. М. Телії, можна умовно поділити на такі етапи [Телія 1988]:

- 1) допущення про подібність гетерогенних сутностей;
- 2) процес фокусування;
- 3) процес фільтрації.

Така умовність спричинена тим, що насправді всі ці етапи відбуваються не в послідовності, а одночасно. Якщо ж розглядати процес прояви образу-символу з плином часу, то він, швидше, нагадує голограму, яка виникає на етапах 1–3 з будь-якого фрагмента смислового членування байки, але чим більше цих фрагментів, тим чіткішою буде голограма.

Метафоризація може відбуватися за етапами 1–3 в синергетичному «режимі із загостренням» і в «режимі без загострення». Перший із них характеризується значною нелінійністю компресії інформації, наростанням процесу передачі і сприйняття образу-символу. «Режим із загостренням» стосується насамперед інформаційної сторони процесу. Дисипація інформації (втрата, відсіювання) в процесі метафоризації відбувається постійно, але «загострення» зберігає необхідний підбір властивостей, ознак внаслідок більшої швидкості нелінійного прискорення. У результаті виходить ємний образ-символ. Для інформаційного режиму із загостренням характерні ітерації, біфуркації, ієрархічні метафори.

Певною мірою інформаційний режим із загостренням корелює з динамічною байкою, яка має, наприклад, загострення дій, конфлікт персонажів, кульмінацію і розв'язку. Інформаційний режим без загострення приводить, як правило, до утворення менш ємного образу-символу. Тому для утворення ємного образу-символу в такому режимі необхідні компенсуючі засоби, які варіюються в процесі еволюції. Наприклад, це можуть бути ітераційні процеси побудови образу з прискоренням.

Відповідність еволюції процесу метафоризації й еволюції образу-символу (як відбувається процес метафоризації) показано в таблиці 4.1.

Як було описано вище, еволюція дискурсу байки відбувається під впливом суперечливих вимог атракторів і репелерів. Стислість тексту (вимога репелера) конфліктує з необхідністю збільшення ємності **образусимволу** (вимога атрактора), збільшення глибини соціальної критики (вимога атрактора) суперечить неможливості висловлювати її відкрито (вимога репелера).

Таблиця 4.1

Еволюція образу-символу

Образ-символ	Класичний, порівняно невеликого обсягу	Збільшення смислового обсягу, абстрагізація	Незавершений образ-символ, проектується афоризмом на певну характерну рису
Припущення подібності сутностей (використання аналогії)	Легко підібрати адекватні персонажі, алегорії прозорі	Образ-символ створюється абстрактним персонажем, носієм великого смислового обсягу. Або соціальні дії звичайних персонажів подані абстрактно, тобто символізуються	Наростаюча, динамічна подібність, спричинена ієрархією сюжетів. Діями і станами персонажів робиться лише натяк на використання їх властивостей для уподібнення
Фокусування (актуалізація ознак і асоціацій)	Фокусування досягається діями і станами персонажів, що є рівнозначним простій компресії інформації	Фокусування досягається не взаємодією, а неможливістю протистояти діям. Звичайні персонажі виявляються в полі тяжіння абстрактного персонажа. Посилюється драматизація	Фокусування за рахунок наскрізних ознак у міні-сюжетах. Фокусування мінімальне або нульове. Форсована компресія інформації. Різке фокусування екстраполюється на афоризм
Фільтрація (суміщення, ототожнення ознак)	Когнітивна обробка за рахунок аналогії: вирівнювання ознак на основі аналогії. Вербалізація концепту, що відбувається як акт номінації	Фільтрація: замість цього встановлюються відносини мікро / макро, тобто відбувається відокремлення образу-символу від властивостей конкретних алегоричних персонажів	У фільтрації – передача активної ролі читачеві: він встановлює масштаб проміжних образів. Підсумковий образ-символ утворюється із суми «непрямих доказів». Ототожнення – при зворотному ході думки – від афоризму до сюжету

На рівні окремої байки і дискурсу байки в синхронії ці протиріччя спричиняють поляризацію тексту – підтексту. У діяхронії ж при цьому поляризуються види байок з протилежними властивостями. Диференціація видів байки пов'язана з повільною або швидкою дією параметра порядку.

Раніше ми відзначали, що з погляду синергетики система може розвиватися в режимі із загостренням і одночасно в якихось її частинах розвиток прямує в ретроспективу, набуваючи архаїчні форми. Режим із загостренням означає швидкий нелінійний розвиток за якомось одним параметром, а інші параметри змінюються досить повільно, і навіть немов «застигають». У жанрі байки таким параметром, який у синергетиці називається параметром порядку, є зростаюча драматизація. Якщо розуміти драматичність як проблему вибору в умовах невизначеності або проблему багатьох можливостей з усіма переживаннями, що їх супроводжують, то в байці ця іронія має тенденцію до підйому з нижчих рівнів на вищі. У класичних байках XVIII ст. стильова риса «драматичність» і її складова «динамічність» забезпечувалася вибором поведінки персонажів, яке призводило до загострення боротьби і кульмінації. Синергетика має спеціальний термін – «біфуркація» для найменування вибору й обґрунтовує той факт, що за допомогою біфуркацій у сюжеті можна краще стиснути інформацію, тобто зробити образ-символ байки більш ємним.

У байках, де вводиться абстрактний, несумірний з іншими персонаж, драматизм обумовлений неможливістю протистояти нерівному персонажу. У байках з ієрархічним сюжетом драматизм неначе передається і накопичується з одного рівня на інший. І нарешті, в байках з незавершеним образом-символом функцію вибору смислу образу-символу передано на найвищий рівень – адресатові. Поряд з описаним вище завжди існували регресивні лінії розвитку байки «без загострення» з розтягнутими, статичними сюжетами, без загострення боротьби персонажів. У цих байках досягаються ті ж самі цілі, але набагато менш економними засобами.

Раніше стверджувалося, що головною метою байки в усі епохи є осміяння негативних явищ. Сатира втілюється в образі-символі за допомогою алегорії і є провідною ознакою цього типу дискурсу. Дискусійним є метод вимірювання «кількості сатири» в байці, тобто вимірювання параметрів її головної мети. Що саме вимірювати і як вимірювати? Питання «що вимірювати?» приводить до визначення основних ознак комічного та їх структури. Можна послатися на роботи [Піхтовнікова 2002; Мукатаєва 2008, с. 98; Піхтовнікова, Мукатаєва 2017], в яких ці питання детально розглянуті.

Комічний ефект у дискурсі виникає на основі внутрішньої суперечливості об'єкта осміяння. Невідповідність форми і змісту, цілей і засобів, функцій і їх втілення створюють таку суперечливість. Однак ці умови появи комічного є необхідними, але не є достатніми: конфлікт розуму і серця

може стати і трагедією, невідповідність функцій і їх реалізації в технічному об'єкті – це його непридатність, а не комічність [Піхтовнікова 2002, с. 187].

Достатні умови комічного ефекту створюють відповідні модальні оцінки протиріч адресантом та адресатом. Різниця індивідуальних модальних оцінок, надання різного сенсу єдиному явищу, власне, і висвічує протиріччя. На такому ефекті побудовані малі сатиричні форми. В їх сюжетах знаходиться точка розгалуження (біфуркація) смислів і оцінок, якими автор, читач, персонажі наділяють об'єкти та явища.

Крім того, для сатиричної оцінки подій байки читач має сприймати їх відсторонено, перебуваючи над сюжетом і менталітетом персонажів, а не поділяючи його, що і здійснюється алегорією. Отже, сутність і конструкцію комічного розпізнають згідно з наступними кроками.

1. Пошук у тексті об'єктів і явищ, які містять у собі глибокі протиріччя (протиріччя форми і змісту, мети і засобів, функцій та їх реалізації).

2. Виявлення суб'єктів, які дають модальні оцінки цих об'єктів і явищ. Суб'єктами можуть бути персонажі, автор тексту, адресат тексту.

3. Якщо суб'єктами оцінок і надання смислу об'єктам і явищам виступають персонажі, слід знайти місце в тексті, де відбувається розширення (розгалуження) цих смислів і оцінок, а також зрозуміти, в чому полягає актуальність для персонажів смислів і оцінок. Визначити, у чому полягає відстороненість (неактуальність) об'єктів і подій у тексті для читача, яка надає їм комічність.

4. Зіставити інтенцію автора тексту (наприклад, висміяти об'єкт) з модальними оцінками читача, які закріплює / не закріплює комічність описаного в тексті.

Виходячи з пп. 1–5 дослідження, можна зрозуміти сутність сатиричного коду байки. Цей код включає в себе:

- вказівку об'єкта або явища з внутрішніми протиріччями;
- точку розгалуження смислів і оцінок, якими персонажі наділяють згадані об'єкти і явища;
- актуальність смислів і оцінок для персонажів;
- неактуальність (віддаленість, комічність) смислів і оцінок персонажів для читача.

Процес сатиричного кодування – це кортеж, який включає в себе: 1) індикатор розгалуження смислу; 2) протиріччя смислів; 3) актуальність смислів для персонажів; 4) неактуальність (сатиричність) смислів для читача.

Описана вище сутність комічного вказує на способи його вимірювання. Кроки 1–5 виявлення комічного в тексті та дискурсі, його експертна оцінка читачем здійснюються під час інтерпретації тексту. Тут потрібні фонові знання адресата і його розвинене «почуття гумору». Але не все так

суб'єктивно. Відповідне стильове оформлення байки її автором підсилює комічний ефект (використання гри слів, каламбуру, конвергенції мовних засобів, створення ефекту обманутого очікування тощо). Цим визначається співвідношення «більше» або «менше» комічного в тій чи іншій байці з урахуванням актуальності та масштабності її теми.

3.2. Еволюція наукового дискурсу

У цьому підрозділі ми лише накреслимо шляхи дослідження еволюції наукового дискурсу, щоб виявити і в цьому випадку прояв синергетичної парадигми. Науковий дискурс при всьому різноманітті його жанрів завжди виконує дві основні функції: акумулювання наукових знань і передача їх адресатам.

Перша функція пов'язана з поступовим створенням ємних моделей дійсності (принципи, парадигми, концепції) та впорядкуванням в їх межах усієї інформації, знань про навколишній світ.

Семантичний вакуум (термін В. В. Налімова) заповнюється науковими гіпотезами, які в науці приймаються як істина в разі успішного проходження ними процесу верифікації. Верифікація може бути швидкою (підтверджує експеримент), а також повільною і / або неповною (теорія Дарвіна, в яку вкладаються не всі факти; безліч трактувань історичних подій; космогонічні гіпотези; гіпотеза про семантичний континуум, тобто про безперервний світ смислів як деякої самостійної реальності [Налімов 1993, с. 29] тощо).

Окреслена конструкція науки є загальноприйнятою з часів Фр. Бекона (XVII ст.). У всіляких галузях науки Нового Часу, у відповідних наукових дискурсах виявляються дві відносно протилежні і взаємодоповнюючі тенденції.

1. Прагнення опертися на попередні результати в нових дослідженнях і викладі знань. Це принцип спадкоємності в науці.

2. Прагнення до отримання нових знань шляхом узагальнення і / або заперечення попередніх знань.

Перша тенденція приводить у науковому дискурсі та його текстах до явища інтертекстуальності. Формами інтертекстуальності можуть слугувати цитації, алюзії, ремінісценції, сюжети, що подорожують, римейк, запозичення, парадигми тощо. [Сучасна лінгвістика, 2006, с. 191]. Інтертекстуальність певною мірою витісняє собою авторський монологізм у тексті. У науковому дискурсі це може бути позитивним явищем (обґрунтування авторських висловлювань попередніми дослідженнями і / або діалог з ними), однак може стати і негативним (одні цитати, нічого істотно нового).

Конструктивна роль інтертекстуальності в науковому дискурсі вбачається також і в тому, що вона створює в тексті синтагматичні зв'язки.

Лінійні, покрокові ланцюжки матеріалу зв'язуються і підкріплюються цитатами, переказами та ін. Автор досить вільно може розміщувати в науковому тексті елементи інтертекстуальності і визначати їх необхідну кількість. Отже, інтертекстуальність претендує на роль параметра порядку в науковому дискурсі; до того ж, цей параметр слугує однією з головних цілей цього дискурсу, що міститься в його атракторі (акумулявати і виразно представляти знання).

Інтертекстуальність пов'язана, насамперед, з викладенням фактуальної інформації в тексті, і в цьому сенсі вона відносно протистоїть будь-якій імпліцитності, підтексту, що впливає з контексту.

Друга тенденція – генерування нових знань – пов'язана з виходом за межі відомих концепцій, парадигм, принципів. Тут вже нерідко спрацьовує добре відомий системний принцип К. Геделя [Налимов 1993, с. 23]: жодна складна система не може бути повно і несуперечливо описана в термінах і поняттях самої цієї системи. Необхідні нові терміни і поняття (яких ще немає). Їх вводять із застереженнями з інших систем, чимось схожих з тими, що досліджуються, та / або **з більш розвиненими системами.**

Так з'явилися і ввійшли в науку такі поняття, як: у фізиці – кварк (спочатку казковий персонаж), а також поняття «дивина» (рос. «странность») атрактора; у математиці – «пучок алгебр»; у лінгвістиці – валентність (запозичена з хімії); в історії – поняття пасіонарності.

Ці та інші поняття в ролі запозичень є метафорами, що пояснюють сутність нових об'єктів і явищ. Іншими словами – вони є концептуальними метафорами. Поява концептуальних метафор у тій чи іншій науці – ознака її розвитку, однак введення такої метафори кожен раз повинно бути ретельно обґрунтовано [Гусев 1998; Піхтовнікова 1999].

Синергетика містить багато концептуальних метафор в описаному вище сенсі, що пов'язано з відносно молодим віком цієї науки і з тим, що синергетика є «всеїдною»: вона може бути застосована **в будь-якій** специфічній галузі, де є самоорганізація, але уникає концентрації на спеціальних термінах відповідної галузі.

Зі сказаного вище впливає, що метафоризація значною мірою належить до контексту наукового дискурсу і створює його. Припускаються вихідні положення, аналогії з інших наук, включені в концептуальну метафору; це той ґрунт, на який викладається далі фактуальна інформація в науковому тексті. Отже, метафора створює відносне протистояння тексту і контексту в науковому дискурсі. У ситуації кризи тієї чи іншої науки це протистояння може досягати ступеня поляризації.

Метафоричність уявлень на передньому краї науки приводить до того, що саме ці концептуальні метафори в процесі еволюції наукового дискурсу пов'язують воєдино весь науковий текст і таким чином створюють у ньому

парадигматичні зв'язки. Вибір концептуальних метафор має ту ж саму ступінь свободи, ту ж саму рухливість, що й інтертекстуальність. Метафоризація так само є важливою для створення наукового дискурсу. Отже, метафоризація може претендувати на роль, яку виконує якийсь «метафоризатор» – параметр порядку № 2 в науковому дискурсі. Чи є в науковому дискурсі «метафоризатор» та «інтертекстуалізатор» одним і тим же параметром порядку або двома різними – питання відкрите і, на наш погляд, не настільки істотне. Важливішим є те, що цей (ці) параметр (параметри), як і в інших типах дискурсу, реалізує конкурентну взаємодію вимог атрактора і репелера.

Вимогами репелера є чіткість і послідовність викладу матеріалу. Вимогою атрактора є така подача матеріалу, в якій міститься новизна (нерідко принципова), для викладу якої немає сталих понять і термінів. Застосовуються концептуальні метафори, які, скільки не обґрунтовуються, залишають простір нечіткості. Вимога чіткості та зрозумілості передбачає своєчасну опору на попередні знання, тобто на інтертекстуальність наукових текстів. Але в розпорядженні автора – багато варіантів розміщення посилань і переказів, полеміки і доповнення попередніх розробок. Проблема вибору в морі існуючої інформації, потенційна множинність посилань порушують однозначну послідовність викладу. Мегабітовий інформаційний вибух у наш час не дозволяє повно і послідовно використовувати опорний матеріал за умови урахування обмеженого обсягу нової публікації. Зокрема, щодо обмежень у дослідженнях та їх викладу, виявляються методологічно застосовними принцип додатковості М. Планка і фундаментальна теорема системології К. Геделя [Герман 2000, с. 14].

Блочно-оглядова організація матеріалу, що передує науковій публікації, рятує становище, але є трудомісткою: потрібна організація (блоки) попередніх розробок щодо аспектів проблеми, яка досліджується, та їх ролі в загальній проблемі (організація блоків у патерни). Факторний аналіз, що при цьому виникає, вимагає чіткої методики, яка існує в економіці, соціології, але не розроблена в лінгвістиці.

Запитання і завдання до розділу 4

1. Охарактеризуйте дискурс як складну динамічну систему: функції і складові дискурсу.
2. Поясніть загальне поняття моделювання; взаємне моделювання складових самокерованих систем (С-систем).
3. Назвіть етапи та учасників утворення дискурсу як С-системи.
4. Розкрийте зміст атракторів і репелерів; конкурентна взаємодія змісту атрактора і репелера.

5. Визначте сутність і роль принципу негативного зворотного зв'язку в управлінні складними системами.
6. Дайте визначення поняття «самоорганізація дискурсу». Роль автора у самоорганізації дискурсу.
7. Наведіть приклади самоорганізації на мовленнєвому рівні тексту (на прикладі байки, реклами).
8. Опишіть, у чому полягає поляризація частин системи і сутність параметра порядку; поляризація тексту і контексту.
9. Опишіть процес створення когнітивного і прагматичного рівня дискурсу.
10. Визначте роль параметра порядку на мовно-мовленнєвому рівні дискурсу. Наведіть приклади дії параметра порядку у дискурсі байки та в науковому дискурсі.
11. Опишіть еволюцію дискурсу (на прикладах байки та наукового дискурсу).

Теми рефератів

1. Синергетика і дискурс (на прикладі типу дискурсу, жанру за темою диплома / дисертації).
2. Синергетика і текст (відповідно до теми диплома / дисертації).
3. Самоорганізація окремих типів дискурсу (відповідно до обраної теми диплома / дисертації).
4. Застосування понять атрактор / репелер до дослідження тексту / дискурсу; їх протиріччя (на прикладі типів текстів, жанрів за темою диплома / дисертації).
5. Синергетика і прагмастилістика дискурсу: загальні положення.
6. Прояв дії параметра порядку на мовленнєвому рівні в різних типах тексту / дискурсу (за темою диплома / дисертації).
7. Поляризація тексту / дискурсу як основа синергетичних процесів (за темою диплома / дисертації).
8. Інтралінгвальні та екстралінгвальні атрактори саморозвитку тексту / дискурсу: діахронічний аспект (за темою диплома / дисертації).
9. Синергетичні параметри тексту / дискурсу в діахронії (за темою диплома / дисертації).
10. Роль активного елемента в самоорганізації системи (суб'єкта самоорганізації). Роль автора тексту / дискурсу із синергетичних позицій (за темою диплома / дисертації).
11. Напрями лінгвосинергетичних розробок в українській і зарубіжній філології.
12. Діахронічна синергетика у мовознавстві, лінгвістиці тексту: огляд і перспективи.

13. Синергетична модель розвитку системи: визначення, методи та підходи до моделювання (огляд розробок і застосування до відповідного дослідження).

14. Поляризація складових художнього дискурсу та явище синергетичного взаємного моделювання (на прикладі типу дискурсу, що досліджується).

15. Синергетичний метод у застосуванні до дослідження публіцистичного дискурсу в діяхронії.

16. Передумови самоорганізації в композиції мовленнєвого твору.

17. Етапи створення дискурсу як самоорганізованої системи (на прикладі конкретного типу дискурсу).

18. Базові поняття синергетики у застосуванні до лінгвістичного / лінгвостилістичного / прагматилістичного дослідження (за темою диплома / дисертації).

19. Самоорганізація концептивних систем: огляд розробок і перспективи.

20. Самоорганізація дискурсу в інформаційно-когнітивному аспекті.

21. Синергетика і лінгвопоетика.

22. Синергетика малих жанрів: огляд і перспективи.

Література до розділу 4

1. Андреева В. А. Феномен «бессвязного» текста в фокусе теории дискурса / В. А. Андреева // Лингвистика текста и дискурсивный анализ: традиции и перспективы. – СПб. : ГУ экономики и финансов, 2007. – С. 71–85.

2. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка / И. В. Арнольд. – М. : Просвещение, 1990. – 301 с.

3. Бирюков Б. В. Кибернетика в гуманитарных науках / Б. В. Бирюков, Е.С. Геллер. – М. : Наука, 1973. – 382 с.

4. Выготский Л. С. Психология искусства / Л. С. Выготский. – М. : Искусство, 1986. – 576 с.

5. Герман И. А. Лингвосинергетика / И. А. Герман. – Барнаул : Алтайская акад. экономики и права, 2000. – 188 с.

6. Гидрович С. Р. Игровое моделирование экономических процессов (деловые игры) / С. Р. Гидрович, И. М. Сыроежин. – М. : Экономика, 1976. – 211 с.

7. Гусев С. С. Упорядоченность научной теории и языковые метафоры / С. С. Гусев // Метафора в языке и тексте. – М. : Наука, 1998. – 176 с.

8. Дегтярев Ю. И. Исследование операций / Ю. И. Дегтярев. – М. : Высшая школа, 1986. – 320 с.

9. Добрускина Э. М. Синтаксические сверхфразовые связи и их инженерно-лингвистическое моделирование / Э. М. Добрускина, В. Е. Берзон. – Кишинев : Штиинца, 1986. – 168 с.

10. Мукатаєва Я. В. Німецький прозовий шванк : лінгвостилістичний, прагматичний та когнітивний аспекти : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Я. В. Мукатаєва. – ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Х., 2009. – 206 с.
11. Налимов В. В. В поисках иных смыслов / В. В. Налимов. – М. : Прогресс, 1993. – 263 с.
12. Піхтовнікова Л. С. Синергія стилю байки. Німецька віршована байка XIII–XX ст. / Л. С. Піхтовнікова. – Харків : Бізнес Інформ, 1999. – 220 с.
13. Піхтовнікова Л. С. Еволюція німецької віршованої байки: Жанрово-стилістичні аспекти : дис. ... доктора філол. наук : 10.01.04; 10.02.04 / Піхтовнікова Лідія Сергіївна. – К., 2000. – 427 с.
14. Пихтовникова Л. С. Языково-стилистические средства комического в публицистических текстах / Л. С. Пихтовникова // Нова філологія : зб. наук. пр. / наук. ред. В.М. Манакин. – Запорожжє : Запорож. гос. ун-т, 2002. – № 3. – С. 186–196.
15. Пихтовникова Л. С. Синергетический метод для исследования дискурса в прагматистическом аспекте / Л. С. Пихтовникова // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 848. – С. 48–52.
16. Піхтовнікова Л. С. Стилістика і синергетика дискурсу / Л. С. Піхтовнікова // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : колективна монографія / за ред. проф. І. С. Шевченко. – Х., 2005. – С. 29–36.
17. Піхтовнікова Л. С. Лингвосинергетика: основы и очерк направления / Л. С. Піхтовнікова. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. – 180 с.
18. Пихтовникова Л. С. Основные положения и понятия синергетики в применении к филологии. Базовые и инструментальные понятия синергетики / Л. С. Піхтовнікова // Синергетика в филологических исследованиях : монографія / Т. И. Домброван, С. М. Еникеева, Л. С. Пихтовникова и др. ; под общ. ред. проф. Л. С. Пихтовниковой. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. – С. 7–19.
19. Піхтовнікова Л. С. Німецький прозовий шванк: прагматистичний і лінгвокогнітивний аспекти / Л. С. Піхтовнікова, Я. В. Мукатаєва. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – 156 с.
20. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
21. Словарь по кибернетике / под. ред. В. М. Глушкова. – К. : УСЭ, 1979. – 623 с.
22. Телия В. Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция / В. Н. Телия // Метафора в языке и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 26–51.
23. Филлипс Л. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Филлипс, М. В. Йоргенсен. – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2004. – 336 с.

24. Фуко М. Слова и вещи / М. Фуко. – М. : Мир, 1994. – 144 с.

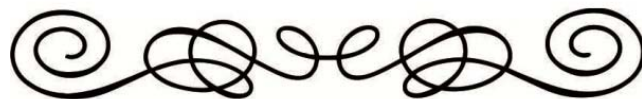
25. Чернявская В. Е. Интертекстуальность и интердискурсивность / В. Е. Чернявская // Текст – Дискурс – Стиль. Коммуникации в экономике. – СПб., 2003. – С. 23–42.

26. Pichtownikowa L. Synergie des Fabelstils: Die deutsche Versfabel vom 13-21 Jahrhundert / L. Pichtownikowa // Ukrainische Beiträge zur Germanistik. – Band 5. – Aachen : Shaker Verlag, 2008. – 322 S.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. Deutsche Fabeln aus neun Jahrhunderten / Hrsg. von K.W.Becker. – Leipzig : Reclam, 1991. – 553 S.

2. Homes & Gardens [Elektronische Ressourcen]. – 2001. – № 2. – 156 S. – Regime des Eingangs : [www. ipm-verlag.de](http://www.ipm-verlag.de).

РОЗДІЛ 5

СИСТЕМНА ОРГАНІЗАЦІЯ МОВИ У СВІТЛІ ТЕОРІЇ ФРАКТАЛІВ

С. М. Єнікєєва

Розгорнутий план до розділу 5

1. Основи теорії фракталів як складової синергетики. Основні чинники та характеристики фракталу. Фази розвитку фрактального об'єкта.

2. Релевантність теорії фракталів до вивчення системної організації та еволюції мови. Сутність ізоморфізму мовних рівнів. Фрактальна модель мови. Принцип триєдності структури мови. Три фази розвитку мовної системи як фрактальний процес.

3. Фрактальна організація словотвірної системи сучасної англійської мови. Мікрофрактали словотвірних моделей, рядів, гнізд як стереоскопічні мікросистеми. Механізми формування словотвірних моделей. Сутність і приклади меристем словотвору. Структурація мікрофракталу словотвору за допомогою алігатур.

1. Основи теорії фракталів як складової синергетики

Новим підходом до осмислення когерентності мовної суперсистеми може стати використання в дослідженні параметрів її структурної організації принципів фрактальної геометрії. Засновником теорії фракталів справедливо вважають франко-американського математика Б. Мандельброта [Mandelbrot 1982], який виявив, що процеси, які породжують різноманітні природні структури, відбуваються за принципами фрактальної самоподібності. Теорія фракталів, метою якої є дослідження топологічних параметрів складних

відкритих нерівноважних систем із нелінійними шляхами розвитку, розглядається вченими як складова синергетичної наукової парадигми.

Етимологією терміна «фрактал» служить латинське слово *fractus*, що має значення «подрібнений; ламаний». Саме його використовував Б. Мандельброт для найменування самоподібних структур, що мають нерегулярний характер. Прикладом фрактальної організації системи може слугувати математичний ряд Фібоначчі – 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144, 233, 377, 610, 987, 1597, 2584, 4181, 6765, 10946 ... [Фібоначчі 1989, с. 312], в якому кожне наступне число є сумою двох попередніх. Лінія, проведена через геометрично представлені сектори цього числового ряду, має форму спіралі. Спіральна організація фракталів спостерігається в будь-якому масштабі, починаючи від ДНК і закінчуючи Всесвітом, що свідчить про універсальні природні принципи будови цих системних об'єктів [Кійко 2016, с. 65].

Сутність теорії фракталів полягає в тому, що структура цілого відображена в його частинах, а це дозволяє математично описувати складно-масштабні стереоскопічні фігури неевклідової геометрії, що відповідають усіляким об'єктам Буття, таким як хмари, гори, русла річок, узбережжя морів та океанів, пустельні ландшафти, клітини живих організмів, кровоносна, нервова системи тощо, системи живих істот, рослин тощо.

Основними властивостями фракталів є:

- неординарність структури;
- самоподібність або масштабна інваріантність;
- дрібна метрична розмірність;
- рекурсивність – опис, зображення будь-якого об'єкта або процесу всередині самого цього об'єкта або процесу, тобто ситуація, коли об'єкт є частиною самого себе [Кійко 2016, с. 65].

Фрактальність є характерною не тільки для структурної організації систем, але і для їхньої еволюції, оскільки процес фізичного, біологічного або соціального розвитку є нескінченною сукупністю тимчасових, взаємозалежних самоподібних проміжних станів-процесів [Кійко 2016, с. 65]. Саме тому процеси, що відбуваються в макрокосмосі, спостерігаються також у мікрокосмосі, і навпаки.

У процесі розвитку фрактального об'єкта можна виділити три основні фази, представлені відповідним типом фрактала:

- початкова фаза існування фрактального об'єкта – α -фрактал;
- проміжний стан – φ -фрактал;
- кінцевий етап розвитку фрактального об'єкта – ω -фрактал.

Початкова і кінцева фази розвитку системи в синергетичному вимірі є атракторами – станами найвищого ступеня впорядкованості конститuentів системи. Для проміжного стану фрактального об'єкта є характерними флуктуації, що приводять його в точку біфуркації – «момент істини», коли визначається напрям його подальшого розвитку: виходу на новий атрактор

(ω -фрактал) або ж, внаслідок дисипації, повернення до попереднього стану (α -фрактал).

Отже, теорія фракталів, що є складовою частиною синергетики, відкриває нові можливості в дослідженні складноструктурованих мультимасштабних стереоскопічних об'єктів живої та неживої природи. Фрактальність є основним принципом системної організації та еволюції систем, з огляду на те що будь-який процес фізичного, хімічного, біологічного або соціального розвитку є безліччю тимчасових, взаємозалежних самоподібних проміжних станів-процесів. Кількість таких проміжних станів (ϕ -фаз розвитку) теоретично є необмеженою. Фази α і ω є відносно «кінцевими», «крайніми» і можуть розглядатися як перехідні пункти від нижчого до вищого рівня нескінченної спіралеподібної еволюції.

2. Релевантність теорії фракталів до вивчення системної організації та еволюції мови

Науковий опис будь-якого об'єкта, як відомо, передбачає застосування цілого комплексу наукових парадигм, оскільки лише системне використання різних підходів дає можливість повніше дослідити та пізнати його. Застосування ідей фрактальної геометрії у дослідженні мови дозволяє по-новому поглянути на принципи організації, функціонування та розвитку мовної системи. Як справедливо зазначають учені, «фрактальність є фундаментальною сутністю, аналогічною таким фундаментальним сутностям, як простір, час, стохастичність», тому «залучення фрактальної геометрії з урахуванням її дробової (фрактальної) розмірності дозволяє осмислити „більш тонкі“ топологічні властивості об'єктів, що пізнаються» [Багатих, 2007, с. 27–28].

Дослідження особливостей структурної організації мовної системи шляхом застосування ідей фрактальності дозволяє встановити принципи її самоорганізації та самодобудовування. Новизна підходу, відсутність наукових розробок, пов'язаних з використанням ідей фрактальності у вивченні мовних явищ, зумовлюють актуальність наукових пошуків.

У вітчизняному мовознавстві вже є досвід екстраполяції ідей і принципів теорії фракталів на вивчення різних мовних явищ, зокрема, формотворчих параметрів художнього дискурсу [Воробйова 2010], суб'єктно-предикатних структур [Домброван 2013а; Домброван 2013б], розвитку лексичної та словотвірної систем мови [Єнікеєва 2011а; Єнікеєва 2011б; Єнікеєва 2011], самоорганізації когнітивної системи під час породження мовленнєвого твору [Синергетика... 2015, с. 102–135; Пихтовникова 2015, с. 115–126], структурних і функціональних параметрів омонімії в мові та мовленні [Кійко С. 2014; Кійко С. 2016], компаративного аналізу текстів інформаційних медіажанрів [Кійко Ю. 2016], фрактальної семіотики мови емоцій [Шамаєва 2012] та ін.

Ці дослідження підтверджують гіпотезу щодо фрактальної природи мови, самоподібності мовної системи на різних рівнях її організації. Мова як синергетична система є ієрархічно організованим нерівноважним відкритим для обміну матерією, енергією й інформацією об'єктом з нелінійними шляхами розвитку. Мова є суперсистемою внаслідок складності (ієрархічності) будови і наявності безлічі ендосистем (макро-, мікросистем), які об'єднують конституенти фонетичного, морфологічного, лексичного, синтаксичного і текстового рівнів. Аналізуючи особливості різнорівневих лінгвальних ендосистем, Є. Курилович розробив теорію мовного ізоморфізму [Курилович 1962], згідно з якою відносини між конститuentами кожного з мовних рівнів характеризуються структурним паралелізмом у межах відповідних ендосистем.

Сам термін «ізоморфізм» (від грец. *Isos* – рівний, подібний і *morphe* – форма) був запозичений лінгвістами у математиків і використовувався метафорично: для позначення подібності, не випадкової схожості у будові якісно різних одиниць мови. Так, Є. Курилович, вивчаючи склад (звуковий комплекс) і речення (синтаксичний комплекс) [Курилович 1962, с. 21], виявив структурні аналогії між цими, здавалося б різними, мовними одиницями. Він встановив, що обидві ці одиниці є ієрархічними структурами з центральним, обов'язковим компонентом: голосною для складу, присудком для речення, і маргінальними, факультативними компонентами: приголосними для першої одиниці, другорядними членами речення – для другої.

Структурну подібність рівнів мовної системи було також описано Е. Бенвеністом, який зазначав, що планом вираження лінгвальні одиниці спираються на нижчий рівень, а планом змісту відповідають вищому рівню [Бенвеніст 1974, с. 139]. С. Д. Кацельсон охарактеризував теорію Е. Бенвеніста як процес розгортання мовного ряду у вигляді процесу поступового набору тексту з типографических літер [цит. за: Попова 2007, с. 202].

Виявлення рівнів системи мови і вивчення зв'язків між конститuentами, що утворюють парадигму кожного рівня, має важливе значення для розкриття сутності системної організації мови і пізнання її природи. Рівнева ієрархія мови – об'єктивна властивість її системи. Рівень мови можна визначити як гранично широку сукупність відносно однорідних одиниць (надклас, або суперпарадигму), які в межах свого рівня не виявляють ієрархічних відносин між собою, але реалізують усі свої синтагматичні та парадигматичні зв'язки. Одиниці, що належать до одного рівня, характеризуються якісною своєрідністю, яка відрізняє їх від одиниць інших рівнів, з якими вони не вступають ані в синтагматичні, ані в парадигматичні зв'язки, але тільки в ієрархічні відносини. У загальній системі мови рівні є певними підсистемами, що мають свою внутрішню впорядкованість, тобто структуру. Рівні пов'язані між собою в єдину систему мови через свої одиниці. Усі рівні сис-

теми мови побудовані ізоморфно, тобто мають однакову внутрішню будову [Попова 2007, с. 202].

Отже, всі системні угруповання мовних одиниць (класи, парадигми) є мікросистемами, що входять до складу макросистем (надкласів, або суперпарадигм, які формують мовні рівні), що, в свою чергу, організуються в мовну суперсистему. Системні парадигматичні, синтагматичні та епідигматичні відносини між лінгвальними конститuentами демонструють ізоморфний характер мови на всіх рівнях її організації. Ізоморфна будова мовних ендосистем, їхня структурна інваріантність (реалізована через здатність лінгвальних одиниць вступати в регламентовані законами певної мови парадигматичні, синтагматичні та епідигматичні зв'язки), інваріантність одиниць мовного інвентарю і варіантна реалізація їх у мовленні (відкритість, нерівноважності, нелінійність, гомеостатичність мовної системи на всіх рівнях її організації) – усе це відповідає параметрам об'єктів фрактальної природи.

Слід зазначити, що принципи ізоморфізму (структурної подібності) мовної суперсистеми знайшли свій логічний розвиток у наукових працях з лінгвосинергетики. Так, Т. І. Домброван вважає, що мовна система організована за фрактальним принципом, у ній елементи одного рівня, об'єднуючись, стають «цеглинками» для створення більш складних одиниць тощо. При цьому діапазон можливих варіантів одиниць кожного наступного рівня збільшується в геометричній прогресії. [Домброван 2013а, с. 65]. Кількісний і якісний склад фонетичної ендосистеми будь-якої мови відомий усім її носіям, так само як і більшість конститuentів морфологічної ендосистеми. Щодо словника, то носії мови зазвичай володіють ним частково, відповідно до потреб ефективної комунікації. Кількість словосполучень і речень визначити неможливо, адже комбінаційні можливості лексичних одиниць, що входять до їхнього складу, є потенційно нескінченними. У свою чергу, речення, що утворюють текст, мають ще більшу комбінаторну свободу, що робить майже неможливим встановлення точної кількості конститuentів текстового рівня мовної суперсистеми.

Цю ж думку висловлював свого часу Н. Хомський, підкреслюючи, що «кожна природна мова має кінцеве число фонем (або букв алфавіту) і кожне речення може бути представлено у формі кінцевої послідовності цих фонем або букв, хоча кількість речень нескінченно велика» [Хомський 1962, с. 416]. У свою чергу, текст як комплексна комунікативна одиниця є своєрідним «сплетінням, яке складається з частин і теоретично може бути нескінченним, подібно казкам „Тисяча й одна ніч“» [Кійко Ю. 2016, с. 69]. Частинами тексту в порядку зростання можна вважати фонемі, морфемі, слова, синтагми (об'єднання двох слів, пов'язаних підрядним зв'язком), речення, диктеми (елементарні тематизуючі одиниці зв'язного тексту) тощо. Самоподібність і масштабна інваріантність мовних одиниць «лінгвістичних рівнів зростаючої складності» [Хомський 1962, с. 415] свідчать про їхню фрактальну природу.

Сутність теорії фракталів, як ми вже відзначали, полягає в тому, що структура цілого відображена в його частинах. Усім похідним мовним одиницям властива рекурентність. У математиці під цим терміном розуміють можливість обчислити значення наступного члена послідовності на основі значень попередніх. Так, наприклад, специфіка фонемі детермінується її відмітними ознаками – мерізмами [Бенвеніст 1974, с. 130], властивості морфемі визначаються особливостями її фонетичних конститuentів, лексемі – типологічними, семантичними і функціональними ознаками морфем, форма та зміст речення «обчислюються» на основі аналізу його безпосередньо складових лексем, а текст є комплексною одиницею, яка інтегрує властивості всіх попередніх членів послідовності, що кількісно збільшується і якісно ускладнюється.

Слід зауважити, що моделювання мовної системи, засноване на принципах фрактальної геометрії, дозволяє точніше і чіткіше відобразити все різноманіття регулярних зв'язків між лінгвальними конститuentами різних рівнів складності. Крім того, при моделюванні слід враховувати динамізм мовної системи, що є цілком логічним з погляду синергетики, яка розглядає структуру будь-якої динамічної системи як «локалізований у певних ділянках середовища процес», іншими словами, «процес, який має певну геометричну форму і здатен розвиватися, трансформуватися в середовищі» [Князева 2007, с. 239].

На думку сучасних дослідників, «мова як система може бути представлена як сукупність фракталів, які постійно взаємодіють один з одним, замінюють один одного (письмовий на розмовний, розмовний на мимічний і т. і.), що дозволяє говорити про мову, як про надзвичайно рухоме утворення. Вона фіксує в собі спрямованість мислення і в цілому кодує світосприйняття або ментальність, притаманні тому чи іншому народу в конкретний час» [Симонов 2015, с. 11–12]. Цікавою в руслі дослідження фрактальної організації мовної системи видається нам запропонована К. І. Симоновим фрактальна модель мови [Симонов 2015, с. 12], в якій традиційні рівні мовної системи (плоскі фігури традиційної геометрії) замінені генераторами (стереоскопічними фігурами фрактальної геометрії). Крім того, модель представлена у вигляді трансформаційного алгоритму, що відображає властивий лінгвальній системі динамізм (див. рис. 5.1).

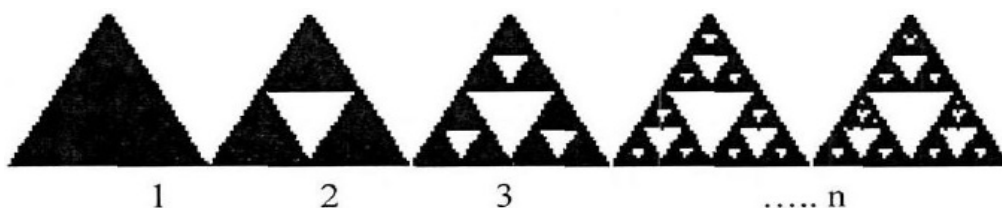

Рис. 5.1. Фрактальна модель мови, представлена у вигляді трансформаційного алгоритму (за К. І. Симоновим)

У тривимірному середовищі мовний фрактал формується за допомогою деякої поверхні, що зветься генератором. За один крок алгоритму кожен з трикутників, що становлять площину, замінюється трикутником-генератором, у відповідному масштабі. У результаті нескінченного повторення цієї процедури виходить геометричний фрактал, який ілюструє організацію мовної матерії. Те, що зазвичай мовознавці називали рівнем, або полем, відповідає генератору, вершинами якого виступають речовина, енергія, інформація. Під час опису лінгвістичних явищ, вдається уникнути протиріч, характерних для класичних моделей мови, адже тут йдеться не про замкнуті сфери, а про нескінченну вкладеність мовної матерії. У межах цієї моделі цілком коректним буде сусідство таких генераторів, як фатичний, семантичний і фонетичний, оскільки відтепер вони розглядаються як генератори різного порядку, а не як окремі рівні, виділені на різних, а отже, «некоректних» підставах [Симонов 2015, с. 12].

Використовуючи природний принцип взаємної триєдності речовини, енергії та інформації, що визначає фундаментальну основу існування будь-якої форми матерії, лінгвісти переформатували філософію будови й еволюції мовної системи. Принцип триєдності можна застосовувати до опису мови на будь-якому рівні: елементарному, системному, структурному [Симонов 2013, с. 11–12; Симонов 2015, с. 13; Кійко Ю. 2016, с. 68].

На елементарному рівні така мовна одиниця, як фонема, може бути визначена цією триєдністю таким чином: речовина – звукова, графічна чи інша матеріальна форма; енергія – мерізми; інформація – код, зчитування слуховим, зоровим або іншим аналізатором. У слові вищезазначена триєдність представлена такими компонентами: речовина – звуковий, графічний або паралінгвальний знак; енергія – конотація (вираз емоційних або оціночних відтінків значення); інформація – сигніфікат (що відображає властивості денотата-референта).

Система мови визначається такою триєдністю: речовина – елементи мови, представлені у рівневій моделі мови (фонема, морфема, слово, словосполучення, речення, текст); енергія – функції елементів мови (перцептивна, делімітативна, сигніфікативна, номінативна, комунікативна), інформація – одиниця сприйняття (критерії відокремленості слова: фонетичний, графічний, семантичний, синтаксичний, комунікативний).

Структура мови представлена такою триєдністю: речовина – ієрархічні та екіполентні відносини (відносини симетрії і тотожності) між елементами мови; енергія – валентність елементів на різних рівнях (лексична, граматична сполучуваність елементів); інформація – парадигматичні та синтагматичні відносини між елементами [Симонов 2015, с. 13–14].

Еволюція фракталів визначається як розрізнений, розділений на частини, самоподібний і змінний процес [Кійко Ю. 2015, с. 117]. Система мови як фрактальний об'єкт перебуває в стані гомеостазу – стані саморегуляції,

балансування відкритої нерівноважної нелінійної системи між параметрами порядку і хаосу. Внутрішня організація і функціонування мовної системи спрямовані на збереження сталості свого внутрішнього стану за допомогою скоординованих реакцій конститuentів, які спрямовані на підтримку динамічної рівноваги. Для мови як мультифрактального об'єкта характерним є прагнення відтворити себе, відновлювати втрачену рівновагу, долати опір зовнішнього середовища.

Головною особливістю мови як високоорганізованої системи є поєднання принципу високої впорядкованості детерміністського типу зі стохастичним (імовірнісним) принципом функціонування. Певна впорядкованість і структурованість такої системи, детермінованість поведінки її конститuentів забезпечують її стійкість і відносну стабільність, спадкоємність еволюційних процесів, а стохастичні відхилення від заданого алгоритму можуть, за умови їх посилення та інтенсифікації, спричинити самоорганізацію всієї мовної суперсистеми. Як вже зазначалося, при фрактальному підході в процесі розвитку системи зазвичай розрізняють три фази: 1) початкову – фаза α ; 2) проміжну – фаза φ ; 3) заключну – фаза ω . Кількість проміжних фаз φ теоретично є безмежною і залежить насамперед від критеріїв спостереження. У період перебування системи в проміжній фазі на окремих ділянках мовного суперфрактала відбуваються флуктуації, здатні спричинити саморегуляцію, самодобудовування, самореорганізацію мікро- і макрофракталів. У разі посилення флуктуацій, спричинених дією зовнішнього середовища, система може вийти на новий аттрактор – ω -фрактал, а в разі дисипації (розсіювання) – повернутися до попереднього свого стану – α -фрактала.

Хоча фази α і ω вважаються кінцевими точками еволюційного розвитку, проте вони стають такими лише на якомусь певному етапі, тобто вони можуть бути одночасно перехідними пунктами від нижчого рівня на вищий рівень у нескінченному процесі спіралеподібного розвитку фрактального об'єкта, коли кінець одного – це початок нового і т. д. Процес розвитку може бути спрямований як на ускладнення і розширення форми та змісту мовних одиниць, так і на скорочення та зменшення обсягу внутрішньої та зовнішньої форми лінгвальних знаків.

Отже, мова є фрактальним об'єктом, під яким розуміють геометричну фігуру, що має властивість самоподібності, тобто складається з декількох частин, кожна з яких є подібною до всієї фігури в цілому.

3. Фрактальна організація словотвірної системи сучасної англійської мови

У нашому дослідженні ми маємо на меті шляхом екстраполяції принципів фрактальності на вивчення параметрів структурної організації словотвірної системи виявити механізми її еволюції на мікро- і макрорівнях.

Розглядаючи словотвірні ланцюжки та гнізда, словотвірні ряди і типи, які є мікросистемами словотвору, ми маємо переконатися, що, незважаючи на певну автономність, вони тісно взаємодіють між собою, утворюючи мультимасштабну макросистему фрактального характеру.

Фракталами, або фрактальними об'єктами, як вже зазначалося, називають «об'єкти, що мають властивість самоподібності, або масштабної інваріантності, тобто окремі фрагменти, структури яких точно повторюються через певні просторові проміжки» [Князева 2007, с. 240]. Процеси, що відбивають фрактальну самоподібність, ґрунтуються на принципі зворотного зв'язку, коли «результат однієї ітерації стає початковим значенням наступної» [Богатых 2007, с. 28]. Під «ітерацією» слід розуміти акт породження «похідної» мікросистеми, структурно подібної до «твірної», і макросистеми в цілому.

На відміну від традиційних евклідовських геометричних форм (точки, лінії, площини) форми фракталів як особливих геометричних множин характеризуються мультимасштабністю, самоподібністю на мікро- і макрорівнях, автопоезом. Фрактальність є характерною ознакою складних, ієрархічно побудованих систем, яка дозволяє їм еволюціонувати шляхом «самодобудування», породження мікрорівневих одиниць, подібних до існуючих.

Керуючись тезою про те, що фракталами є структури, самоподібні на різних рівнях їхньої організації, можна стверджувати, що фрактальність є проявом ізоморфізму форм і структур системних об'єктів. Результат систематизації похідних лексем на словотвірні ряди і типи за ознакою тотожності словотворчого форманта і механізма вербокреації, а на словотвірні ланцюжки та гнізда за тотожністю твірного кореня для всіх послідовних дериваційних кроків свідчить про ізоморфізм будови цих комплексних одиниць, а це, у свою чергу, дає підстави для висунення гіпотези щодо їхньої фрактальної розмірності.

Як зазначав Д. І. Трубецьков, «фракталами є структури, що складаються з частин, які певним чином подібні до цілого» [Трубецьков 2004, с. 140]. На нашу думку, ієрархічні відносини між структурними одиницями словотвору, які є «фізичним втіленням їхньої організації» [Капра 2003, с. 115], з погляду фрактальної геометрії, виявляються процесами, що відбивають фрактальну самоподібність, головним принципом якої, як уже зазначалось, є перехід результату однієї ітерації у початок наступної. Отже, з погляду фрактальної геометрії, вся система словотвору може бути представлена як величезний «макрофрактал», структурно подібний до «мікрофракталів» – комплексних мікросистем словотвору (словотвірних моделей, словотвірних рядів, словотвірних ланцюжків, словотвірних гнізд і алігатур).

Мікрофрактали словотвірних моделей, словотвірних рядів, словотвірних гнізд тощо є відносно автономними стереоскопійними мікросистемами, ізоморфними за принципами будови кожного типу словотвірних мікросис-

тем. Ці мікросистеми розрізняються між собою за ступенем складності та динамікою розвитку. Так, словотвірні моделі як схематичні образи певних вербокративних кроків, є найпростішими фракталами, що перебувають в «однорідному стані рівноваги» [Богатых 2007, с. 29], й атрактором для них слугують нові структурно однотипні деривати, які створюються за заданим зразком.

Наприклад, моделі $N + dom \rightarrow N$ та $N + free \rightarrow Adj$ є схемами утворення простих лінійних мікрофракталів, атракторами яких є похідні лексеми-неологізми: *broker + dom* → **brokerdom**, *celebrity + dom* → **celebritydom**, *computer + dom* → **computerdom**, *yuppie + dom* → **yuppiedom**; *duty + free* → **duty-free**, *oil + free* → **oil-free**, *patent + free* → **patent-free**, *passport + free* → **passport-free**, *risk + free* → **risk-free**, *scandal + free* → **scandal-free**, *tax + free* → **tax-free**, *visa + free* → **visa-free**.

Більш складним за рівнем організації мікрофракталами є словотвірні ряди, що характеризуються «тотожністю останнього дериваційного кроку похідних слів, тотожністю категоріального значення словотворчого форманта і загальним словотвірним значенням» [Шепель 2009, с. 7]. Складність кожного словотвірного ряду вимірюється кількістю словотворчих структур, що входять до його складу. Оскільки кількість похідних лексем, що утворюють словотвірні ряди, може бути різною, вони можуть диференціюватися за ступенем складності структури. Аналіз фактичного матеріалу свідчить про те, що довжина словотвірного ряду залежить від «віку» словотворчого форманта, від його продуктивності, від наявності / відсутності інших афіксів із синонімічним значенням тощо.

Характеризуючи структури словотвірних рядів, Г. В. Алікаєва зазначає, що вони «належать до класу багатозв'язкових, вони не відповідають визначенню ієрархії, у них неможливо виділити якийсь центр (аналогічний вершині словотвірного гнізда), кожен елемент безпосередньо приєднується до будь-якого іншого за допомогою афікса» [Аликаева 1995, с. 58].

Елементи словотвірного ряду – деривати, створені за участю певного форманта – не пов'язані відносинами послідовної похідності. Між ними існує певна залежність, яка виражається в спільності дериваційно-категоріальної приналежності – за словотвірним і граматичним значенням словотворчого форманта.

На рис. 5.2 наведено модель словотвірного ряду, що об'єднує похідні лексеми, утворені за допомогою словотвірного суфікса *-ize* (графічний варіант *-ise*). Численні дієслівні лексеми, об'єднані спільним суфіксом, формують мікрофрактал словотвірного ряду. Серед дериватів ми виділили неологізми, що збагатили словниковий склад англійської мови на межі століть.

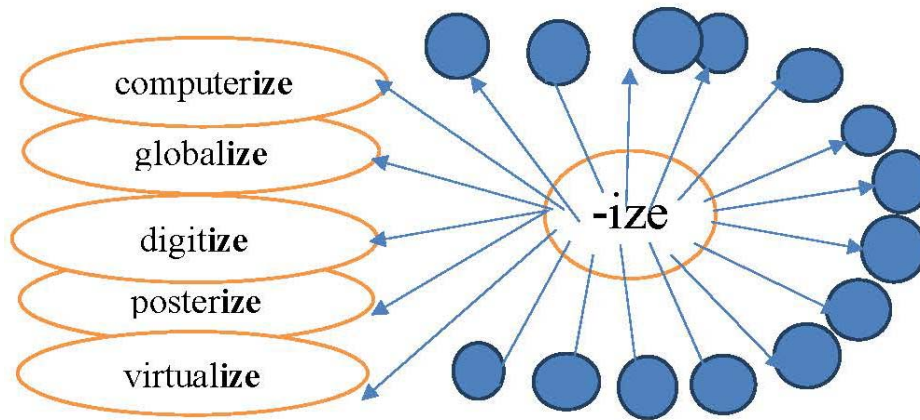

Рис. 5.2. Фрактал словотвірного ряду
з ядерним формантом *-ize*

У процесі вербокреації відбувається не лише поповнення існуючих словотвірних рядів, але й утворення нових. Розглядаючи мікрофрактали цього типу, слід звернути увагу на механізми їх формування. Серед словотвірних рядів англійської мови, що з'явилися останнім часом, можна виокремити мікросистеми, які об'єднують деривати, утворені за допомогою нових словотворчих формантів, таких, наприклад, як: *-abilia*, *-abuse*, *-aholic*, *-(a)thon*, *-cracy*, *-crat*, *-erati*, *-gate*, *-nomics*, *-preneur*, *-tainment*, *-zine*. Важливу роль у формуванні ряду подібних за своїм словотвірним значенням дериватів відіграє словотворення за аналогією до конкретного слова.

Як зазначає О. С. Кубрякова, у ході словотворення за аналогією відбувається своєрідне моделювання: відтворюється модель слова-зразка, його морфологічна структура, тільки заповнюється вона новим лексичним матеріалом шляхом заміни одного з компонентів [Кубрякова 1981, с. 26]. Так, за аналогією до слова *thirty-something* – назвою телесеріалу про життя тридцяти-річних американців – була створена ціла серія неологізмів *twenty-something*, *forty-something*, *fifty-something*, *sixty-something*, в яких елемент *-something* фактично виконує функцію суфікса і має значення «з чимось (щодо віку)». Деривати, до складу яких входить цей формант, утворюють словотвірний ряд.

Часто морфологічне членування слів, особливо запозичених з інших мов, відбувається довільно, у результаті чого виділяються так звані «квазі-форманти», які, беручи участь у створенні цілих серій однотипних дериватів, фактично словотвірних рядів, можуть перетворюватися на повноцінні афікси. Саме таким шляхом поділу запозиченого з італійської мови слова *paparazzi* – «надокучливий журналіст або фотограф, який переслідує відомих людей», – на «квазіморфеми» і створення за аналогією до нього структурно подібних лексем *paperazzi*, *peoplerazzi*, *rumorazzi*, *stalkerazzi*, *snarazzi*, *videorazzi* був виділений словотворчий елемент *-razzi*, що фактично абсорбував значення запозиченого лексичного етимона.

У результаті поділу слова *Watergate* – назви готелю у Вашингтоні, який став символом політичного скандалу, що спричинив відставку президента Р. Ніксона, – на хибні морфеми і створення за аналогією до нього структурно подібних лексем *Billygate, contragate, debategate, Iraqgate, Iran-gate, Monicagate, Muldergate, oilgate, Reagangate*, був виділений словотворчий елемент *-gate*, що має значення «політичний скандал». Неологізми, створені останнім часом, позначають будь-який скандал: *donorgate, filegate, hackergate, pardongate, skategate, steelgate, shuttlegate, travelgate, weapongate, yuppiegate*.

Аналіз емпіричного матеріалу свідчить про те, що за аналогією до конкретного слова, як правило, створюються не окремі слова, а цілі ряди структурно подібних лексем. У разі узуалізації таких лексичних інновацій у свідомості носіїв мови формується і закріплюється абстрактна «формула» вербокреації – словотвірна модель, а сукупність лексем, створених за допомогою нового словотворчого форманта, формує словотвірний ряд.

Щодо словотвірних гнізд, то вони можуть різнитися не лише кількістю похідних лексем, що формують ці мікросистеми, але й «малюнком» векторів похідності дериватів і ступенем складності ієрархічних відносин між похідними одиницями.

Дослідження типології фракталів дало нам можливість встановити їхню кореляцію з типологією мікросистем словотвору. Так, словотвірні моделі та словотвірні ланцюжки можна розглядати як відносно прості лінійні фрактали, для яких характерною є обмежена, порівняно зі складними фракталами, динамічність, незначні біфуркації і «періодичний» атрактор. Наприклад, словотворча пара *fragile* → *fragility* або словотвірний ланцюжок *glamour* → *glamorous* → *glamourously* за своїми формальними ознаками належать до простих фракталів, оскільки вектори деривації у них мають лінійний характер, спектр дериваційних кроків у точках біфуркації є незначним, оскільки його обмежує детермінована комбінаторність твірної основи зі словотворчими афіксами, атрактор, з огляду на лінійність дериваційних кроків, є прогнозованим.

Однак відкритість цих словотворчих мікросистем зумовлює їхню потенційну здатність до «переродження» в більш складні структури – словотвірні гнізда, які співвідносяться зі складними нерівноважними нелінійними фракталами. Будь-яка лексема, що входить до складу словотвірного ланцюжка, може стати основою для формування нового деривата, приєднання якого спричиняє руйнацію нескладної лінійної структури ланцюжка і перетворює її на словотвірне гніздо.

Чим складнішою виявляється структура словотвірного гнізда, тим нерівноважнішою вона є. На відміну від словотвірного ланцюжка словотвірне гніздо характеризується ієрархічністю структурної організації, більшим ступенем відкритості та нерівноважності, різноманітністю атракторів, на які може вийти система внаслідок мікрорівневих ентропій (тобто утво-

рення нових дериватів). Модель такого словотвірного гнізда, вершиною якого є іменник *material*, представлена на рисунку (див. рис. 5.3).

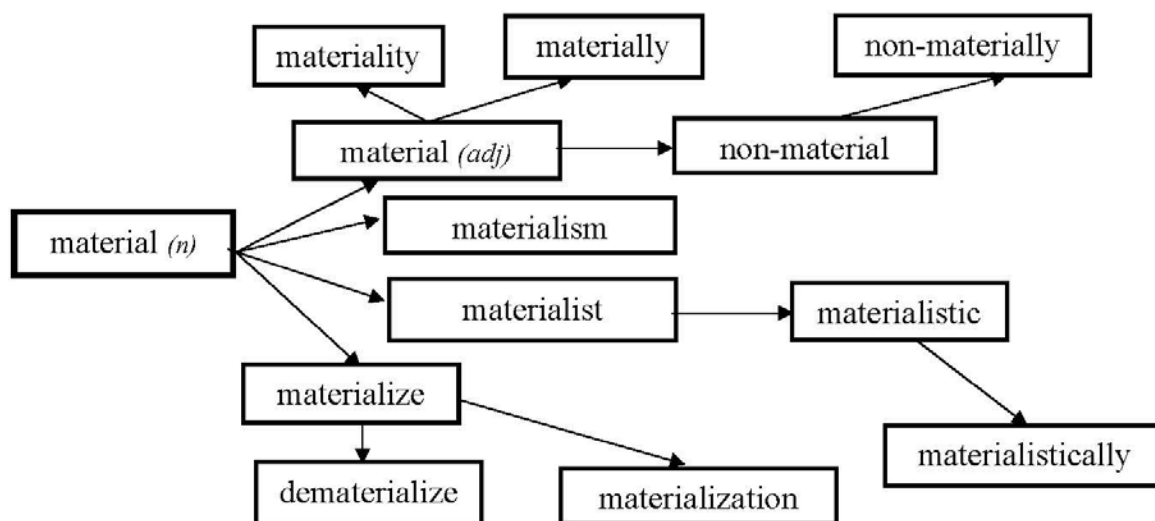

Рис. 5.3. Модель словотвірного гнізда з вершиною *material (n)*

Словотвірні гнізда є фракталами іншого типу. Для них є характерним перехід від упорядкованого перебігу процесів до так званого «фрактального хаосу» [Богатых 2007, с. 29], виходом з якого є фрактальний атрактор – відносно стала структура у відкритому нелінійному середовищі. На ній «виходять процеси еволюції в цих середовищах у результаті згасання проміжних, перехідних процесів» [Князева 2007, с. 237]. Саме фрактальний атрактор, на думку Б.А. Богатих, об'єднує велику кількість елементів, що утворюють єдиний патерн діяльності [Богатых 2007, с. 34].

Кожен елемент такої мікросистеми, з одного боку, прагне до збереження вже існуючих системних зв'язків, що формують структуру словотвірного гнізда, а з іншого – має потенційну здатність до утворення нових дериватів, які спричиняють девіації та флуктуації в межах «гнізда-фрактала» і можуть спричинити руйнацію усталеної структури та «переродження» всього мікрофрактала. Цим шляхом фрактали еволюціонують, з одного боку, зберігаючи свою усталеність, а з іншого – змінюючись на рівні конститутивних елементів. Такий стан мікросистеми в синергетиці називають гомеостазом.

Слід зазначити, що характерною особливістю фракталів є автопоез – здатність саморозвиватися та самодобудовуватися. Завдяки своїй здатності до автопоезу, мікросистеми словотвору не зливаються з іншими лінгвальними підсистемами та середовищем, залишаючись операційно закритими – орієнтованими на себе, але відкритими для обміну. Кожен елемент такої мікросистеми, як ми вже зазначали, має потенційну здатність породжувати нові одиниці, таким чином добудовуючи та розвиваючи її.

Крім того, кожен елемент може, за певних умов відокремившись від мікросистеми, сформувати нову. У біології таке явище породження нових

подібних систем із сегментів **(мерістем)** уже існуючих вивчалось давно, а останнім часом, у зв'язку з розвитком генної інженерії, набуло особливої актуальності. Подібно до живих тканин, які після відділення від донорського об'єкта та створення певних умов здатні відновитися в новому (схожому з вихідним) об'єкті, словотвірні мікросистеми також можуть шляхом відокремлення своїх «мерістем» слугувати джерелом для створення аналогічних мікросистем.

На нашу думку, прикладами таких «мерістем» словотвору можуть слугувати нові словотворчі елементи – афіксоїди, які формуються шляхом фрагментації композитів або телескопізмів. Беручи участь у створенні нових дериватів, вони формують тим самим нові словотвірні ряди й одночасно «добудовують» існуючі словотвірні гнізда.

Нові словотворчі елементи, створені шляхом афіксалізації компонентів композитів, такі, наприклад, як *-abuse, -driven, -free, -friendly, -head, -intensive, -junkie, -line, near-, -person, -savvy, -speak, -watch, -watcher*, подібно **мерістемам**, утворюючи безліч однотипних дериватів, з одного боку, породжують мікрофрактали словотвірних рядів, а з іншого – розвивають мікрофрактали словотвірних гнізд. Не поступаються їм у продуктивності також нові **афіксоїди-мерістеми**, створені в результаті формантизації фрагментів лексем, наприклад: *-(a)thon, -aholic, -cracy, -crat, -cred, -erati, -gate, -itis, -nomics, -zine*.

Об'єкти з фрактальним типом організації здатні розвиватися не лише шляхом ускладнення своїх структур, але й у результаті відокремлення **мерістем**, які можуть стати основою для формування нових (аналогічних існуючим) мікросистем. Не можна не погодитися з Ю. О. Даниловим, який вважає, що при фрактальному підході хаос перестає бути синонімом безладу і знаходить тонку структуру [Данилов 2007]. Макрофрактали розвиваються шляхом ускладнення існуючих і «породження» нових структурно подібних мікрофракталів.

Як уже зазначалося вище, фракталами вважають структури, що складаються з частин, певним чином подібних до цілого. Мікросистеми (мікрофрактали) кожного типу, хоч і є відносно автономними утвореннями, існують не ізольовано, а в тісній взаємодії між собою. Відповідь на питання про те, якими є принципи організації «цілого» (у нашому випадку – макросистеми словотвору), у чому полягає інваріантність його структури та структур мікрофракталів, з яких воно складається (мікросистем словотвору), на наш погляд, дає Г. В. Алікаєва, зауважуючи, що «єдність словотвірної системи створюється взаємодією гнізд і рядів, вони начебто пронизують одне одного. Ряди складають кістяк, каркас, на який нанизано гнізда» [Алікаєва 1995, с. 62]. Сполучними ланками словотвірних гнізд і рядів при цьому виступають деривати, що одночасно входять як до складу перших, так і до складу других.

Наприклад, неологізм *presenteeism* – «ситуація, коли робітники або службовці кожного дня ходять на роботу, але не працюють», – одночасно входить до складу словотвірного ряду лексем, утворених за участю суфікса *-ism*, і словотвірного гнізда, ядром якого є твірна основа *present*, а слово *megabank* – «фінансовий гігант, величезний банк» – одночасно є одиницею словотвірного ряду, що об'єднує деривати, утворені за участю префіксоїда *mega-*, і конститuentом словотвірного гнізда з вершиною *bank*.

Проблему структуризації макрофрактала словотвору, на наш погляд, також висвітлює розглянута нами вище теорія алігатур [Аликаева 1999]. Згідно із цією теорією словотвірні гнізда здатні об'єднуватися в алігатури через створення композитів, до складу яких входять конституенти різних гнізд (див. рис. 5.4), а ряди формують алігатури шляхом утворення афіксально-префіксальних дериватів (див. рис. 5.5). Отже, однопорядкові мікрофрактали взаємодіють між собою, утворюючи комплексні фрактальні структури.

Принципи структуризації словотвірного макрофрактала, на наш погляд, також корелюють з розглянутою нами вище теорією алігатур [Аликаева 1999, с. 35–40]. Відповідно до цієї теорії, словотвірні гнізда здатні об'єднуватися в алігатури шляхом створення композитів, до складу яких входять деривати різних гнізд (рис. 5.4).

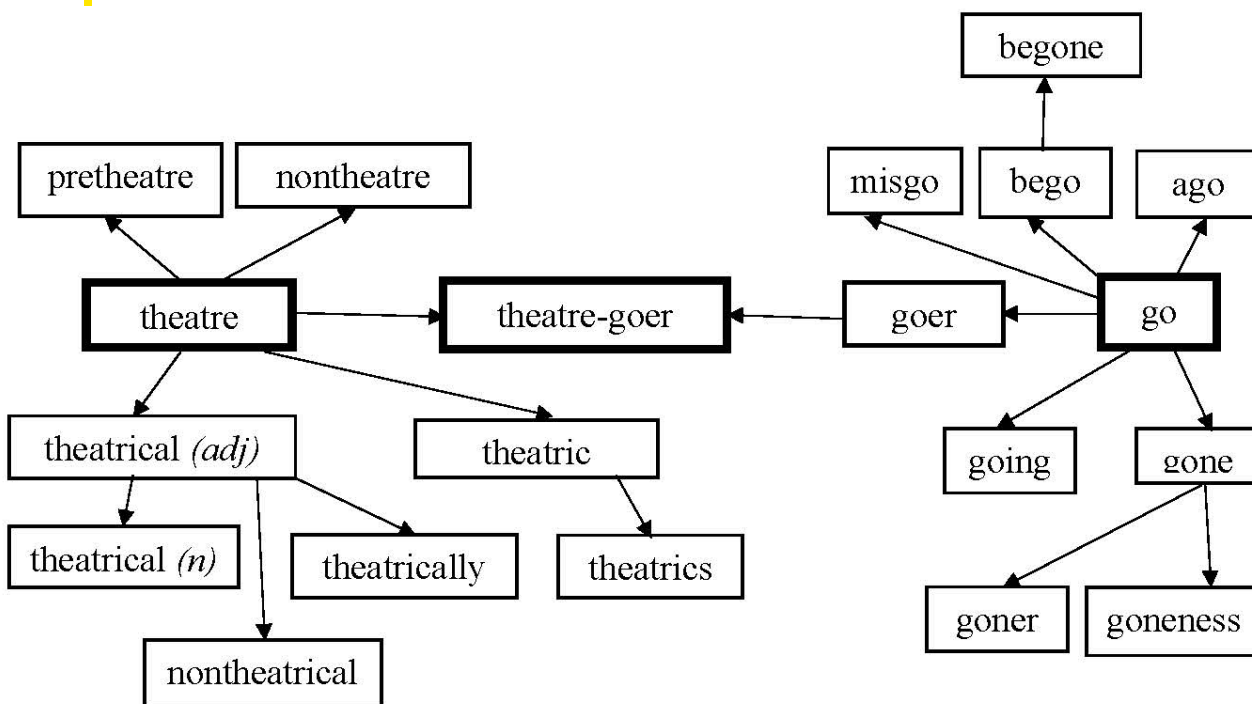

Рис. 5.4. Модель алігатури словотвірних гнізд

Ряди формують алігатури шляхом утворення префіксально-суфіксальних дериватів (див. рис. 5). Отже, однопорядкові мікрофрактали взаємодіють між собою, утворюючи комплексні фрактальні структури.

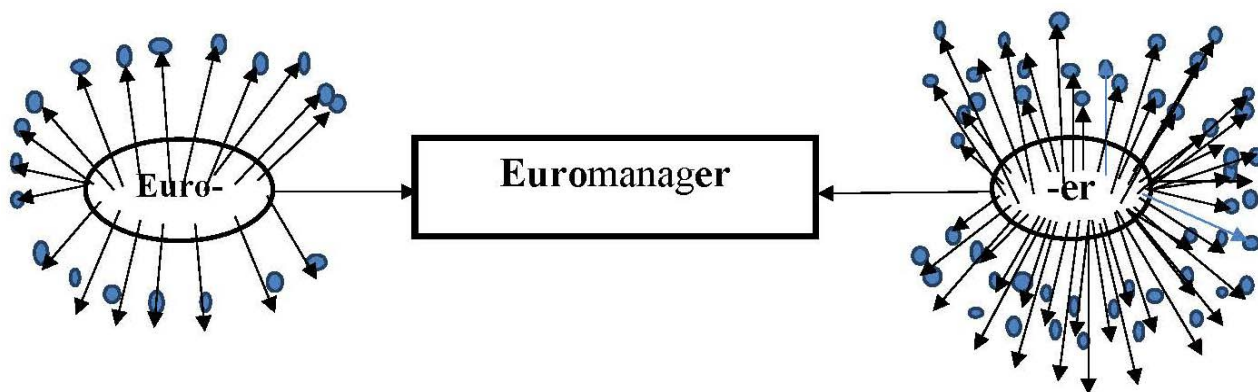

Рис. 5.5. Модель алігатури словотвірних рядів

Мікросистеми словотвору, що в термінах фрактальної геометрії кваліфікуються нами як мікрофрактали, формують фрактальну цілісність словотвору, з одного боку, шляхом формування ієрархічних і поліконтактних алігатур однопорядкових словотвірних мікросистем, а з іншого – шляхом взаємодії рядів і гнізд.

Таким чином, словотвір як синергетична макросистема постає складним стереоскопічним об'єктом фрактальної природи, розвиток якої здійснюється шляхом ускладнення існуючих і породження нових, типологічно подібних мікрофракталів.

Запитання і завдання до розділу 5

1. Дайте визначення понять «ітерація», «меристема», «словотвірне гніздо», «словотвірний ряд», «алігура».

2. Створіть модель словотвірних гнізд з вершиною *comfort, computer, glory, eat, hope, joy, note, read, write, берег, вчити, гай, дім, зоря, ліс, літера, писати, хліб, хмара* і доведіть фрактальну природу цих мовних систем.

3. Охарактеризуйте фрактальні параметри словотвірних рядів з ядерними формантами:

а) префіксами *dis-, en-, in-, za-, від-, при-, роз-*;

б) суфіксами *-able, -ate, -en, -ify, -dom, -ness, -ship, -вати, -ник, -ок, -ство, -ка*.

4. Змодельуйте алігатури, зв'язуючою ланкою яких слугують композити *dealmaker, highly-classified, pathfinder, shareholder, watercooler, моторобудівник, птахофабрика*. Чому алігатури словотвірних гнізд слід вважати об'єктами з фрактальним типом структурної організації?

5. Створіть моделі алігатур словотвірних рядів, інтегрованих префіксально-суфіксальними дериватами англійської або української мови: *enlargement, irresistible, uncooperative, unimaginable, позашляховик, посолити, прикритий*, враховуючи те, що ці похідні слова є не єдиними «точками дотику» мікрофракталів словотвірних рядів у складі макрофракталів алігатур.

6. Дайте визначення понять «фрактал», «самоподібність», «рекурсивність».

7. Доведіть, що навколишні об'єкти живої та неживої природи (природні ландшафти, хмари, рослини, організми людей і тварин, підприємства й установи) організовані за принципом самоподібності.

8. Опишіть історію людства як еволюцію фрактального об'єкта, використовуючи відомі типи фракталів.

9. Поясніть, у чому полягає ізоморфізм мовної системи.

10. Опишіть ізоморфію одиниць морфологічної системи української, російської та англійської мов.

11. Охарактеризуйте трансформації простого речення у складне (складносурядне, складнопідрядне, сурядно-підрядне) у плані вираження (структури) і в плані змісту (семантики), ґрунтуючись на принципах теорії фракталів.

12. Наведіть конкретні приклади того, яким чином відбувається самодобудовування та саморегуляція мовної системи як фрактального об'єкта на різних рівнях її організації.

Теми рефератів

1. Бенуа Мандельброт і його «Фрактальна геометрія природи»: новий підхід у пізнанні природи, людини, космосу.

2. Фрактальна геометрія Всесвіту.

3. Сім'я як фрактальний об'єкт.

4. Мова як фрактальний об'єкт: принципи системної організації.

5. Еволюція мови як фрактального об'єкта.

6. Фрактальна природа синонімічних рядів (на матеріалі української та англійської мов).

7. Антоніми як фрактали з лінійним і нелінійним типом організації.

8. Фрактальна організація словникової системи української / англійської мови.

Література до розділу 5

1. Аликаева Г. В. Словообразовательное гнездо и словообразовательный ряд в терминах теории систем / Г. В. Аликаева // Филологические науки. – 1995. – № 1. – С. 55–63.

2. Аликаева Г. В. Единицы деривационного уровня, состоящие из словообразовательных гнезд и словообразовательных рядов / Г. В. Аликаева // Филологические науки. – 1999. – № 1. – С. 35–40.

3. Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа / Э. Бенвенист // Общая лингвистика. – М. : Прогресс, 1974. – С. 129–140.

4. Богатых Б. А. Фрактальная природа постнеклассического познания / Б. А. Богатых // Философские науки. – 2007. – № 6. – С. 27–40.
5. Воробьева О. П. Текстовые категории и фактор адресата / О. П. Воробьева. – К. : Высшая школа, 1993. – 199 с.
6. Данилов Ю. А. Красота фракталов [Электронный ресурс] / Ю. А. Данилов // Стратегия свободы. – Режим доступа : www.kirsoft.com.ru/freedom/KSNews_317.htm.
7. Домброван Т. И. Фрактальность как фундаментальное свойство языковой материи / Т. И. Домброван // Записки з романо-германської філології. – 2013а. – Вип. 1(30). – С. 57–67.
8. Домброван Т. И. Язык в контексте синергетики / Т. И. Домброван. – Одесса : Одесская городская типогр., 2013б. – 342 с.
9. Єнікєєва С. М. Архітектоніка системи словотвору як фрактального об'єкта (на матеріалі англійської мови) / С. М. Єнікєєва // Нова філологія. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011а. – № 47. – С. 50–54.
10. Єнікєєва С. М. Фрактальна організація системи мови / С. М. Єнікєєва // Мова і культура. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011б. – Т. IX (145), вип. 13. – С. 15–21.
11. Еникеева С. М. Фрактальность микросистем словообразования (на материале английского языка) / С. М. Еникеева // *Studia Linguistica XX. Язык в логике времени: наследие, традиции, перспективы* : сб. науч. тр. – СПб. : Политехника-сервис, 2011. – С. 107–118.
12. Капра Ф. Паутина жизни. Новое научное понимание живых систем / Ф. Капра ; пер. с англ. В. Г. Трилиса. – К. : София ; М. : ИЗ София, 2003. – 336 с.
13. Кійко С. В. Омонімія в мові і мовленні : монографія / С. В. Кійко. – Чернівці : Видавничий дім «Родовід», 2014. – 544 с.
14. Кійко С. В. Синергетика омонімії як мовного, мовленнєвого і міжмовного явища : монографія / С. В. Кійко. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2016. – 532 с.
15. Кійко Ю. Є. Німецько-українські паралелі в інформаційних медіа-жанрах: фрактальний підхід : монографія / Ю. Є. Кійко. – Чернівці : Видавничий дім «Родовід», 2016. – 392 с.
16. Кійко Ю. Є. Мовна система із фрактальної перспективи / Ю. Є. Кійко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Філологія. – 2015. – № 16. – С. 117–120.
17. Князева Е. Н. Синергетика: Нелинейность времени и ландшафты коэволюции / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : КомКнига, 2007. – 272 с.
18. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1981. – 200 с.

19. Курилович Е. Понятие изоморфизма / Курилович Е. // Очерки по лингвистике. – М. : Изд-во иностр. литературы, 1962. – С. 21–36.
20. Мандельброт Б. Фрактальная геометрия природы / Б. Мандельброт. – М. : Институт компьютерных исследований, 2002. – 656 с.
21. Москальчук Г. Г. Структура текста как синергетический процесс / Г. Г. Москальчук. – М. : УРСС, 2010 – 296 с.
22. Пихтовникова Л. С. Самоорганизация когнитивной системы при создании речевого произведения: преимущества и ограничения / Л. С. Пихтовникова // Записки з романо-германської філології . – № 1 (34). – Ювілейний випуск, присвячений 65-річчю доктора філологічних наук професора І. М. Колєгаєвої. – Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2015. – С. 115–125.
23. Попова З. Д. Общее языкознание / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : АСТ: Восток – Запад, 2007. – 408 с.
24. Симонов К. И. Фракталы в языковой материи : монография / К. И. Симонов. – М. : Тезаурус, 2013. – 208 с.
25. Симонов К. И. Фрактальное прочтение текста французской фольклорной сказки : автореф. дис. на соиск. ученой степени док. филол. наук : спец. 10.02.05 «Романские языки» / К. И. Симонов. – М., 2015. – 46 с.
26. **Синергетика в филологических исследованиях :** монография / Т. И. Домброван, С. М. Еникеева, Л. С. Пихтовникова, А. Н. Приходько, Е. А. Семенец и др. ; под общ. ред. проф. Л. С. Пихтовниковой. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. – 340 с.
27. Трубецков Д. И. Введение в синергетику. Хаос и структуры / Д. И. Трубецков; предисл. Г. Г. Малинецкого. – Изд. 2-е. испр. и доп. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 240 с. (Синергетика: от прошлого к будущему).
28. Фибоначчи числа // Энциклопедический словарь юного математика / сост. Савин А.П. – 2-е изд. – М. : Педагогика, 1989. – С. 312–314. – 352 с.
29. Хомский Н. Синтаксические структуры = Syntactic Structures / Н. Хомский // Новое в лингвистике. – М., 1962. – Вып. II. – С. 412–527.
30. Шамаева Ю. Ю. Фрактальная семиотика языка эмоций: лингвокогнитивное измерение / Ю. Ю. Шамаева // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1003. – С. 45–52.
31. Шепель Ю. О. Слововірний ряд у системній організації російської ад'єктивної лексики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.02.02 "Російська мова" / Ю. О. Шепель ; Інститут мовознавства імені О. О. Потебні. – К., 2009. – 42 с.
32. Chomsky N. Syntactic Structures / N. Chomsky. – Berlin – New York : De Gruyter Mouton, 2002. – 118 p.
33. Mandelbrot B. The Fractal Geometry of Nature / B. Mandelbrot. – New York : Henry Holt and Company, 1982. – 468 с.

РОЗДІЛ 6

МОВА ЯК СИНЕРГЕТИЧНА МЕГАСИСТЕМА

Т. І. Домброван

Розгорнутий план до розділу 6

1. Характеристики мови як синергетичної системи. Трактують мову як системи. Атрибути природної мови – складність, динамічність, відкритість до змін, адаптивність, нелінійність та нерівноважність. Наявність цих атрибутів мови як ознака її синергетичності.

2. Фрактальність як фундаментальна характеристика мовної системи. Поняття фрактала та його характеристики. Патерни самоподібності в мовній структурі, представлені суб'єктно-предикатною структурою. Фрактальність меж в англійській мові між лексемами, словосполученнями та реченням в атрибутивній функції. Фрактальність мовної організації в побудові складних речень. Фрактальна природа ієрархії рівнів мовної системи.

3. Мова як мережева безмасштабна структура. Поняття «безмасштабна мережа», її кластерна природа. Безмасштабна мережа у природній мові. Приклад побудови такої мережі на основі валентності дієслів. Кластерна структура системи частин мови. Динаміка валентності та сполучуваності різних частин мови.

4. Синтаксична деривація як синергетичний процес. Поняття деривації, дериваційних процесів у мові. Дериваційний потенціал інваріанту речення. Вплив синтаксичної деривації на семантичний рівень речення.

1. Характеристики мови як синергетичної системи

Синергетичними називаються складні, відкриті, динамічні, нелінійні, нерівноважні, адаптивні системи універсуму, що самоорганізуються і розвиваються. Людська мова так само є синергетичною системою, оскільки має всі зазначені характеристики. Коротко розглянемо основні з них.

Складність мовної системи не викликає сумнівів. Однак що слід розуміти під складністю?

Мова є ієрархічно організованою мегасистемою, компоненти якої (елементи, підсистеми, частини, мінісистеми тощо) когерентно пов'язані на всіх структурних рівнях. Складність будь-якої системи визначається не стільки існуванням певної (як правило, значної) кількості різнорідних компонентів, скільки наявністю різноманітних зв'язків і взаємодій між компонентами всередині системи, а також здатністю останніх встановлювати нові (парадигматичні, синтагматичні тощо) відносини з іншими компонентами, «вбудовуватися» в готові і / або змінювати існуючі та / або створювати нові «контакти». Тим самим складність системи зумовлює її динамічність.

Очевидно, що мова перебуває в стані динаміки, піддаючись впливу як внутрішніх, так і зовнішніх чинників зміни та розвитку. Мовна мегасистема, що складається з ієрархічно структурованих і взаємозалежних систем і підсистем, є нерівномірно стійкою: окремі її частини сьогодні можуть бути нестабільними, в той час як інші можуть знаходитися в стані відносної статичності. «Будь-яка мова є миттєвим компромісом, станом нестійкої рівноваги, бо вона змінюється в часі і схильна до різноспрямованих впливів» [Ажеж 2008, с. 51].

Мовна система здатна перебудовуватися під впливом мінливого зовнішнього середовища, проте не всі підсистеми мови змінюються з однаковою швидкістю. Історія англійської мови, зокрема, свідчить про те, що лексичний пласт характеризується високою динамікою, граматична ж структура є найменш рухливою. Використовуючи термінологічний апарат синергетики, можна стверджувати, що мова є рухомою мегасистемою, яка об'єднує ієрархічно організовані рівні, що розрізняються швидкістю (темпом) змін, які відбуваються в них або в їх окремих підсистемах; це, так би мовити, «різношвидкісні» темпосвіти (за С.П. Курдюмовим). Мовні рівні, внаслідок неоднакових з точки зору темпу змін складників їх підсистем, виявляють різну чутливість і стійкість до зовнішніх впливів, здатних (або нездатних) привести систему до нестійкого стану і спричинити якісні зміни окремих компонентів, частин або всієї системи в цілому.

Для збереження життєздатності та функціональності система повинна бути не тільки рухливою, динамічною, але і гнучкою, адаптивною, тобто здатною підлаштовуватися під мінливі зовнішні умови, вносити відповідні

корективи в свою внутрішню структуру і діяльність, шукати нові можливості гармонійного (рівноважного) існування в зміненому середовищі. *Динамічність, гнучкість, адаптивність* системи, а також різноманітність зв'язків між компонентами системи – все це входить до поняття складності.

Складні явища оточують нас всюди: «складність – це невід'ємна риса світу динамічних систем» [Николис, Пригожин 2008, с. 97]

Складність системи, крім динамічності й адаптивності, також передбачає її *відкритість* як здатність обмінюватися із зовнішнім середовищем інформацією, енергією та / або речовиною. Давно помічено, що в світі все є взаємопов'язаним і що предмети та явища можуть розглядатися як окремо існуючі тільки з певною часткою умовності, лише на певному етапі вивчення, бо все суще інтегрується в єдину мережу взаємозв'язків і взаємодій.

Чи є мова відкритою системою? Безумовно, так.

Відкритість конкретної мовної системи проявляється, насамперед, в її взаємодії із соціумом, а також з іншими мовними системами та культурами. У мові, головним чином у лексиконі, відображаються досягнення людини в галузі науки і техніки. Стрімко зростає вплив на словниковий склад мови засобів масової інформації та мережі Інтернет. Міжмовні контакти, в свою чергу, неминуче приводять до різного роду запозичень. В умовах багатонаціонального суспільства і глобальних міграцій населення мова не може не змінюватися. Але тільки до певної міри. Система завжди прагне до самозбереження і виживання. А для цього вона має бути відповідним чином організована. Користуючись сучасною термінологією, можна стверджувати, що з метою збереження форми організації системи припустимими є лише незначні флуктуації – відхилення в динаміці її компонентів, що не порушують загального порядку, що зберігають притаманний тим чи іншим компонентам системи ступінь субординації.

У разі ж сильних флуктуацій у самій системі в цілому або в її окремих частинах може виникнути стан збурення, що призводить – через порушення нестійкої рівноваги і порядку – до хаосу, до критичного стану системи, здатного спричиняти її якісно нову поведінку. Роль синхронізаторів поведінки системних елементів виконують параметри порядку – константи системи, що визначають «координати» і конфігурацію станів системи в певний момент (період) часу і «працюють» на збереження її функціональності.

Параметри порядку скеровують систему через точки біфуркації (тобто зони розгалуження, вибору можливих варіантів розвитку) до найбільш упорядкованих станів – атракторів, що сприяє (нехай навіть тимчасовій) гармонізації стану даної системи. У мові роль параметрів виконують різні граматичні категорії, при цьому з плином часу і як наслідок відкритості мовної системи параметри можуть змінюватися (пор., наприклад, параметр порядку слів у давньоанглійській та в сучасній англійській мовах).

Визначення мови як синергетичної мегасистеми слід доповнити ще одним поняттям – *нелінійність*.

Нелінійність у математичному сенсі означає певний вид математичних рівнянь, які можуть мати кілька якісно різних рішень. Безлічі рішень нелінійного рівняння відповідає безліч шляхів еволюції системи, яку описують ці рівняння (нелінійної системи) [Князева, Курдюмов 2010, с. 48]. У світоглядному плані ідея нелінійності може бути експлікована за допомогою ідеї багатоваріантності, альтернативності шляхів еволюції, а також її незворотності [там само, с. 50].

Нелінійність мовної мегасистеми проявляється в залежності властивостей і функціонування даної системи від «поведінки» кожного з її елементів. Наявність елементів з так званими ступенями свободи, які виступають основною причиною непередбачуваності подальшої поведінки даних елементів, ускладнює прогнозування поведінки системи в цілому. У розвиток цієї думки наведемо слова Шарля Баллі: «Система мови – занадто складна річ <...> в якихось точках системи є рух вперед, в якихось – відкат назад, і в кожен певний момент дуже важко розрахувати цей мовний актив і пасив; це схоже на лінію фронту, де одні частини наступають, інші залишаються в ар'єргарді, а треті несуть важкі втрати, уражені ворожими снарядами» [Баллі 2009, с. 67].

Отже, людську мову можна визначити як відкриту, динамічну, нелінійну, нерівноважну мегасистему, що складається з безлічі складноорганізованих, різновікових систем і підсистем, що ко-еволюціонують у різному темпі і керуються певними параметрами порядку з метою збереження стабільності і функціональності системи в цілому. Наявність у мові вищеназваних властивостей синергетичної системи (відкритості, складності, нелінійності тощо) спричиняє необхідність певної корекції змісту поняття «система» і ставить питання про межі системи.

У філософії загальноприйнятим є визначення системи як цілісної сукупності елементів, в якій всі елементи настільки тісно пов'язані, що виступають по відношенню до інших систем як єдине ціле: «Будь-яка система є чимось цілим, що являє собою єдність частин. <...> Ще Аристотель відзначив, що цілим вважається об'єкт, у складі якого є повний набір частин» [Спиркин 1999, с. 297].

Філософська дефініція системи послужила основою для визначення мовної системи в роботах лінгвістів різних років. Зокрема, мовна система визначається як сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених елементів [Кочерган 2000, с. 34], як множина мовних елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним і утворюють певну єдність і цілісність [Иванова 2006, с. 167], як велика, строго когерентна система, що складається з безлічі систем, пов'язаних між собою відносинами системної

залежності, які їх об'єднують в єдине ціле [Гийом 2010, с. 106]. Очевидно, що наведені тут загальноприйняті в лінгвістиці визначення поняття системи ґрунтуються на співвідношенні в єдиному поданні чотирьох взаємопов'язаних концептів-корелятивів: сукупностей, елементів, структур і функції, перший з яких виступає як родове поняття, а інші розкривають істотну видову характеристику того, що визначається [Блох 1986, с. 10].

Синергетичне бачення системи дозволяє включити нові смисли в поняття системи. Вже недостатньо представляти систему як зафіксоване та ізольоване ціле (пор. у Ф. де Сосюри система «замкнута в самій собі і для себе» [цит. за Плунгян 2010: 237]). Сучасне визначення системи має відображати нестійкість, відкритість, нелінійність, кооперацію і коеволюцію її складників.

2. Фрактальність як фундаментальна характеристика мовної системи

Термін «фрактал» (від лат. прикметника *fractus* – ламаний, дробовий, переривчастий; від лат. дієслова *frangere* – розривати, переривати, утворювати фрагменти) був уведений у науковий обіг у 1975 р. відомим американським математиком Бенуа Мандельбротом (1924–2010), засновником так званої фрактальної геометрії.

Під фракталом розуміють явища масштабної інваріантності, коли наступні форми самоорганізації систем нагадують за своєю будовою попередні. Іншими словами, малий фрагмент структури такого обсягу є подібним до іншого, більш крупного фрагмента або навіть структури в цілому [Котельников 2000; Князева, Курдюмов 2010, с. 96].

Багато природних об'єктів мають фрактальну структуру: це хмари, дерева, берегова лінія, гірські ланцюги, басейни річок, кровоносна система живих організмів і т. д. Помічено, що будова Сонячної системи певною мірою є подібною до будови атома. Безліч архітектурних споруд, створених руками людини, також відрізняються фрактальністю.

Головною властивістю фракталів вважається самоподібність, або масштабна інваріантність (скейлинг): при зміні масштабу розгляду структура об'єкта залишається незмінною. І. А. Євін так описує алгоритм побудови фрактала: «Самоподібність фракталів означає, що, взявши окрему частину зображення фрактала, можна в ній виявити ту ж саму структуру, що й в основному зображенні. На площині такі фрактали можна отримати, задавши деяку ламану, яка називається генератором. За один крок алгоритму кожен з відрізків, що становлять ламану, замінюється на ламану-генератор, у відповідному масштабі. У результаті нескінченного повторення цієї процедури (а точніше, при переході до межі) виходить фрактальна крива.

При видимій складності отриманої кривої її загальний вигляд задається тільки формою ламаної-генератора» [Евин 2009, с. 52].

У природних, тобто в не змодельованих людиною, фракталах, таких, як, наприклад, крона дерева, властивість самоподібності має обмежений, кінцевий характер, що зумовлено наявністю зовнішніх границь даного об'єкта.

Чи є фрактальність властивою мовній системі? Дослідники відповідають на це питання ствердно.

Так, наприклад, М. Ф. Алефіренко вбачає приклад фрактальності у використанні в історичній граматиці закону аналогії при розгляді перебудови граматичної системи одного або кількох споріднених мов [Алефіренко 2009 (б), с. 251].

Ф. І. Маврікіді зазначає, що ілюстрацією фрактальності мовної системи виступають ступеневі залежності частоти виникнення слова від його розміру ($N = l^d$ – закон Ципфа в лінгвістиці, де N – частота; l – лінійний розмір; d – фрактальна розмірність множини): «Наявність таких залежностей зараз можна вважати спостережуваним і експериментальним фактом, що сигналізує про домінування навколо нас нерегулярної геометрії – фрактальної» [Маврикиди 2000, с. 79].

За нашими спостереженнями, патерни самоподібності в мовній системі представлені суб'єктно-предикатною структурою $S - P$, що є вербальним втіленням пропозиції як структури свідомості, одиниці зберігання знання, одиниці, що репрезентує світ [КСКТ 1997, с. 139–140]. Акт створення пропозиції традиційно називається предикацією: це акт поєднання незалежних предметів думок, виражених самостійними словами (в нормі – предикатом і його актантами), з метою відбити «стан справ», подію, ситуацію дійсності [ЛЭС 1990, с. 392].

Пропозицію, передану суб'єктно-предикатною структурою, можна виявити не тільки на рівні речення, але і в словотворенні, і в побудові словосполучень.

Так, наприклад, англійські складні іменники *a lady-writer*, *a boy-messenger*, *a guard dog* і подібні складаються з двох основ, що знаходяться в предикативних відносинах «особа₁, хто є / працює як особа₂»:

a lady-writer = 'a lady who is a writer',
a boy-messenger = 'a boy who works as a messenger',
a guard dog = 'a dog trained to guard a place or person' і т. п.

У складних іменниках на кшталт *toothache*, *sunrise*, *sunset* (*AmE sundown*), *waterfall* також вбачаємо суб'єктно-предикатні відношення:

a toothache = 'the tooth aches',
a sunrise = 'the sun rises',
a sunset = 'the sun sets',

a sundown = 'the sun is down',
a waterfall = 'the water falls'.

Суб'єктно-предикатна структура виявляється і в стосунках між компонентами таких складних прикметників, як *footsore* і *heart-sick*, в яких S-P структура міститься в згорнутому вигляді: 'the foot is sore', 'the heart is sick'.

Оскільки предикат може бути представлений не тільки дієсловом в особовій формі P, але – частіше – структурою комплементациї P [V + C] (дієслово із залежними обов'язковими компонентами, що входять до його валентної рамки), остільки моделі словотворення на основі синтаксичної структури комплементациї [V + C] можна розглядати як фрагмент предикатної структури S – P.

У наступних складних словах реалізується фрагмент структури S – P (точніше, її варіант S – P [V + C], де предикат виражений структурою комплементациї), наприклад:

іменники:

weed-killer (a chemical used for killing weeds),
nail scissors (scissors used to cut nails),
a key-holder (a device for keeping keys) тощо;

прикметники:

weather-beaten (beaten by the weather),
frost-bitten (bitten by frost),
man-made (made by man) та ін. [см. також інші моделі в: Greenbaum 1996, с. 462 ff].

Ще одним проявом фрактальності в англійській мові ми вважаємо розмивання меж між лексемою, словосполученням і реченням в атрибутивній функції. Розглянемо наступне речення.

It was a usual boy-meets-girl sort of film [CIDE, p. 155].

Тут атрибутивний модифікатор *boy-meets-girl* містить синтаксичну структуру предикації S – P, точніше S – P [V + O], яка неначе втискується в рамки слова (цілісність цього слова графічно досягається через використання дефіса).

Іншим прикладом згортання пропозиції та, відповідно, її граматичного репрезентанта – структури предикації – до розмірів єдиної лексичної одиниці може слугувати зафіксований у словнику іменник *whatchamacallit* («як це там називається») [CIDE, p. 1655], а також іменник *whodunit* (від *Who's done it?*) «детектив»:

The book is one of those whodunits where you don't find out who the murderer is till the very end [CIDE, p. 1661].

В англійській мові структура предикації S – P представлена двома видами – первинною та вторинною. Первинна предикація включає граматичний підмет S, виражений найчастіше іменником або займенником у називному відмінку, і присудок P, виражений особовою формою діє-

слова (наприклад: *Time flies*), або структурою комплементації P [V + C], де V –особова форма дієслова, наприклад:

*Time **is** a great healer.*

*I **like** your new haircut* [CIDE, p. 822].

*After waiting for half an hour she **was beginning** to get angry* [CIDE, p. 114].

Вторинна структура предикації традиційно позначається S'–P' і відрізняється від первинної тим, що перший компонент (вторинний підмет S') може бути виражений іменником або особовим займенником в об'єктному відмінку; другий компонент (вторинний присудок P') виражається тільки неособовими формами дієслова із залежними словами або без таких. Вторинна структура предикації, або інакше – комплекс, є репрезентантом окремої ситуації, неначе згорнутої до розмірів предикативного словосполучення. Так, наприклад, речення

*I eventually found **her reading** a newspaper in the library* [CIDE, p. 520] повідомляє про дві ситуації:

1) *I eventually found her*; 2) *She was reading a newspaper in the library.*

Мовним (граматичним) аналогом кожної із ситуацій виступає первинна структура предикації. Використання ж вторинної предикації дозволяє не тільки об'єднати дві ситуації в межах одного речення (що відрізняє просте речення від складного, причому як складносурядне, так і складнопідрядне), але і стиснути обсяг переданої інформації, не зменшуючи притому її цінності.

Ще одним проявом фрактальності в англійській мові вважаємо речення з так званими вкладеними клаузами (included, або embedded clauses). У традиційній граматиці такі речення зазвичай розглядаються в розділі складнопідрядних. Вкладені клаузи в складі підмета або присудка включаються в первинну структуру предикації всього речення в цілому, на що серед вітчизняних лінгвістів одним з перших звернув увагу А. К. Корсаков. Наприклад, у реченні

What really concerned her was how unhappy the child was [CIDE, p. 1655] підкреслені клаузи функціонують як підмет S і предикатив Cs відповідно і включаються в загальну структуру речення S–P [V + Cs]. Розгорнута формула розглянутого речення має вигляд: S (S₁ + P₁) – P [V + Cs (S₂ + P₂)].

У реченнях

I don't know whether I should tell her or not [CIDE, p. 786]

i

Did you find where I left the key? [CIDE, p. 520]

підкреслені клаузи функціонують як додаток (об'єктний комплемент) і як такі включаються до загальної структури предикації речення: S – P [V + O (S₁ + P₁)], а тому не можуть бути вилучені з речення без порушення структурно-сислової цілісності останнього.

Прояв фрактального характеру мовної організації вбачаємо і в побудові складних речень. Особливо чітко це проявляється в реченнях, що розширюються за рахунок клаузем модифікації (зокрема, атрибутивної модифікації). Доведено, що валентність дієслова-присудка, детермінуючи структурно-семантичну схему речення, не окреслює межі речення, оскільки речення може бути поширене за рахунок елементів, що не входять до валентної рамки дієслова-предиката. До таких елементів належать атрибутивні й адвербіальні модифікатори. Яскравою ілюстрацією своєрідної циклічної ієрархії суб'єктно-предикатних структур можуть слугувати відомі рядки:

This is the house that Jack built.

This is the malt that lay in the house that Jack built.

This is the rat that ate the malt that lay in the house that Jack built...

Мовна система організована за фрактальним принципом, при якому елементи одного рівня, об'єднуючись, стають «цеглинками» для побудови більш складних утворень, які, в свою чергу, слугують вихідним матеріалом для конфігурацій ще більш складного рівня тощо. Так, фонemi об'єднуються в морфеми, з яких згодом утворюються слова. Слова комбінуються в словосполучення і далі в речення, з речень народжується текст. При цьому слід зазначити, що зі зростанням рівня комбінування різко – в геометричній прогресії – збільшується діапазон можливих варіантів.

Пояснимо сказане на прикладах. У будь-якій природній мові (маються на увазі мови індоєвропейської сім'ї) міститься кінцева кількість літер (наприклад, 26 – для англійської, 27 – для іспанської, 33 – для української та російської і т. д.). Кількість літер алфавіту тієї чи іншої мови завжди в сотні тисяч разів є меншою, ніж кількість слів, утворених цими літерами. Водночас, словниковий склад мови слугує для створення по суті нескінченної кількості речень. І якщо слова (з певною часткою похибки) можна порохувати і записати (в словниках) або створити величезну базу даних на кшталт *The British National Corpus*, то у випадку з реченнями (а тим більше, текстами) це вже не є можливим навіть в умовах сучасного науково-технічного прогресу.

Усе викладене вище свідчить про те, що поняття фрактальності характеризує мову як синергетичну систему. Іншими словами, мова структурується за фрактальним принципом, де кожен її фрагмент містить у собі «відбиток цілого».

Головний патерн самоподібності у вертикалі мовної системи – це суб'єктно-предикатна структура. Пізнаючи світ, людина виділяє в ньому, насамперед, субстанції, а потім зміщує фокус уваги на їх ознаки, властивості і зв'язки з іншими субстанціями світу. Процес пізнання навколишнього середовища включає рекурсивний розумовий акт, що нескінченно повторюється, і «приписування» спостерігачем ознаки субстанції та / або передачі нескін-

ченної різноманітності відносин між субстанціями. Лінгвістичним виразом процесу «приписування» є синтаксична структура предикації S – P. Саме ця структура виступає фундаментальною, вихідною для побудови, точніше, реконструкції в людській свідомості динамічного предметно-ознакового середовища. Ця форма, з одного боку, здатна до згортання, компресії інформації (як у складному слові), а з іншого – допускає включення інших структур предикації (як в ускладнених і складних реченнях), розгортаючись у потенційну нескінченність розумової діяльності.

Застосування поняття *фрактал* і його похідних видається перспективним, оскільки воно змінює стале уявлення про систему як про закриту граничну множину елементів і підсистем, що взаємодіють, сприяє розумінню механізму можливих змін і рухливості меж системи, а також переводить наукову думку з позицій аналізу до установки на синтез.

3. Мова як мережева безмасштабна структура

«Геометричні образи й уявлення відіграють важливу роль у дослідженні нелінійних явищ».

Г. Г. Малинецький

Вище вже зазначалося, що одним із ключових понять синергетичної парадигми є поняття нелінійності – ієрархічної організації, що передбачає багатоваріантність шляхів розвитку відкритої системи, незворотний характер і різномасштабність змін, чергування ступеня інтенсивності процесів, які відбуваються в системі протягом її самоорганізації.

Нелінійність мовної системи проявляється на різних рівнях її організації. Так, наприклад, у реченні кількість зв'язків між словами завжди перевищує кількість слів. На рівні ж тексту і окремі слова, і поєднання слів, і речення, і надфразові єдності реалізують численні про- і ретроспективні зв'язки, «цементуючи» текст в єдину складну ієрархічно впорядковану систему. Можна навести також інші приклади нелінійності мовної системи.

Використання методів синергетичного аналізу уможливорює не тільки розкриття сутності поняття нелінійності, але і моделювання останнього. Розроблені в рамках природничих наук моделі нелінійних відкритих систем розширюють межі свого застосування і стають «постачальниками нових несподіваних висновків загальнометодичного і філософського характеру» [Князева, Курдюмов 2010: 47].

Поняття нелінійності можливо змоделювати за допомогою так званої безмасштабної мережі з кластерною структурою.

Термін «безмасштабна мережа» (від англ. *Scale-free network*) був уведений у науковий обіг в 1999 р. американським фізиком угорського походжен-

ня Альбертом-Ласло Барабаші при дослідженні різного роду мереж, у тому числі соціальних, нейронних і «всесвітньої павутини», які відрізняються кластерною структурою. А.-Л. Барабаші вказав, що такі системи зі складною топологією підкоряються ступеневому закону [Barabasi 1999, с. 509].

Графічно ступеневий закон розподілу вузлів у безмасштабних мережах може бути представлений у системі координат, де на одній осі відзначена кількість зв'язків кожного з вузлів цієї мережі, а на іншій – кількість вузлів з певною кількістю зв'язків. При цьому виявляється, що вузли з невеликою кількістю зв'язків є більш численними, ніж вузли з великою кількістю зв'язків. Вузли з максимальною кількістю зв'язків отримали назву вузлів-концентраторів (від англ. *hub*).

Застосування мережевого підходу виявилось плідним при вивченні та моделюванні різних складних систем – біологічних (наприклад, нейронні мережі мозку), соціальних (наприклад, мережа телефонного зв'язку, мережа автомобільних доріг тощо), технологічних (наприклад, Інтернет) та ін.

Безмасштабна мережа має кластерну структуру і утворена з «вузлів», кожен з яких представляє певний компонент даної складної системи, і «ребер», що зображують зв'язку компонентів даної системи між собою. Так, суспільство можна уявити у вигляді складної мережі, в якій вузлами виступають індивідууми, взаємопов'язані між собою. Вузлами мережі автомобільних доріг є населені пункти, що з'єднуються цими дорогами.

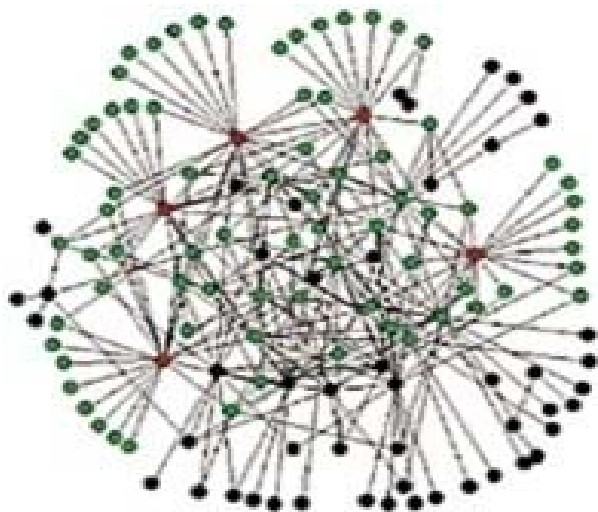

Рис. 6.1. Безмасштабна мережа

англійської мови. Виявилось, що останні утворюють величезний кластер із 22311 слів [там само].

Очевидно, що мова є ієрархічно організованою динамічною мегасистемою, рівні якої (фонетичний, морфемний, лексичний тощо) можуть бути представлені сукупністю безмасштабних мереж, що відображають різноманітні зв'язки між одиницями мови.

Поняття безмасштабної мережі може бути застосовано і до природної мови. У 2001 році американські вчені досліджували зв'язок між словами англійської мови, використовуючи як матеріал аналізу Британський національний корпус (*the British National Corpus*). У результаті була сконструйована мережа з 440 902 слів-вузлів на основі їх вживання в реченнях корпусу [див.: Albert, Barabási 2002, с. 53]. В іншому дослідженні «мережева» методика застосовувалася для аналізу 23279 слів-синонімів

Розглянемо з позицій теорії безмасштабних мереж сполучуваність різних частин мови, фокусуючи особливу увагу на комбінаторних властивостях дієслова.

Загальновідомо, що кожен мовний знак характеризується особливою парадигмою комбінаторних патернів, що відображають його валентність як здатність вступати в зв'язок з іншими знаками для виникнення більш-менш великих цілісностей [Лосев 1981, с. 410]. Виходячи з дихотомічної антиномії «система мови» і «система мовлення», слід розрізняти потенційну здатність мовних одиниць до поєднання між собою (тобто валентність) і реалізацію цієї здатності в мовленні (тобто сполучуваність). Іншими словами, валентність і сполучуваність виступають двома сторонами того ж самого явища – комбінаторики слова, перша з яких належить сфері мови, друга – до сфери мовлення [Домброван 2001, с. 53–59].

У лінгвістиці неодноразово наголошувалося на необхідності вивчення сполучуваності мовної одиниці, оскільки саме сполучуваність є найважливішим інструментом опису семантики одиниці мови [див.: Рахілина 2000, с. 8]. Вважають, що опис значення лексичної одиниці має проводитися на основі вивчення функціонування даної одиниці в тому чи іншому контексті, оскільки саме в різних типах контекстів «закодовані» різні аспекти значення слова. Як підкреслює М. М. Полюжин, вживання виявляє синтаксичні особливості знака, його ставлення до інших знаків, а за допомогою його розкривається значення як у синтагматиці, так і в парадигматиці [Полюжин 1999, с. 103]. Отже, вичерпний лінгвістичний аналіз комбінаторних властивостей мовної одиниці неминуче передбачає вивчення різних типів її сполучуваності як реалізованої валентності.

Комбінаторний потенціал частин мови є неоднаковим: одні частини мови мають «активну» валентність і вимагають при собі структурно-сміслові компоненти, в той час як інші є носіями «пасивної» валентності і самі функціонують як компоненти при головному слові. Доведено, що спектр структурно-семантичних зв'язків дієслова є значно ширшим, ніж у будь-якої іншої частини мови. Дієслово можна розглядати як згорнуту пропозицію, це – ядро семантико-синтаксичної структури речення, що визначає загальну позиційну модель речення. Слід особливо підкреслити, що валентність дієслова лише окреслює діапазон його сполучувальних можливостей: у кожному конкретному вживанні експлікуються далеко не всі можливі залежні компоненти даного дієслова. У реченні, як правило, реалізуються тільки ті валентності дієслова, які входять до комунікативно-прагматичної установки адресата. Але навіть при неповній реалізації валентного набору партнерів дієслова останній не тільки зберігає, але і несе із собою в мовленнєвому вживанні латентні асоціації і відносини, закладені в його комбінаторному потенціалі. З розширенням контексту (дієслівне словосполучення → дієслів-

не речення → текст) збільшується можливість експлікації інших валентних зв'язків даного дієслова.

Вивчення валентності та сполучуваності англійського дієслова дозволило виділити й описати групи дієслів залежно від кількості їх потенційних і реалізованих зв'язків. Виявлено, що кількість валентностей у англійського дієслова коливається в діапазоні від 1 до 6 (безвалентні дієслова в англійській мові не виділяються). Цікаво відзначити той факт, що найбільш численною виявилася група дивалентних дієслів, із підвищенням ж рангу валентності кількість дієслівних лексем у відповідних групах неухильно зменшується. Дослідження валентних і сполучувальних особливостей дієслова на матеріалі української мови приводять до аналогічних висновків [див. : Вихованець 1993, с. 127–128; Масицька 1998, с. 77].

На рис. 6.2. графічно представлена класифікація дієслів англійської мови на основі кількості їх валентних зв'язків (тут нумерація рядів відповідає кількості валентних зв'язків дієслів: «Ряд 1» – моновалентні дієслова, «Ряд 2» – дивалентні дієслова тощо). Ці гістограми чітко свідчать про те, що групи ди- і тривалентних дієслів утворюють своєрідний «кістяк», об'єднуючи більшу частину (майже 90 %) дієслівного пласта лексики сучасної англійської мови.

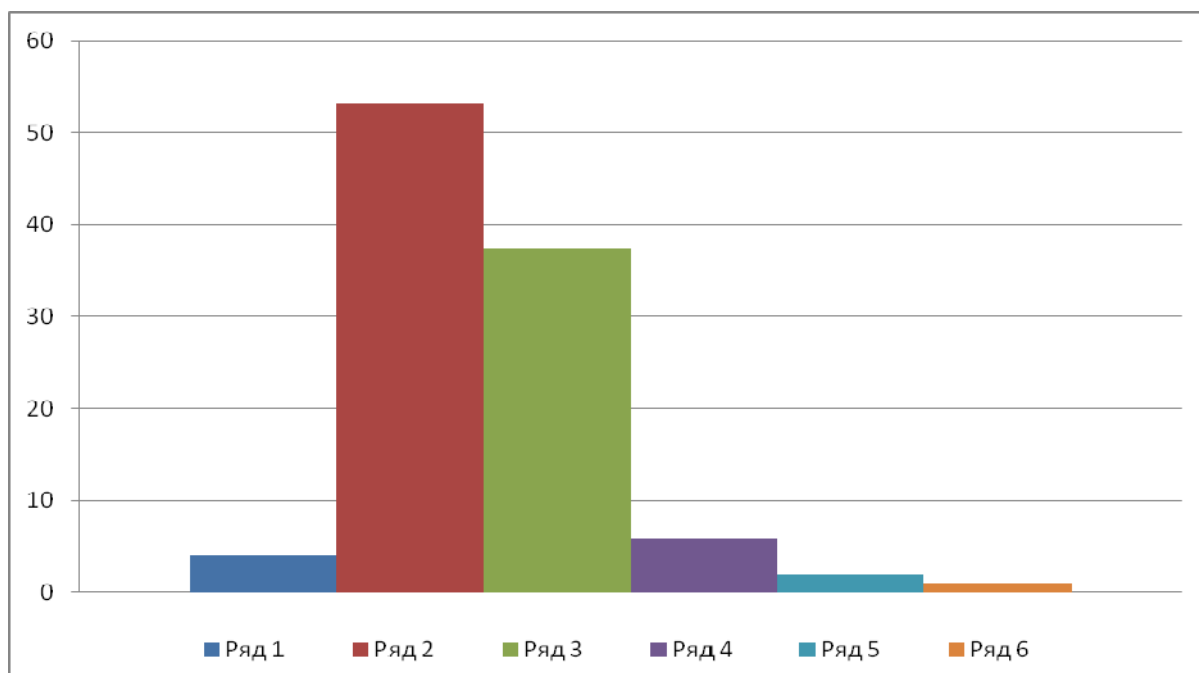

Рис. 6.2. Валентні групи дієслів сучасної англійської мови (у відсотках)

Наприклад (номер прикладу відповідає номеру ряда у гістограмі рис. 6.2):

1. *[The motor] started.* [A. Hailey];
2. *[The woman] seemed [enthusiastic]* [D. Ross];
3. *[I] wish [you] [good luck]* [M. Smith];

4. [She] **struck** [him] [in the face] [with an open hand] [D. Hammett];

5. [The fog] **had driven** [the people] [up] [from their staterooms] [to noise and gaiety] [L. Fletcher];

6. At lunchtime one day [he] **sent** [the manuscript] [off] [second class] [by airmail] [to a publisher] [L. Banks].

Аналіз сполучуваності дієслова як реалізації його валентності у мовленні свідчить про широкий діапазон комбінаторних властивостей дієслова і на лексико-семантичному рівні, і на синтаксичному рівні. Як жодна інша частина мови, дієслово входить до складу найрізноманітніших у структурному відношенні поєднань, виявляє широку палітру семантичних зв'язків із залежними компонентами і здатне поєднуватися практично з усіма частинами мови. Усе це дозволяє розглядати дієслово, взяте в єдності його різноманітних відносин у системі мови та мовлення, як своєрідний вузол, в якому сконцентровані його численні зв'язки з іншими елементами системи.

Наявність у динамічній системі вузлів-концентраторів є одним з основних проявів нелінійності даної системи. Вузли-концентратори – це своєрідні си темотвірні «пучки», кластери, що цементують систему в єдине ціле.

Система частин мови має кластерну структуру, в якій кожен кластер – це окремий лексико-семантичний розряд слів із властивими йому валентними та сполучувальними парадигмами. Високий / низький ступінь кластеризації є характеристикою комбінаторних властивостей різних частин мови.

Очевидно, що в ролі ядерних вузлів-концентраторів на семантико-синтаксичному рівні граматичної системи мови виступають дієслівні та іменникові поєднання (кластери). Така інтерпретація повністю узгоджується із психолінгвістичними основами побудови висловлювання як одиниці мовлення. «Хоча речення і являють собою ланцюжки слів, – вказує Стівен Пінкер, – граматичні алгоритми в нашому розумі не вибирають слова за лінійним принципом, як то: „перше слово“, „друге слово“ і т. д. Радше, ці алгоритми групують слова в словосполучення, а словосполучення – в синтаксичні групи, кожній з яких подумки присвоюється ярличок типу: „іменникова група підмета“, „дієслівна група“» [Пинкер 2009, с. 32]. Проте слід підкреслити, що саме дієслівний кластер є найбільшим з усіх кластерів безмасштабної частиномовної мережі.

Але безмасштабна мережа не є застиглим графом, оскільки, як відомо, «за словом не закріплено постійне значення. За словом завжди стоїть багатовимірна система зв'язків» [Лурія 1998, с. 139]. Як і будь-яка відкрита система, ця мережа розвивається, а тому є динамічною, що неминуче виявляється в зміні її конфігурації.

У динамічній відкритій системі є можливими втрати старих зв'язків і поява нових, при цьому нові елементи приєднуються не випадково, не хаотично, а на основі так званого механізму переважного приєднання (від англ. *Preferential attachment*), відповідно до якого ступінь виникнення

нових зв'язків зростає зі збільшенням ступеня (тобто кількості «ребер») вузла [докладніше див.: Varabási 2002, с. 76 сл.]. Виникнення нових зв'язків може бути спричинено зміною звичного оточення одиниці, що досліджується, використанням її в новому контексті, в іншій семантичній ролі або синтаксичній функції тощо, що, безумовно, позначиться на якісно-кількісних характеристиках її валентної та / або сполучувальної парадигми.

Проблема валентності та сполучуваності різних частин мови відображає лише одну з численних сторін динаміки «частиномовного простору мови» [Левицкий 2011: 175]. Незважаючи на майже вікову історію дослідження, багато питань, пов'язаних із комбінаторним потенціалом мовної одиниці, його межами і механізмом зміни, є невирішеними і чекають свого дослідника, озброєного сучасним категоріальним апаратом і методами аналізу.

4. Синтаксична деривація як синергетичний процес

Синергетична парадигма сприяє переосмисленню багатьох ключових понять у лінгвістиці. Пропонуємо розглянути з позицій синергетики синтаксичну деривацію як фундаментальний та універсальний спосіб представлення нового на базі вихідних супозицій [Голев 1998, с. 65].

Як відомо, термін деривація був уведений у науковий обіг польським дослідником Є. Куриловичем у першій третині ХХ ст. для опису словотвірних відносин. Автор розглядав два типи деривації – лексичну і синтаксичну. До лексичної деривації належало таке співвідношення вихідного і похідного слів, коли вони розрізнялися лексичним значенням. Якщо ж понятійна тотожність слів зберігалася, але розрізнялися їх синтаксичні функції, говорили про синтаксичну деривацію [Курилович 1962].

У сучасній лінгвістиці термін «деривація» використовується значно ширше – для позначення не тільки процесів словотворення і словозміни, але також і трансформаційних відносин у синтаксисі та формально-семантичної похідності текстів [див., наприклад, Адливанкин, Мурзин 1984; Голев 1998; Колоїз 2007; Мельник 2009; Мурзин 1974, 1984, 1987, 1998; Пономарев 1987]. Дериваційний потенціал різнорівневих мовних одиниць, по суті, визначає динамічний характер їх функціонування, є рушійною силою їхнього розвитку і перетворення, що в кінцевому підсумку надає всій мовній системі динамізму і нестійкості.

Діалектична єдність процесу і стану, динаміки та статичності, нерівноважності та прагнення до самозбереження характеризує мовну систему в цілому і визначає її розвиток.

В. С. Юрченко розуміє мовну динаміку не тільки як зміну мови в часі – в діахронії, а й як дериваційні переходи в синхронії і зазначає, що метод деривації в синтаксисі відомий, однак теоретично він погано осмислений, тому його застосування є малоефективним [Юрченко 2008, с. 96].

Дериваційні процеси, що відбуваються на різних рівнях мовної системи, стали предметом дослідження дериватології [Пономарев 1987: 61; Колоїз 2007; Єнікєєва 2011; Мурзин 1998 та ін.]. Учені відзначають, що дериваційні процеси в лексичній сфері мови не аналогічні дериваційним процесам у синтаксисі. Головна особливість синтаксичної деривації полягає в тому, що такий процес має прихований характер, являючи собою «рух категоріального і граматичного значень», «не пов'язаний з лексичною (мовленнєвою) семантикою і відбувається на глибинному, граматичному рівні. Тому деривацію в усій її повноті не можна проілюструвати «лексичними» прикладами. <...> Відбуваючись на граматичному рівні, процес деривації зосереджений не в одному конкретному реченні, а реалізується на невизначено великій і незамкнутій множині речень, наповнених різноманітною лексичною семантикою» [Юрченко 2008, с. 96–97].

Моделювання деривації як безперервного динамічного процесу, що пронизує всі рівні мовної системи, та вивчення умов реалізації потенціалу дериваційної поведінки компонентів даної системи є особливо плідним у контексті синергетичної парадигми.

Синергетичну парадигму порівнюють із голографічною парадигмою, де за частиною може добудовуватися (самоорганізуватися) немеханічне динамічне ціле [Аршинов, Буданов 2002, с. 101]. Це наука про буття і про механізми його становлення.

Концептуальний апарат синергетики включає низку нових для лінгвістики понять. У даному контексті доречно згадати зміст поняття атрактора, біфуркації та фрактала.

Під атрактором розуміють форми відносно стійкої організації процесів у відкритих нелінійних середовищах різної природи, на які виходять процеси еволюції в результаті загасання, зникнення проміжних (або перехідних) явищ. Біфуркація визначається як стан системи перед вибором можливих варіантів подальшого розвитку, це ситуація формування причин, де з'являються варіанти далекого порядку [Добронравова 2004(б), с. 6]. Фракталом вважають «перехідний, квазістійкий стан системи» [Войцехович 2006], виходячи з розуміння фрактальності як фундаментальної властивості буття, що дозволяє подавати простір як лінійний, нелінійний і фрактальний (дробовий) [Меньчиков 2008: 80].

Фрактал також визначають як засіб формування «ітераційного процесу формоутворення» [Тарасенко 2009: 32]. З позицій фрактальності, мова може бути представлена як складна ієрархічно організована нелінійна модель (множина), що характеризується дискретністю і безперервністю процесу саморозвитку як нескінченного переходу з одного стану в інший, що, в свою чергу, знаходить вираз у мінливості зовнішньої форми.

Застосування категорій синергетики уможлиблює по-новому поглянути на природу деривації взагалі і синтаксичної деривації зокрема. Вида-

ється можливим говорити про фрактальність дериваційного перетворення мовних структур.

Процес пізнання іноді розуміють як процес випадкових і фрактальних блукань, мовних ігор та експериментів [Тарасенко 2009, с. 124], при цьому фрактальні блукання, на відміну від випадкових, виводять систему на атрактори – «патерни і макропорядки, які еволюційно притягують складні системи» [там само, с. 125]. Мається на увазі наявність варіантів сценаріїв подальшого розвитку даної самоорганізованої системи. Під впливом тих чи інших зовнішніх і / або внутрішніх факторів система прагне перейти від стану нерівноваги, хаотичності до стану впорядкованості, узгодженості функціонування її складників.

Проблема побудови синтаксичної дериваційної парадигми вимагає вирішення питання про варіанти та інваріанти речення. Інваріант повинен виступати як «спільний знаменник» [Петрова 2001, с. 218; Юрченко 2008, с. 139], який дозволить зіставити варіанти, виявити їх подібність і відмінність, встановити між ними зв'язки, в тому числі і за додатковою дистрибуцією, що уможливить включення тих чи інших варіантів у єдину парадигму. Таким спільним знаменником, що знаходиться в основі комплексного опису співвідношення між структурою думки і мовою, виступає згорнута (ядерна) суб'єктно-предикатна структура «предмет – ознака». Цей підхід ґрунтується на філософському розумінні предмета (субстанції).

Ще стародавні мислителі помітили, що в світі немає «просто» предмета. Будь-який предмет визначається через його ознаки. Фома Аквінський (1225–1274), центральна фігура середньовічної філософії, слідом за Аристотелем, вважав, що атрибути, властивості субстанції (якість, кількість, відношення, місце, час тощо), є визначеннями субстанції [Спіркін 1999, с. 97], а Г. Гегель вказував, що якість є невід'ємною від предмета [там само, с. 327].

У сучасній філософії предмету (речі, субстанції) можна дати, щонайменше, два основні визначення – логічне та онтологічне. З позицій логічного підходу, річ – це «все те, чому можна приписати якусь властивість або до чого можна встановити певне відношення»; онтологічне ж визначення звучить так: «Річ – це система якостей» [Уемов 2000, с. 32]. Отже, дійсність, що відбивається в мовній свідомості, носить предметно-атрибутивний характер, а мовне мислення є «розгортанням навколо предмета його ознак на осі реального часу» [див.: Юрченко 2008, с. 139].

Мовним (граматичним) засобом вираження предметно-атрибутивних зв'язків дійсності виступає суб'єктно-предикатна структура. Приписування субстанції (предмету, явищу) будь-якої ознаки, в тому числі і процесуальної, а також експлікація її зв'язків з іншими субстанціями відбувається за допомогою предикації як універсальної розумової операції категоризації предметів, їх ознак, зв'язків і відносин.

Ядерна (згорнута) суб'єктно-предикатна структура є двочленною і складається із суб'єкта, який вербалізує предмет думки, і предиката, що характеризує цей предмет. Слідом за В. С. Юрченко, згорнутій суб'єктно-предикатній структурі протиставляємо розгорнуту суб'єктно-предикатну структуру: «атрибут – суб'єкт – предикат – задієслівний член (обставина або додаток)» [там само, с.140], яку слід розглядати як структурний інваріант речення.

Структурний інваріант речення має потужний дериваційний потенціал як у бік відсікання тих чи інших компонентів структури (які, проте, можуть бути відновлені на інваріантній базі за голографічним принципом), так і в бік подальшого ускладнення будь-якого з компонентів, при цьому новостворені варіанти (деривати) знаходяться в тісному зв'язку з інваріантом. За словами О. Н. Петрової (2001), інваріант забезпечує стабільність мовної системи, варіанти – її гнучкість і виразність (здатність висловити найтонші смислові відтінки). Будь-який похідний (розгорнутий) варіант може бути «згорнутий» до меж вихідного інваріанта (зворотний зв'язок).

Структурний інваріант речення має такий вигляд: $Ma - S - V_x$, де Ma – атрибутивний модифікатор суб'єкта; S – суб'єкт; V_x – предикатне дієслово як точка мікробіфуркації. Залежно від семантики предикатного дієслова і спектра його валентних зв'язків, «розгортання» структури є потенційно багатовекторним, тобто можливим у декількох напрямках – до об'єкта-дodatка (при транзитивному характері даного дієслівного лексико-семантичного варіанта (ЛСВ) у релятивній ситуації) або до предикатива (в разі неперехідного характеру ЛСВ), або до обставинного комплементу (в ситуаціях-маніфестаціях) тощо.

Фрагмент дериваційної парадигми представлено нижче (тут Cs – предикатив; O – об'єкт-додаток; $O_{complex}$ – складний додаток; Cd – обставинний комплемент; Md – обставинний модифікатор; $Clause$ – клаузема; дужки [] означають можливе урізання попереднього або наступного компонента моделі, (+) / (-) використовуються для позначення позитивної / негативної форми дієслова відповідно):

$$Ma - S - V_x$$

1. [] $S - V_x$ [] (= урізання крайніх компонентів), e. g. *Time flies*.

2. $Ma - S - V_x$ [] (урізання після дієслівної «гілки»):

2.1. $Ma - S - V(+)$, e. g. *Good fame sleeps*;

2.2. $Ma - S - V(-)$, e. g. *Old love doesn't rust*.

3. $S = Clause - V_x$ []:

3.1. $S = Clause - V(+)$, e. g. *Who breaks, pays*;

3.2. $S = Clause - V(-)$, e. g. *Who fears death lives not*.

4. [] V_x (еліпс суб'єкта):4.1. V (+) – Md, e. g. *First think, then speak*;4.2. V (-) – O – Md, e. g. *Don't trouble trouble until trouble troubles you*;

4.3. etc.

5. [Ma] – S – V_x:5.1. [] S – V – Cs, e. g. *Appearances are deceptive*;5.2. Ma – S – V – Cs, e. g. *Second thoughts are best*;5.3. Ma₁ – S₁ – Ma₂ – S₂ – V – Cs, e. g. *Old friends and old wine are best*;

5.4. etc.

6. [Ma] – S – V_x – O:6.1. [] S – V – O, e. g. *Love conquers all*;6.2. Ma – S – V – O, e. g. *One hand washes the other*;6.3. Ma – S – V – O_{compl}, e.g. *The last drop makes the cup run over*;

6.4. etc.

7. [Ma] – S – V_x – Cd:7.1. S – V – Cd, e. g. *Might goes before right*;7.2. Ma – S – V – Cd, e. g. *A new broom sweeps clean*;7.3. S₁ – S₂ – V – Cd, e. g. *Muck and money go together*;

7.4. etc.

8. [Ma] – S – V_x – Md:8.1. [] S – V – Md, e. g. *Actions speak louder than words*;8.2. Ma – S – V – Md, e. g. *Ill-gotten goods never prosper*;

8.3. etc.

9. [Ma] – S – V_x – Clause:9.1. [] S – V – Clause, e. g. *Love creeps where it may not go*;9.2. Ma – S – V – Clause, e. g. *The tall man suggested that we should go*;

9.3. etc.

10. [Ma] – S – V_x – Cs – Cd:10.1. [] S – V (+) – Cs – Cd, e. g. *All is fair in love and war*;10.2. [] S – V (-) – Cs – Cd, e. g. *Man is not wise at all times*;10.3. Ma – S – V(+) – Cs – Cd, e.g. *Every dog is a lion at home*;

10.4. etc.

11. etc.

Тут слід особливо відзначити, що синтаксична деривація зачіпає не тільки власне структурно-синтаксичний рівень, але трансформує і синтактико-семантичний рівень речення в цілому. Мається на увазі, що однакові

з точки зору структурної формули речення все ж таки не будуть абсолютно тотожними (щонайменше, вони будуть відрізнятися лексичним наповненням компонентів цих структур). Наприклад, речення *He has a car; He feels the pain; He plays the ball; He told the truth* мають однакову синтаксичну (структурну) формулу S–V–O, проте вони є різними з точки зору набору семантичних ролей суб'єкта S і об'єкта O. Так, у реченні *He has a car* суб'єкт виступає в ролі посесора, а об'єкт – у ролі предмета володіння. У реченні *He feels the pain* суб'єкт є експерієнцером, тоді як об'єкт виконує роль предмета сприйняття. У реченні *He plays the ball* суб'єктом є агенс дії, а об'єктом – предмет, на який ця дія спрямована. У реченні *He told the truth* суб'єктом є мовець, а об'єктом – предмет (зміст) комунікації.

Отже, синтактико-семантична структура речень при схожості їх формально-синтаксичної організації також має розглядатися як основа для виділення варіантів. Існує тісний зв'язок семантичних ролей аргументів усередині речення, обумовлений, між іншим, семантичною валентністю предикатного дієслова [про це докладніше див.: Домброван 2002(б)]. Будь-які зміни в предикатній позиції неминуче спричиняють зміни «далі по ланцюгу», при цьому (за голографічним принципом – відновлення динамічного цілого за його частиною) семантичні ролі суб'єкта також «перемикаються». Це легко бачити на прикладі наступних речень: *He has a blue ball; He plays a blue ball; He sees a blue ball* і т. п., де семантичні ролі суб'єкта *He* та об'єкта *a blue ball* змінюються залежно від семантики дієслова в предикатній позиції.

Очевидно, що синтаксис є фрактальним, він використовує кінцеве число структур для побудови нескінченного числа речень. Він включає, «вкладає» структури одну в іншу, виявляючи тим самим здатність до породження речень будь-якої довжини. Кожне нове утворення (дериват), у свою чергу, може служити основою для подальших змін, у чому виявляється динамічний та всеохоплюючий характер дериваційних процесів. Отже, дериваційний процес можна представити у вигляді своєрідного фрактального ітераційного «блукання» думки (В. В. Тарасенко) по інтенціональному (внутрішньому) простору в пошуках відповідних систем-атракторів, які виводять її на шукану форму вираження.

Процес породження пропозицій є, по суті, нескінченним, що було переконливо продемонстровано генеративістами. Але в основі речень лежать певні структури-патерни. З одного боку, обмеження на довжину (простого) речення можуть накладатися валентністю предикатного дієслова. З іншого боку, розширення речення є можливим за рахунок структур модифікації (атрибутивної і / або адвербіальної), які повідомляють про практично нескінченні в кількісному відношенні атрибути предмета (субстанції) і його зв'язки та відносини з іншими предметами (субстанціями) дійсності.

Принцип універсального взаємозв'язку субстанцій – світової інгресії, що відбиває принцип безперервності, – це точка відліку і для діалектики, і для синергетики. При цьому йдеться не про статичний, а про динамічний, («енергійний») взаємозв'язок, який веде до рухомої рівноваги у відповідній системі.

У мові також усе є взаємопов'язаним: мови постають «у вигляді багаторівневих мереж взаємозалежностей» [Ажеж 2008, с. 122], у вигляді «великої, строго когерентної системи, що складається з безлічі систем, пов'язаних між собою відносинами системної залежності, які їх об'єднують в єдине ціле» [Гійом 2010, с. 106]. Але мова – це рухлива система, що невпинно розвивається, і в ній об'єднані структури «різного віку», різних стадій розвитку» [Князева, Курдюмов. «Основні принципи ...» ел. версія]. Одну з причин «різного віку» мовних структур, на наш погляд, слід вбачати в процесах синтаксичної деривації, що відбуваються не лише відповідно до параметрів порядку певної мови, але і з волі мовця.

Отже, багатовекторний фрактальний характер внутрішньосистемного руху обумовлений, між іншим, дериваційними процесами, що відбуваються на різних рівнях мовної системи. Отже, застосування концептуального апарату і методологічних принципів синергетики у дослідженнях дериваційних процесів мови видається плідним і багатообіцяючим.

Запитання і завдання до теми розділу 6

1. Чому мову можна віднести до синергетичних систем?
2. Покажіть на прикладах, що мова є відкритою системою.
3. Що нового внесла синергетика в розуміння мови як системи?
4. Як можна застосувати поняття безмасштабної мережі до системи мови?
5. Наведіть приклади вузлів-концентраторів у динамічній мовній системі.
6. Що становить основу міжрівневої когерентності мовної системи?
7. Проаналізуйте, чому дериваційні процеси в лексичній сфері мови не є аналогічними дериваційним процесам у синтаксисі.

Теми рефератів

1. Фрактальність словотворчих процесів.
2. Синергетичний метод у дослідженнях синтаксису.
3. Дериваційні процеси в мові з позицій синергетики.
4. Моделювання нелінійності мовної мегасистеми.
5. Теорія інформації та інформаційний обмін в лінгвосинергетичному висвітленні.

Література до розділу 6

1. Адливанкин С. Ю. О предмете и задачах дериватологии / С. Ю. Адливанкин, Л. Н. Мурзин // *Деривация и текст : межвуз. сб. научн. тр.* – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1984. – С. 3–13.
2. Ажеж К. Человек говорящий: Вклад лингвистики в гуманитарные науки / К. Ажеж ; пер. с фр. – М. : Едиториал УРСС, 2008. – 304 с.
3. Алефиренко Н. Ф. Когнитивно-дискурсивная парадигма языкового знака / Н. Ф. Алефиренко // *Язык. Текст. Дискурс : научный альманах Ставропольского отделения РАЛК* / под ред. проф. Г. Н. Манаенко. – 2009(а). – Вып. 7. – С. 7–17.
4. Алефиренко Н. Ф. Лингвокогнитивная синергетика: истоки, принципы, сущность / Н. Ф. Алефиренко // *Studia linguistica cognitiva*. Вып. 2 : Наука о языке в изменяющейся парадигме знания. – Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2009(б). – С. 228–255.
5. Апресян Ю. Д. Избранные труды / Ю. Д. Апресян. – М. : Восточная литература, РАН, 1995. – Т. 1. – 472 с.
6. Аршинов В. И. Когнитивные основания синергетики / В. И. Аршинов, В. Г. Буданов // *Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве.* – М. : Прогресс-Традиция, 2002. – С. 67–109.
7. Балли Ш. Язык и жизнь / Ш. Балли ; пер.с фр. ; вступ. ст. В. Г. Гака. – М. : Едиториал УРСС, 2009. – 232 с.
8. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист ; пер. с фр. – М. : Прогресс, 1974. – 446 с.
9. Блох М. Я. Теоретические основы грамматики / М. Я. Блох. – М. : Высш. шк., 1986. – 160 с.
10. Войцехович В. Э. Фрактальная картина мира как основание теории сложности [Электронный ресурс] / В. Э. Войцехович // *Известия науки.* – Режим доступа : <http://www.inauka.ru/blogs/article62789/print.html>
11. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
12. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики: Сборник неизданных текстов, подготовленный под руководством и с предисловием Рока Валена / Г. Гийом ; пер.с фр. ; общ. ред., послесл. и коммент. Л. М. Скрелиной. – Изд. 4-е. – М. : Изд-во ЛКИ, 2010. – 232 с.
13. Голев Н. Д. Деривация и мотивация как формы оязыковленной детерминации: инварианты и варианты / Н. Д. Голев // *Очерки по лингвистической детерминации и дериватологии русского языка : кол. моногр. под ред. Н. Д. Голева.* – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 1998. – С. 65–84.
14. Демьянков В. З. Семантические роли и образы языка / В. З. Демьянков // *Язык о языке : сб.ст.* – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 193–270.

15. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – К. : Лыбидь, 1990. – 150 с.

16. Добронравова И. С. Синергетика как общенаучная исследовательская программа / И. С. Добронравова // Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания. – М., 2004(а). – С.78–87.

17. Добронравова И. С. Уроки Пригожина: философские основания и культурный контекст нового понимания мира в постнеклассической науке / И. С. Добронравова // Практична філософія. – К., 2004(б). – № 2. – С. 3–11.

18. Домброван Т. И. О комбинаторных потенциях глагола в современном английском языке / Т. И. Домброван // Мова. Науково-теоретичний часопис. – Одеса, 1999 (а). – С. 112–117.

19. Домброван Т. И. О некоторых закономерностях синтаксической сочетаемости английского глагола / Т. И. Домброван // Записки з загальної лінгвістики : зб. наук. пр. – Одеса : Астропринт, 1999 (б). – Вип. 1. – С. 95–99.

20. Домброван Т. І. Валентність і сполучуваність як критерії встановлення семантичної структури дієслів об'ємної семантики (на матеріалі англійської мови) / Т. І. Домброван // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Романо-германська філологія. – 2001. – № 536. – С. 53–59.

21. Домброван Т. І. До проблеми виділення типів валентності дієслова: «Згорнута» валентність (на матеріалі англійської мови) / Т. І. Домброван // Записки з романо-германської філології. – Одеса : Латстар, 2002(а). – Вип.12. – С. 62–72.

22. Домброван Т. І. Конституенти речення на структурному та семантичному рівнях синтаксису (на матеріалі англійської мови) / Т. І. Домброван // Вісник Київського лінгвістичного університету. Сер. : Філологія. – 2002 (б). – Т. 5, № 1. – С. 25–32.

23. Евин И. А. Искусство и синергетика / И. А. Евин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 208 с.

24. Еникеева С. М. Фрактальность микросистем словообразования (на материале английского языка) / С. М. Еникеева // Studia Linguistica. Язык в логике времени: Наследие, традиции, перспективы. – Вып. XX. – С.Пб. : Политехника-сервис, 2011. – С. 107–118.

25. Єнікєєва С. М. Система словотвору сучасної англійської мови: синергетичний аспект (на матеріалі новоутворень кінця ХХ – початку ХХІ століть) – АДД, 10.02.04 / С. М. Єнікєєва; Київський національний лінгвістичний університет. – К., 2011. – 35 с.

26. Єнікєєва С. М. Системність і розвиток слоовотвору сучасної англійської мови / С. М. Єнікєєва. – Запоріжжя : ЗНУ, 2006. – 303 с.

27. Єнікєєва С. М. Принципи синергетики як методологія дослідження словотвірної системи (на матеріалі англійської мови) / С. М. Єнікєєва // Нова філологія. – Запоріжжя : ЗНУ, 2008. – № 29. – С. 223–230.

28. Иванова Л. П. Курс лекцій по общему языкознанию / Л. П. Иванова. – К. : Освіта України, 2006. – 312 с.

29. Князева Е. Н. Основания синергетики: Синергетическое мировидение / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 256 с.

30. Князева Е. Н. Основания синергетики: Человек, конструирующий себя и свое будущее / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011(а). – 264 с.

31. Князева Е. Н. Синергетика: Нелинейность времени и ландшафты коэволюции / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов; Вступ ст. Г. Г. Малинецкого. – М. : КомКнига, 2011(б). – 272 с.

32. Князева Е. Н. Синергетика и принципы коэволюции сложных систем [Электронный ресурс] / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/SINIPREVOLSLOGNSISTEM.htm>

33. Колоїз Ж.В. Українська оказіональна деривація / Ж.В. Колоїз. – Київ : Акцент, 2007. – 310 с.

34. Колшанский Г. В. Проблемы логического анализа структуры языка : дис. ... д-ра філол. наук / Г. В. Колшанский. – М., 1964. – 625 с.

35. Котельников Г. А. Теоретическая и прикладная синергетика / Г. А. Котельников. – Белгород : БелГТАСМ, 2000. – 162 с.

36. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган. – К. : ВЦ «Академія», 2000. – 368 с.

37. (КСКТ) Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина ; под общей ред. Е. С. Кубряковой. – М. : МГУ, 1997. – 245 с.

38. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1986. – 158 с.

39. Курдюмов С. П. Синергетика: начала нелинейного мышления [Электронный ресурс] / С. П. Курдюмов, Е. Н. Князева. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/kurdyumovknyaz.htm>

40. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая / Е. Курилович // Очерки по лингвистике : сб. ст. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – С.57–70.

41. Левицкий А. Э. Функциональные подходы к классификации единиц современного английского языка / А. Э. Левицкий. – К. : АСА, 1998. – 362с.

42. Левицкий А. Э. Частеречное пространство языка / А. Э. Левицкий // Язык и пространство: проблемы онтологии и эпистемологии : [моно-

графия] / А. Э. Левицкий, С. И. Потапенко, Л. И. Белехова и др. ; под ред. А. Э. Левицкого, С. И. Потапенко. – Нежин : Изд-во НГУ имени Николая Гоголя, 2011. – С. 175–206.

43. Лосев А. Ф. О понятии языковой валентности / А. Ф. Лосев // Изв. АН СССР. Сер. яз. и лит. – 1981. – Т. 40, № 5. – С. 403–412.

44. Лосев А. Ф. Введение в общую теорию языковых моделей / А. Ф. Лосев. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 296 с.

45. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. – Ростов н/Д : Феникс, 1998. – 320 с.

46. (ЛЭС) Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов.энциклопедия, 1990. – 682 с.

47. Маврикиди Ф. И. Фракталы: постигая взаимосвязанный мир / Ф. И. Маврикиди // Грани науки : журнал Благотворительного Фонда «Дельфис». – 2000. – № 3. – С. 78–84, послесловие к статье С. 84–85.

48. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності / Т. Є. Масицька. – Луцьк : РВВ Волин. держ. ун-ту, 1998. – 208 с.

49. Мельник Н. В. Деривация текста в лингвоперсонологическом освещении / Н. В. Мельник // Вестник Челябинского гос. ун-та. – 2009. – № 7(188). – Вып. 41. «Филология. Искусствоведение». – С. 106–112.

50. Меньчиков Г. П. Фрактальность – всеобщее свойство бытия / Г. П. Меньчиков // Учен. зап. Казан. ун-та. Сер. : Гуманит. науки. – 2008. – Т. 150, кн. 4. – С. 80–86

51. Мурзин Л. Н. Синтаксическая деривация / Л. Н. Мурзин. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1974. – 170 с.

52. Мурзин Л. Н. Основы дериватологии / Л. Н. Мурзин. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1984. – 56 с.

53. Мурзин Л. Н. Деривация в синхронном и диахронном аспектах / Л. Н. Мурзин // Деривация и история языка : Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1987. – С. 4–10.

54. Мурзин Л. Н. Принцип деривации и деривационная грамматика / Л. Н. Мурзин. // Очерки по лингвистической детерминации и дериватологии русского языка. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 1998. – С. 238–248.

55. Николис Г. Познание сложного: Введение / Г. Николис, И. Пригожин ; пер. с англ. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 352 с.

56. Петрова О. Н. Принципы построения синтаксической деривационной парадигмы / О. Н. Петрова // Синтаксис современного русского языка : I Междунар. конгресс исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность» : сб. тезисов. – М., 2001. – С. 218.

57. Пинкер С. Язык как инстинкт / С. Пинкер ; пер. с англ. ; под. общ. ред. В. Д. Мазо. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 456 с.

58. Плу́нган В. А. Общая морфология: Введение в проблематику / В. А. Плу́нган. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 384 с.

59. Полюжин М. М. Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення / М. М. Полюжин. – Ужгород : Закарпаття, 1999. – 240 с.

60. Пономарев Н. Ф. Статика и динамика в словообразовании / Н. Ф. Пономарев // Дери́вация и история языка : межвуз. сб. научн. тр. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1987. – С. 58–64.

61. Рахилина Е. В. Пространственные концепты в теории когнитивной семантики / Е. В. Рахилина // Когнитивная семантика : матер. II Междунар. школы-семинара по когнит. лингвистике : в 2ч. Ч. 2. – Тамбов : Изд-во Тамбов. ун-та, 2000. – С. 8–10.

62. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

63. Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка / А. И. Смирницкий. – М. : ЛИБРОКОМ, 2009. – 288 с.

64. Спиркин А. Г. Философия / А. Г. Спиркин. – М. : Гардарики, 1999. – 816 с.

65. Старикова Е. Н. Проблемы семантического синтаксиса (на материале английского языка) / Е. Н. Старикова. – К. : Изд-во при КГУ ИО «Вища школа», 1985. – 124 с.

66. Тарасенко В. В. Фрактальная семиотика: «слепые пятна», перипетии и узнавания / В. В. Тарасенко; заключ. ст. Ю. С. Степанова. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 232 с.

67. Уемов А. И. Системные аспекты философского знания / А. И. Уемов. – Одесса : Студия «Негоциант», 2000. – 160 с.

68. Уфимцева А. А. Роль лексики в познании человеком действительности и формирование языковой картины мира / А. А. Уфимцева // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 108–140.

69. Юрченко В. С. Философия языка и философия языкознания: Лингвофилософские очерки / В. С. Юрченко ; отв. ред. Э. П. Кадькалова. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 368 с.

70. (CIDE) Cambridge International Dictionary of English (CIDE). – Cambridge : Cambridge University Press, 1995. – 1774 p.

71. Albert R. Statistical mechanics of complex networks / R. Albert, A.-L. Barabási // Review of Modern Physics. – January 2002. – Vol. 74, No. 1. – P. 47–97.

72. Barabasi A.-L. Emergence of Scaling in Random Networks / A.-L. Barabasi, A. Réka // www. sciencemag. org SCIENCE. –1999. – Vol. 286. – P. 509–512.

73. Biber D. Longman Grammar of Spoken and Written English / D. Biber, S. Johansson, G. Leech, S. Conrad, E. Finegan. – Harlow : Pearson Education Ltd., 2000. – 1204 p.

74. Case, Valency and Transitivity / ed. by Leonid Kulikov, Andrej Malchukov and Peter de Swart (Leiden University / Radboud University Nijmegen). – Amsterdam – Philadelphia : John Benjamins Publ. Co., 2006. – XX, 503 pp.

75. Fillmore Ch. The Case for case / Ch. Fillmore // Universals in Linguistic Theory / ed. by E. Bach and R. H. Harms. – N.Y. ; L. ; Toronto : Holt, Rinehart and Winston, 1968. – P. 1–88.

76. Francis W. N. The Structure of American English / W. N. Francis. – N.Y. : Marshall College. Ronald Press, 1958. – 614 p.

77. Haken H. Principles of Brain Functioning. A Synergetic Approach to Brain Activity, Behavior and Cognition / H. Haken. – (Springer Series in Synergetics). – Berlin : Springer-Verlag, 1996. – 350 c.

78. Radford A. Transformational Grammar: A First Course / A. Radford. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1995. – 625 p.

79. Schlesinger Izchak M. Cognitive Space and Linguistic Case: Semantic and syntactic categories in English / Izchak M. Schlesinger. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – 239 p.

80. Schroeder M. R. Fractals, Chaos, Power Laws: Minutes from an Infinite Paradise / M. R. Schroeder. – N.Y., 1991. – 424 p.

81. Sgall P. Revisiting the classification of the dependents (Interesting results and tempting topics for further research) / P. Sgall // Issues of Valency and Meaning. Studies in Honour of Jarmila Panevová. – Prague : Charles Univ. Press, 1998. – P. 15–26.

РОЗДІЛ 7

ДІАХРОНІЧНА ЛІНГВОСИНЕРГЕТИКА

Т. І. Домброван

Розгорнутий план до розділу 7

1. Еволюція англійської мови як синхронізація темпосвітів у граматичній системі. Структура граматичної системи мови в діяхронії. Поняття темпосвіту (макро- та мікросистем) у проекції на мову. Історична розвідка англійської мови, когерентне узгодження її підсистем у діяхронії.

2. Еволюція англійської мови як зміна параметричного патерна мегасистеми. Поняття параметрів керування у мовній системі, їх стабілізуюча роль. Параметрична організація мови у діяхронії, патерни параметрів. Історичний процес параметризації англійської мови. Порядок і хаос у мові з погляду синергетики.

3. Еволюція англійської мови як зміна станів мовної мегасистеми. Поняття фазового простору мови. Еволюція аналітичного устрою англійської мови. Поняття самоорганізованої критичності у мові, фазовий перехід від синтетизму до аналітичності.

Діахронічна лінгвосинергетика – один із методологічних підходів до опису динамічного простору мови, який являє собою послідовну зміну в часі станів мінливої мовної мегасистеми. Головна мета діахронічної лінгвосинергетики полягає в осмисленні станів становлення, в моделюванні еволюції конкретної мовної системи з прогнозуванням варіантів її подальшої зміни залежно від багатовекторних біфуркацій та різноманіття потенціальних атракторів.

Синергетичний підхід до діахронічного дослідження англійської мови уможливив моделювання історичних процесів у структурі англійської мови у трьох вищезазначених ракурсах (див. розгорнутий план).

Розглянемо ці моделі.

1. Еволюція англійської мови як синхронізація темпосвітів у граматичній системі

Складна система, яка розглядається з позицій синергетики, може бути представлена як інтеграція ієрархічно побудованих «різновікових» структур, що виникли у результаті попереднього розвитку. За словами О. М. Князевої та С. П. Курдюмова (2011б), динамічна складна структура має певну «часову глибину», а її теперішня просторова конфігурація є індикатором попереднього і наступного розвитку структури як цілісного утворення. Це спостереження резонує з висновками О. І. Смирницького (1998) про те, що кожне конкретне явище мови пов'язано історичною наступністю з певними попередніми явищами, які являють собою ті чи інші фази розвитку даного явища і що будь-яка одиниця мови є тим, чим вона є, лише за умови її послідовного, закономірного розгортання в часі.

Отже, граматична система мови, в тому числі і сучасної англійської мови, є синтезуючим результатом попереднього історичного розвитку всіх компонентів, підсистем і категорій, що утворюють дану систему сьогодні і що розрізняються ступенем еволюційної «зрілості». Остання визначає місце конкретного елемента системи в чотирьохетапному циклі життя: зародження – становлення – зрілість – відмирання. Іншими словами, будь-які різнорівневі одиниці мови в будь-який момент часу характеризуються приналежністю до тієї чи іншої рухомої множини – чи то новоутворень, чи то тих, що виходять з ужитку, чи то тих, що вже вийшли з ужитку, чи то стійких у своєму використанні одиниць певної мовної системи.

Розвиток англійської мови є складним процесом, який по-різному відбувається у її підсистемах. Для опису складності змін, що відбуваються в англійській мові, вважаємо за доцільне використовувати концепцію темпосвітів, яка зараз складається в рамках синергетичної дослідницької парадигми. Ця концепція пов'язана з цілою низкою фундаментальних понять, які отримують переосмислення в синергетиці – це, насамперед, матерія, простір, час, інформація, еволюція.

Термін **темпосвіт** уведений у науковий обіг академіком С. П. Курдюмовим для позначення світу, визначальною характеристикою якого є єдиний темп (загальна швидкість) розвитку всіх складних структур, що входять до нього.

У синергетичній проекції мову розглядаємо як мегасистему, що складається з ієрархічно організованої безлічі макро- і мікросистем («світів»),

кожна з яких змінюється в притаманному певній системі характерному темпі. Іншими словами, мова – це темпоральна ієрархія, когерентна сукупність різних темпосвітів, в яких існують різномасштабні компоненти мовної мегасистеми.

Змінам у часі піддаються всі одиниці і підсистеми мови, різняться лише темпи (інтенсивність) цих змін. Так, найбільшою рухливістю відрізняються фонетичні явища, тоді як синтаксичні структури є найбільш стійкими в часі.

Структурна цілісність і максимальна функціональність системи вимагають, щоб усі її підструктури були когерентно об'єднані, а темп їх еволюції – синхронізований. «Синтез простих еволюційних структур в одну складну структуру відбувається за допомогою встановлення загального темпу еволюції в усіх частинах, що поєднуються, у простих структурах, які стають фрагментами цілого. <...> У результаті об'єднання структури потрапляють в єдиний темпосвіт. Саме загальний темп розвитку є індикатором того, що ми маємо справу не з конгломератом розрізнених структур, а з фрагментами тієї самої цілісної структури» [Алюшин, Князева 2012, с. 44].

Звернімося до фактів історії розвитку англійської мови.

Відомо, що англосаксонська мова (V–XI ст.) мала розвинену систему флексій, які служили засобом зв'язку між словами в словосполученні і реченні. Саме завдяки закінченням узгоджувани слова могли розташовуватися в реченні практично у вільному порядку (як це відбувається у сучасних українській або російській мовах). Наприклад, давньоанглійські прикметники мали категорію відмінка, представлену називним, родовим, давальним, знахідним і (частково) орудний відмінками, категорію роду (чоловічий, жіночий, середній), категорію числа (однина і множина) і два типи відмінювання (сильне і слабке). Вибір тієї чи іншої форми прикметника визначався іменником, до якого цей прикметник відносився і з яким він узгоджувався.

У свою чергу, давньоанглійські іменники також були «багаті» на граматичні категорії (число, відмінок, рід) і типи відмін залежно від основ (на -a, -ja, -wa, -ō, -wō, -i, -u, -n, -r, та ін., а також кореневих основ) або основотвірних суфіксів. Відмінкова система давньоанглійських іменників, що сягала загальногерманської чотирьохвідмінкової парадигми, включала називний, родовий, давальний і знахідний відмінки з характерними флексіями. Кожна граматична категорія в кожному типі відмінювання маркувалася відповідними закінченнями, в тому числі й нульовими.

У реченні ступінь когезії між давньоанглійськими іменниками і прикметниками була дуже високою і досягалася частковим перекриттям, своєрідним дублюванням маркерів граматичних категорій, що проявлялося в узгодженні (в числі, роді та відмінку) розглянутих частин мови. Наприклад:

<...> *swā swā wē forgyfað ūrum* (DAT. pl.) *gyltendum* (DAT. pl.) [Lord's Prayer, Matt. 6] – 'as we forgive our debtors'.

Більш того, закінчення слабкої відміни прикметників і слабкої відміни іменників збігалися практично в усіх відмінках (винятком був родовий відмінок множини). За спостереженнями істориків англійської мови, переважна більшість давньоанглійських прикметників у сильному типі відміни змінювалась за основами іменників на *-o* (в чоловічому і середньому роді) і за основами на *-a* (у жіночому роді). Категорії відмінка, числа і роду (частково) були притаманні також давньоанглійським числівникам і займенникам (наприклад, особистим, вказівним).

У середньоанглійський період під сильним впливом скандинавських діалектів відбувається розпад колись складної системи закінчень у субстантивів. Це було пов'язано з тим, що загальноновживана лексика англійської мови та скандинавських мов збігалася в кореневих морфемах (що сприяло взаєморозумінню між носіями різних мов), але розрізнялася закінченнями (що, навпаки, ускладнювало процес комунікації). З погляду синергетики, граматична система англійської мови увійшла в стан нестійкості, наближаючись до точки біфуркації і моменту загострення. За таких умов відбувається прискорення темпів змін як в окремих підсистемах, так і в системі в цілому.

Підсистема іменників почала докорінно змінюватися, що виражалось в різкому скороченні показників граматичних категорій. За короткий історичний період (XI–XIII ст.) відмінності між слабкими і сильними типами відмін переважно стираються, а так звані нерегулярні (або *minor*) типи відмін до XV ст. поступово втрачають диференційні закінчення. Отже, колись чотирьохвідмінкова система в кінцевому підсумку перетворюється на двохвідмінкову.

Таблиця 7.1 ілюструє зміни відмінкових флексій іменників *stone*, *care* і *name* в середньоанглійський період. Для наочності змін, що відбувалися, і зручності зіставлення наводяться словозмінні парадигми зазначених іменників у давньоанглійській мові.

Як видно з табл. 7.1, у середньоанглійський період відбувається різке скорочення номенклатури відмінкових флексій та їх уніфікація: стираються формальні відмінності між відмінками, що веде до спрощення відмінкової парадигми в цілому. Також відмирає категорія граматичного роду, колись притаманна всім іменникам давньоанглійської мови. Це пояснюється насамперед втратою функційно навантажених закінчень, які маркували, крім відмінка і числа, категорію роду: остання, що більш не має формальних показників, зникає і в мові аналітичного складу практично не виявляється.

Категорія числа, навпаки, виявляється стійкою, оскільки число визначається смисловою залежністю від екстралінгвального оточення, що пропускається через свідомість індивіда і спричиняє певну форму [Кошева 2012(а), с. 27]. Але і в цій граматичній категорії відбуваються помітні зміни.

Таблиця 7.1

Історична динаміка словозмінної парадигми іменників
(давньоанглійський vs середньоанглійський періоди)

Число	Відм.	суч. англ. 'stone'		суч. англ. 'care'		суч. англ. 'name'	
		Двн. -а. <i>stān</i> (м. р., -а-)	Сер. -а. <i>stōn</i> (XIV ст.)	Двн. -а. <i>caru</i> (ж. р., -о-)	Сер. а. <i>cāre</i> (XV ст.)	Двн. -а. <i>nama</i> (м. р., -n-)	Сер. а. <i>name</i> (XII ст. > XV ст.)
Одн.	Наз.	<i>stān</i>	<i>stōn</i>	<i>caru</i>	<i>cāre</i>	<i>nam-a</i>	<i>nam-e</i> > <i>name</i>
	Род.	<i>stān-es</i>	<i>stōn-es</i>	<i>care</i>	<i>cāre-s</i>	<i>nam-an</i>	<i>nam-en</i> > <i>nam-es</i>
	Дав.	<i>stān-e</i>	<i>stōn</i>	<i>care</i>	<i>cāre</i>	<i>nam-an</i>	<i>nam-en</i> > <i>name</i>
	Знах.	<i>stān</i>	<i>stōn</i>	<i>care</i>	<i>cāre</i>	<i>nam-an</i>	<i>nam-en</i> > <i>name</i>
Множ.	Наз.	<i>stān-as</i>	<i>stōn-es</i>	<i>cara</i>	<i>cāres</i>	<i>nam-an</i>	<i>nam-en</i> > <i>nam-es</i>
	Род.	<i>stān-a</i>	<i>stōn-es</i>	<i>cara</i>	<i>cāres</i>	<i>nam-ena</i>	<i>nam-ene</i> > <i>nam-es</i>
	Дав.	<i>stān-um</i>	<i>stōn-es</i>	<i>carum</i>	<i>cāres</i>	<i>nam-um</i>	<i>nam-en</i> > <i>nam-es</i>
	Знах.	<i>stān-as</i>	<i>stōn-es</i>	<i>cara</i>	<i>cāres</i>	<i>nam-an</i>	<i>nam-en</i> > <i>nam-es</i>

до групи кореневих основ, різко скорочується за рахунок їх переходу в основну групу (наприклад, іменники *book*, *nut* тощо стали утворювати форму множини не за допомогою умлаута, а шляхом приєднання закінчення *-es* / *-en*, яке поширилося на всі типи відмін) і т. д. Іншими словами, в середньоанглійський період підсистема іменника, «розхитана» флуктуаціями, переживає процес переструктурування, реорганізації керуючих параметрів (у ролі яких тут виступають граматичні категорії іменника).

Високодинамічний процес розпаду системи відмінювання в іменників неминуче (на кшталт ланцюгової реакції) спричиняв зміни у відповідних системах прикметника, числівника, займенника (насамперед, вказівного). Ці зміни обумовлені тісним взаємозв'язком указаних підсистем – перш за все, спільністю граматичних категорій (роду, відмінка, числа) як керуючих параметрів мови. Однак для збереження мовної системи в цілому та її функціональності зокрема є необхідною синхронізація темпосвітів компонентів, що складають відповідну систему [див.: Князева, Курдюмов 2010, с. 74], у нашому випадку – іменників та інших тісно пов'язаних з ними частин мови.

Поняття «синхронізація» запозичене в синергетику з фізики, де воно трактується як «підстроювання ритмів автоколивальних систем за рахунок слабкої взаємодії між ними» [Евин 2009, с. 19] або, що те ж саме, як «режим захоплення частоти (і фази) коливань генератора зовнішньої силою», при цьому «частота генератора „підлаштовується“ і стає рівною частоті зовнішнього сигналу» [Анищенко 2008, с. 159]. У результаті дві або більше пов'язані автоколивальні системи з різними частотами і незалежними фазами починають осцилювати на одній частоті. Вчені відзначають, що ефект захоплення частоти є грубим, тобто реалізується в кінцевій області значень амплітуди і частоти синхронізуючого впливу. Цю область називають областю синхронізації.

У синергетиці під синхронізацією темпосвітів розуміють вирівнювання та впорядкування темпів розвитку частин динамічної системи. Загальний темп еволюції простих структур створює передумови для об'єднання їх у цілісну складну структуру. Синхронізація темпосвітів відбувається за допомогою дисипативних процесів, тобто таких, що розсіюють непотрібне, зайве. У цьому сенсі синхронізацію інтерпретують як один з механізмів самоорганізації системи, або як один із сценаріїв виникнення порядку з хаосу [див: Евин 2009].

До області синхронізації, спричиненої якісними змінами в підсистемі іменника середньоанглійського періоду, потрапили пов'язані з ним підсистеми прикметника, займенника і числівника. Результати перебудови цих підсистем коротко можуть бути викладені у такий спосіб: граматичний рід і відмінкові закінчення прикметників були втрачені і, як наслідок, прикметник став незмінним (невідмінюваним); відмінкова система особових займенників з чотирикомпонентної перетворилася на двохкомпонентну і тепер була представлена формами називного й об'єктного відмінків; зникли форми двоїни в особових займенників, неозначені та негативні займенники стали незмінними [докладніше див.: Ваugh 2006].

Отже, у розглянутий часовий відрізок історії (XI–XIII ст.) граматична система англійської мови зробила крок у напрямку до зміни типу організації. Цим кроком став перехід від синтетичного до аналітичного устрою. Відзначимо, що історичні зміни стосувалися не тільки вищезазначених підсистем – зміни відбулися практично на всіх рівнях мовної організації.

Таким чином, зміни в одній підсистемі (іменника) привели до значних якісних перетворень у суміжних підсистемах. У синергетиці це явище пояснюється тим, що високодинамічні структури «підтягують до себе» за темпом життя ті, що розвиваються повільно [Алюшин, Князева 2012, с. 45]. Звідси – новий погляд на природу еволюційних процесів: «Еволюція світу є не просто створення все складніших структур, а й зміна темпів еволюції» [Князева, Курдюмов 2010, с. 103].

Вищевикладене з усією очевидністю доводить, що мова є синергетичною системою – відкритою, динамічною, такою, що невинно змінюється, що включає в себе безліч різномасштабних когерентно пов'язаних підсистем (темпосвітів) із власним темпом розвитку, мінливих під впливом зовнішніх або внутрішніх факторів. Еволюція мовної мегасистеми як ієрархічної системи різноманітних темпосвітів передбачає не тільки якісні зміни в номенклатурі підсистем чи в наборі керуючих параметрів, але і зміни темпів розвитку підсистем і/або окремих компонентів системи. Синхронізація (погодження) темпосвітів усередині єдиної системи виступає одним із механізмів самоорганізації синергетичної системи, приведення системи в стан стабільності та стійкості, а значить, збереження її життєздатності та функціональності.

2. Еволюція англійської мови як зміна параметричного патерна мегасистеми

Цілісність, функційність і збереження системи забезпечуються формою її організації. «Упорядкована система потребує активної підтримки; інакше вона буде прагнути до руйнування, іншими словами, повернеться до безладу» [Даль 2009, с. 43]. За нашими спостереженнями, «стражами» порядку системи виступають так звані параметри управління – певні константи системи, що визначають координати і конфігурацію станів системи в певний момент або період часу і працюють на збереження її функційності.

Лінгвістична теорія параметрів заснована на гіпотезі, згідно з якою всі граматичні відмінності між мовами спричинені взаємодією обмеженого числа дискретних чинників [див.: Бейкер 2008]. У кожній з численних людських мов є свій перелік параметрів, що характеризують особливості структурної організації даної мови. Такі параметри називають параметрами керування.

Марк Бейкер (2008) вважає, що параметри як структурна особливість людських мов відображають природні закономірності діяльності мозку, закладені в кожному з нас від народження. Він називає параметри «атомами мови», що відіграють особливу роль у «рецепті» мови. Однак, незважаючи на концептуальні паралелі між роллю атомів у хімії і параметрів у лінгвістиці, параметри й атоми відрізняються один від одного: «Атоми – це маленькі частинки речовини, в той час як параметри – це частини деякої структури знання, з якого формуються наші мовні здібності» [Бейкер 2008, с. 158].

Грунтуючись на результатах дослідження величезного числа мов, М. Бейкер виділяє ряд параметрів, серед яких: параметр нульового підмета, параметр розташування підмета, параметр приєднання підмета, параметр базового порядку слів у реченні, параметр переміщення питання, параметр розташування вершини, параметр полісинтетизма, параметр тяжіння дієслова, параметр дієслівної серіалізації, параметр області зворотного займенника, параметр антецедента зворотного займенника і деякі інші.

Параметри взаємодіють один з одним, але ступінь їхнього впливу є різною. М. Бейкер образно порівнює одні параметри з хитким камінням, що знаходиться біля підніжжя схилу, а тому є нездатним стати причиною обвалу. Інші ж камені, що знаходяться на схилі, незважаючи на їхні розміри (не обов'язково бути великими!), можуть призвести до обвалу і, отже, до переорганізації компонентів цього схилу [там само, с. 143].

Теорія параметричної організації мови видається плідною в діахронічних дослідженнях. У кожен момент свого існування мовна система характеризується певним параметричним патерном. Цей патерн не є застиглим утворенням; навпаки, це рухливий «малюнок», своєрідний каркасний «візерунок», в якому параметри не просто співіснують, а взаємодіють один з одним. При цьому з плином часу «візерунок» може видозмінюватися, відображаючи зміни в структурній організації мови і / або рух мовної системи фазовим простором.

Мова як складна синергетична система складається з безлічі підсистем, кожна з яких, в свою чергу, може бути представлена як ієрархічна єдність. Ймовірно, має сенс розрізнати «масштабність» параметрів системи і поділяти їх на макропараметри, що впливають на стан усієї системи, і мікропараметри, що «працюють» на окремому рівні, в «своєму» масштабному вимірі (наприклад, валентність суфіксів у тій чи іншій мові можна розглядати як мікропараметр, а порядок розташування дієслова – SVO, SOV, OVS тощо – як макропараметр).

На кожному рівні мовної системи діють ті чи інші параметри. Іншими словами, параметри є не просто набором, а ієрархічною єдністю, що взаємодіє, де кожен параметр пов'язаний з іншими вищими параметрами, спектр дії яких є набагато ширшим. Ранжування параметрів відповідно до масштабності охоплення ними «поля діяльності» допоможе визначити їх важливість у структурній організації системи.

Коротко розглянемо граматичну організацію давньоанглійської мови з позицій параметричної теорії.

У сфері синтаксису словосполучення провідними принципами синтаксичних відносин виступали узгодження та керування. Домінування названих типів відносин пояснюється особливостями морфології давньоанглійської мови і, насамперед, існуванням розвиненої системи флексій, які часто маркували кілька граматичних категорій одночасно.

В іменниковому словосполученні (модель Ma + N) експлікація відповідних граматичних категорій (числа, роду, відмінка) мала місце в обох компонентах, що сприяло посиленню когезії між цими компонентами навіть у разі їх дистантного розташування в реченні, наприклад:

[*swā swā wē forgyfað*] *ūrum* *gyltendum* = '[as we forgive] our debtors' [Lord's Prayer];

<i>Na</i>	<i>þu</i>	<i>minne</i>	<i>þearft</i>	<i>hafalan</i>	<i>hydan.</i>
No	you	my	need	head	hide...

You will not need to hide my head... (Beowulf)

Іншими словами, іменники, котрі мали ознаки певних граматичних категорій, «притягували» до себе модифікатор (прикметник, дієприкметник теперішнього часу, порядковий числівник, займенник, присвійний займенник, заперечний займенник тощо) з такими самими ознаками, і на основі подібного дублювання виникало сильне граматичне зчеплення між цими двома словами: $Ma \leftrightarrow N$ (або $N \leftrightarrow Ma$ залежно від позиції модифікатора щодо головного слова).

Узгодження зустрічалося не тільки в поєднанні іменника з атрибутом, але і в предикативному поєднанні: дієслово присудка (Vp) узгоджувалося з підметом (Ns) у числі й особі: $Ns \leftrightarrow Vp$. Синтаксичне відношення узгодження допускало еліпс підмета в пропозиції (наприклад, в імперативі):

And forgyf ūs ūre gyltas, ('and forgive us our debts') [Lord's Prayer].

Дієслівне словосполучення будувалося на основі керування: саме дієслово диктувало умови синтаксичного зв'язку і вимагало від слова, що приєднується (яке виступало у функції доповнення або, рідше, обставини) відповідної форми:

And forgyf ūs (DAT. Pl.) *ūre gyltas* (ACC. Pl.), *swā swā wē forgyfað ūrum gyltendum* (DAT. Pl.) [Lord's Prayer].

Морфологічна форма другого компонента детермінувалася також і семантикою самого дієслова, оскільки, як відомо, дієслова різних семантичних класів керують різними відмінками іменників. Отже, в дієслівному словосполученні спостерігався переважно односторонній (тобто такий, що визначає форму залежного компонента) зв'язок: $V \rightarrow N$.

Керування було притаманне не тільки дієслівним, але і прийменниковим словосполученням, наприклад:

Gewurþe ðīn willa on eorðan (DAT. Sing.) *swā swā on heofonum* (DAT. Pl.) ('Thy will be done on earth as it is in heaven') [Lord's Prayer].

'*God cwæð tō þære nēdran* (DAT. Sing.): <...>' [The Fall of Man] ('The God says to that serpent: <...>').

Важливо відзначити, що займенник нерідко пов'язувався тільки з одним певним відмінком. Це свідчило про те, що вже в давньоанглійській мові займенникове керування було складовою частиною синтаксису [Ильиш 1958, с. 135].

Узгодження і керування як провідні типи синтаксичного зв'язку в давньоанглійській мові в цілому визначали порядок слів у реченні. Прийнято вважати, що порядок слів у давньоанглійському реченні був вільним, оскільки зв'язок між словами в межах речення виражався морфологічними формами його членів. Однак «вільний» порядок слів не означає «довільний»: він

всього лише допускає відомі перестановки (в т. ч. інверсію) компонентів і / або їх дистанціювання в реченні. Наприклад:

Ɔa andswarode sē cyning and Ɔus cwæƆ, 'Fæger word Ɔis sindon <...>' [Bede, *Ecclesiastical History*] – Букв.: *Then answered the king and thus said, 'Fair words these are <...>'*.

On Ɔyssum ēalande cōm ūp sē Godes Ɔēow Augustinus and his gefēran [ibidem] – Букв.: *On this island came up the God('s) servant Augustine and his companions.*

Ɔonne wolde heo ealra nyhst hy baƆian & Ɔwean. – Букв.: *then wanted she all at last them – bath and wash. She finally wanted to bathe and wash them all.* [ibidem].

Ne mæg ic her leng wesan. – Букв.: *No can I here any longer stay. I cannot stay here any longer.* [Beowulf].

...Ɔæt he ðær eac swylce bebyrged beon moste... – Букв.: *... that he there also thus buried be should. ... that he might also be buried in the same place.....* [Bede].

Вищенаведені приклади наочно ілюструють відсутність у давньоанглійській синтетичній мові єдиного, чітко визначеного, позиційно фіксованого розташування членів речення, настільки характерного для аналітичного устрою сучасної англійської мови.

Отже, в давньоанглійській мові розвинена система флексій, що маркували різні граматичні категорії, утворювала основу для синтаксичних відносин узгодження та керування в словосполученні та реченні. Це яскравий приклад когерентності морфології та синтаксису, узгодженої поведінки двох величезних підсистем єдиної мовної мегасистеми. Відзначимо, що в синергетиці когерентна поведінка елементів розглядається як основа для виникнення складних упорядкованих просторово-часових структур з хаосу [див.: Князева, Курдюмов 2011(а)]. Факти розвитку мовної системи підтверджують правильність цієї тези.

З плином часу, однак, «патерн» у системі синтаксичних зв'язків змінився. Як відомо, вже в середньоанглійський період колись складна система флексій стала інтенсивно спрощуватися. Кардинальні зміни в морфології, в свою чергу, послужили основною причиною переорганізації, перерозподілу ієрархії ролей у синтаксисі: уніфікація і / або втрата більшості морфологічних маркерів спричинила ослаблення домінуючих у давньоанглійській мові типів синтаксичного зв'язку (а саме – узгодження та керування), і тепер примикання (що мало досить обмежену сферу застосування в давньоанглійській мові) стало відігравати головну роль.

Примикання в давньоанглійській мові було синтаксичним типом зв'язку між прислівником як незмінною частиною мови і, наприклад, дієсловом або іншим прислівником і не зводилося до обов'язкового позиційного контакту між двома словами. Наприклад:

Da ne meahthe he eaðelice þa unstillnesse onfallendra mengu aberan...
[Bede] – *he could no longer bear the crowds that resorted to him.*

У середньоанглійській мові роль примикання помітно зросла. Порівняно з давньоанглійською мовою, де сфера застосування примикання обмежувалася поєднаннями «дієслово – прислівник», «прислівник – прислівник», у середній період (особливо в XIV ст. і пізніше), примикання захоплює сферу дії узгодження (в атрибутивних конструкціях і частково, в предикативних сполученнях) і сферу дії керування («дієслово – додаток», «прийменник – іменник»), за винятком тих випадків, коли підпорядковане слово було виражене особовим займенником, оскільки тільки цей клас займенників зберіг відмінкові форми.

Отже, зміни в морфології спричинили зміни в синтаксисі словосполучення (точніше, в ранжуванні типів синтаксичного зв'язку) і, в кінцевому підсумку, стали причиною змін у порядку розташування слів у реченні. Тепер позиційна близькість компонентів пропозиції вказувала на семантичну пов'язаність цих компонентів, що в подальшому сприяло формуванню позиційної моделі англійського речення і закріпленню за кожним слотом (позицією) характерного структурного компонента.

Розглядаючи вищевикладене через призму параметричної теорії мовної організації, можна зробити висновок, що «морфологічно підтримувані» параметр узгодження і параметр керування як типи синтаксичного зв'язку в словосполученні визначали відносно вільний порядок слів у реченні. З руйнуванням системи флексій (рівень морфології) параметр узгодження і частково параметр керування поступаються місцем параметру примикання, що на більш високому рівні мовної ієрархії – рівні синтаксису – приводить до встановлення практично фіксованого порядку слів у реченні сучасної англійської мови.

Тепер звернімося до іншого параметра – **параметра нульового підмета**, сутність якого полягає в тому, що мови світу розрізняються за обов'язковою наявністю (або, відповідно, відсутністю) підмета в реченні:

«У деяких мовах кожне речення з дієсловом в особовій формі обов'язково має мати виражений підмет у вигляді іменникової групи. В інших мовах речення з дієсловом в особовій формі можуть не мати явно вираженого підмета у вигляді іменникової групи» [Бейкер 2008, с. 62].

Домовимося, що стосовно англійської мови будемо використовувати термін «параметр НЕ-нульового підмета», щоб чітко вказати на облігаторність поверхневої експлікації підмета в цій мові.

Як відомо, в сучасній англійській мові в реченні з фінітним дієсловом наявність підмета є обов'язковою. Настільки обов'язковою, що поряд зі смисловими («справжніми», «реальними») підметами в англійській мові виділяються і так звані формальні (або структурні) підмети *it* та *there*.

Формальний підмет *it* використовується в безособових реченнях, що описують стан навколишнього середовища (час доби, погодні умови тощо), наприклад: *It was late. It was late morning. It is Sunday. It is raining.* Також *It* може випереджати смисловий підмет у реченнях з неособовими формами дієслова (інфінітивною конструкцією або герундієм), наприклад, *It is useful to read books in the original; It is necessary for him to do that; It is no use crying over spilt milk*, де інфінітивне / герундіальне словосполучення і комплекс є занадто «важкими» підметами, щоб зайняти початкову позицію в реченні, а тому «пересуваються» в кінець речення, при цьому позиція підмета не пустує, а заміщується формальним елементом.

У реченнях з початковим *there*, зазвичай, повідомляється про існування будь-якої субстанції в темпорально-локативному континуумі, а тому такі речення часто називають екзистенційними: *There is a village in the valley. There is no place like home.*

Сучасна англійська мова належить до номінативних мов, тобто до таких мов, в яких підмет виражений називним відмінком іменника або займенника. Діахронічні дослідження показують, однак, що вже в давньоанглійській мові виділялася група дієслів, які могли не мати при собі підмет у називному відмінку (так звані безособові дієслова). Логічний суб'єкт при цих дієсловах оформлювався іменником або особовим займенником у непрямому відмінку і виступав у реченні у функції додатка. Наприклад:

þa ðuhte him nyttre & betre, þæt he ðær Godes word bodade & lærde, ... (букв.: *then seemed him useful & better, that he there God's word announced & taught*) – «потім йому здалося більш корисним і кращим проповідувати слово Боже». [Bede].

Подібні конструкції були поширені також у середньоанглійській період, наприклад:

Me lykkes þat I schal fange at Þu fust Þat I haf frayst here; [Sir Gawain] – «Мені подобається, що я отримаю з твоїх рук те, що я просив тут».

Ne lust him nu to none unrede [The Owl and the Nightingale] –

«Не спокусили його тепер ніякі погані поради».

John knew the wey, him neded no gyde [Chaucer, The Prologue of the Reves Tale] – «Джон знав дорогу, йому не потрібен був провідник».

Важливо відзначити, що так звані безособові дієслова ще в давньоанглійській мові могли функціонувати і як особові, тобто використовувалися в реченнях з вираженим у номінативі підметом. У середньоанглійській період і пізніше в зв'язку з руйнуванням системи флексій, уніфікацією відмінкових закінчень і, як наслідок, встановленням більш фіксованого порядку слів, будь-яке слово в препозиції до дієслова присудка стало інтерпретуватися як підмет. Чинний параметр Не-нульового підмета «скорегував» безособові (вірніше сказати, безпідметові) речення, заповнивши позицію підмета структурним елементом.

Розглядаючи питання про розвиток безособових конструкцій у середньоанглійській мові, В. М. Ярцева відзначала, що «безособові звороти ні за формою, ні за змістом не включаються в синтаксичну систему мови» [Ярцева 1961, с. 53]. Подібна неможливість включеності безособових (односкладних) зворотів до синтаксичної системи пояснюється саме тиском параметра Не-нульового підмета, під дією якого поверхнева структура безособових за змістом речень трансформувалася в двоскладну і перестала відрізнятися від поверхневої структури особових речень. Так, наприклад, формула $S - V_p$ може відповідати структурі різних у семантичному наповненні речень: *It rains. Time flies*. Аналогічно, структура зі складеним іменним присудком $S - V \text{ link} + C_s$ може мати різні граматичні підмети (формальний чи смисловий): *It is Sunday. Silence is golden*.

У середньоанглійській і ранній новоанглійській періоди інтенсивно розвивається модель з початковим *there*, що «перетягнув» до себе дієслово присудка (модель *There - V_p - S*). Загальновідомо, що на синтаксичному рівні прислівники входять до складу структури модифікації і модифікують, головним чином, дієслово (рідше – інші прислівники та прикметники). Дієслово містить у собі згорнуту структуру предикації, прислівник *there* вказує на просторові координати ситуації, що передається структурою предикації. Висування дієслова в препозицію до підмета в екзистенціальних реченнях пояснюється тісним семантичним зв'язком між дієсловом і десемантизованим згодом прислівником *there*.

У давньоанглійській мові з відносно вільним порядком слів випадки використання обставин місця (і часу) в ініціальній позиції речення були нормою. При цьому дієслово присудка посідало серединне місце між обставиною (зліва) і підметом (справа від дієслова). Речення мало структуру **Adv - V_p - S**. Наприклад:

<...> *and Þær bið swýðe manig burh*, <...>

(‘And there are very many towns’);

and Þær bið swýðe mycel hunig and fisc[n]að; <...>

(‘And there is very much honey and fish’);

Þær bið swýðe mycel gewinn betwēōnan him

(‘there is much struggling between them’);

And ne bið Þær nænig ealo gebrowen mid Estum, ac Þær bið medo genoh. And Þær is mid Estum ðēāw, <...>

(and there is no ale brewed by Estonians, as there is enough mead. And there is among Estonians a custom, <...>) [“Othere’s and Wulfstan’s Story”];

Þær wæs on blōde brim weallende (‘there was water surging with blood’) [Beowulf, 847].

Із закріпленням в англійському реченні порядку слів SVO початковий елемент *there* почав функціонувати як формальний (структурний) підмет. Той факт, що *there* розширив свої початкові функції прислівникової

обставини, відбився при утворенні розділового питання, у другій частині якого *there* завжди з'являється в слоті підмета (*There is no time like present, is there? There is safety in numbers, isn't there?*).

Отже, дія параметра Не-нульового підмета і тісно взаємопов'язаного з ним параметра порядку слів зумовили описані зміни в структурній організації речення протягом середнього і ранньо-новоанглійського періодів.

Так само з плином часу видозмінився **параметр розташування вершини**, тісно взаємопов'язаний з параметрами синтаксичних відносин (керування, узгодження, примикання) і параметром порядку слів у реченні.

Параметр розташування вершини визначається в [Бейкер 2008, с. 72] таким чином:

«Вершини ставляться після груп при створенні більших груп (в японській, лакота, баскській, амхарській та ін. мовах) АБО вершини ставляться перед групами при створенні більших груп (в англійській, едо, тайській, сапотекській та ін. мовах)».

Для зручності зазвичай використовують терміни «вершина справа» і «вершина зліва» відповідно.

Відповідно до параметра розташування вершини *сучасна англійська відноситься до мов з вершиною зліва*, оскільки тут допоміжне дієслово передує смислового; смислове дієслово стоїть перед прямим додатком, перед прийменниковим додатком, перед підрядним реченням; аналогічно, іменник передує пов'язаний з ним прийменниковій групі, а прийменник стоїть перед іменним словосполученням.

У давньоанглійській мові завдяки розвиненій системі флексій розглянутий параметр допускав відомі варіації. Так, наприклад, можна було дистанціювати головні слова від залежних, наприклад:

'Ne mæg ic hēr leng wesan' [Beowulf] ('I can hold out no longer'),

а також змінювати послідовність між ними, як, наприклад, у *Tō Bām wīfe cwæð God ēac swelce:<...>* [The Fall of Man] (букв.: to that woman said the God likewise: <...>');

'Pā hē Bā sē cyning Bās word gehēerde, <...>' [Bede's Ecclesiastical History] (букв.: When he then the king those words heard, <...>')

або

ond eac swylce leafnesse sealde, þæt heo mosten Cristes geleafan bodian & læran.– (Букв.: and also likewise permission granted that they could Christ-GEN faith preach & teach.) *and he gave his permisson for them to preach and teach the faith of Christ.* [Bede] з порядком слів SOV.

Проте слід відзначити значну стабільність параметра розташування вершини вже в давньоанглійській мові. Так, поряд з інвертованим порядком OV у давньоанглійській була поширена модель VO (дієслово + прямий додаток), що закріпилася згодом у мові. За даними в [Мороховский 1980, с. 51],

кількість речень з додатком у постпозиції до дієслова різко збільшується в період з X ст. до кінця XI ст. і становить 63,4 %. Наприклад:

'<...> *and sē cyning and Pā rīcostan men drincað myran meole and Pā unspedigan and Pā Pēōwan drincað mede*' [Ohthere's and Wulfstan's Story] ('and the king and those richest men drink mare's milk and those poor and those servants drink mead').

Наступне речення ілюструє послідовність V – PrepP (дієслово + прийменникова група):

<...> *Pæt hē wære on Truso on syfan dagum and nihtum*' [Ohthere's] ('that he was on Truso for seven days and nights').

Так само, як і в сучасній мові, в давньоанглійській мові прийменник передує іменниковій групі, до якої він відноситься, як:

<...> *flota wæs on yðum, bāt under beorge*. [Beowulf] ('the boat was on water, in close under the cliffs').

Параметр розташування вершини зліва також передбачає, що сполучник передує підрядному реченню, що було нормою вже в давньоанглійській мові, наприклад:

He cwæð Pæt nān man ne būde benorðan him [Ohthere's and Wulfstan's Story] ('he says that no man lived to the north of him').

Hīe oncnēowon Pā Pæt hīe nacode wæron [The Fall of Man] ('they knew then that they were naked').

Вищевикладений стислий огляд динаміки в ієрархії параметрів англійської мови в різні історичні епохи виявляє гнучкість мовної мегасистеми і свідчить про пошук системою найбільш оптимальних станів існування, її спрямованості до впорядкування своєї структурної організації, її руху від хаосу до порядку.

Але тут виникає питання про те, що саме вважати порядком, а що – хаосом у мові.

На думку Е. Даля, навіть якщо ми не можемо встановити універсальну міру того, наскільки мова є впорядкованою або безладною, однак *при дослідженні мовних змін може бути корисно враховувати, чи збільшують (або зменшують) діяхронічні процеси, що розглядаються, порядок у системі мови* (курсив наш – Т. Д.) [Даль 2009, с. 42].

Зіставляючи граматичну організацію давньоанглійської мови з граматичною організацією сучасної англійської мови, можна дійти висновку, що в давній період мовна мегасистема підпорядковувалася строго визначеним параметрам. Це був порядок синтетичного плану. В результаті дії багатьох чинників, в тому числі й екстралінгвальних, граматична система англійської мови прийшла в хаотичний, нестабільний стан, що проявилось, насамперед, у порушенні та зміні стандартних морфологічних форм і синтагматичних зв'язків. Відбулася переорганізація окремих параметрів, яка підштовхнула систему до пошуку нових, стабільних станів (названих

в синергетиці атракторами) і, нарешті, вивела систему на якісно інший рівень організації.

Не слід, однак, вважати, що перехід у типологічно інший стан супроводжувався змінами всіх параметрів системи. Типологічний перехід тривав кілька століть. Безсумнівно, що в зазначений період (XII–XIV ст.) граматична система англійської мови змінювалася інтенсивно, але при цьому мова залишалася собою, виконуючи всі свої функції в суспільстві і серед них головну – забезпечення комунікації між членами суспільства, в тому числі і між представниками різних поколінь. Структурна стійкість мови забезпечувалася збереженням набагато більшої кількості параметрів управління мовної мегасистеми. Назвемо лише деякі з них.

Так, наприклад, не зазнав змін **параметр побудови питання**, відомий також як параметр переміщення питання. Сутність цього параметра полягає в наступному:

«Питальні групи повинні ставитися в початок речення (англійська мова) АБО питальні групи з'являються в тих же позиціях, що й інші іменні словосполучення (японська мова)» [Бейкер 2008, с. 181].

Зауважимо, що йдеться не про використання тих чи інших допоміжних дієслів для побудови питання: фокус уваги спрямований виключно на розташування питальних слів у реченні.

У давньоанглійській мові спеціальні питання будувалися за тим самим принципом, що і сьогодні: питальне слово – в початковому слоті (адже не дарма спеціальні питання називають також WH-questions. Правда, для давньоанглійської мови такі питання точніше було б називати HW-questions, оскільки питальні слова починалися саме з такого буквосполучення):

Hwanon ferigeað gē fætte scyldas,

græge syrcan ond grīnhelmas,

herescafta hēap? [Beowulf]

(Where do you come from, carrying these

Decorated shields and shirts of mail,

These cheek-hinged helmets and javelins? [Beowulf, A Verse Translation]).

Adam, hwær eart þū? (Adam, where are you?) [The Fall of Man].

Hwÿ dydest þū þæt? (Why did you (do) that?) [The Fall of Man].

Hwider mæg ic nu faran? (Where can I go now?) [Apolonius Of Tyre].

Наступний параметр стосується особливостей передачі зворотного значення. Це так званий параметр області зворотного займенника:

«Зворотний займенник має ставитися до будь-якої іменної групи в даному елементарному реченні (англійська) АБО зворотний займенник може ставитися до будь-якої іменної групі поза відповідного елементарного речення (китайська)» [Бейкер 2008, с. 183].

Відомо, що в давньоанглійській мові значення зворотності передавалося як особливими займенниками в непрямих відмінках, так і за допомогою

лексеми *self*, *sylf*, яка узгоджувалася зі своїм антецедентом у числі і відмінку. Наприклад:

<...> *Pā behýdde Adam hine, and his wíf ēac swā dyde* [The Fall of Man] – then Adam himself hid, and his wife did so;

<...> *and cwæð, 'Ic swerie Ðurh mē selfne, sægde se Ælmihtiga, <...>* [Abraham and Isaac] – *selfne*: ACC.sing., masc.'and said, I swear, by myself, said the Lord, <...>';

Hīe hīe selfe fēdap [A Colloquy on the Occupations] – *selfe*: ACC.pl.masc.

'They feed themselves';

<...> *swā swā hī wīston him sylfum.* [Ælfric's Life of St.Edmund]. – *sylfum*: DAT. Pl. Masc. – as they knew themselves.

Хоча зворотні займенники оформилися в самостійний розряд лише в середньоанглійський період, вони завжди слідували за своїм антецедентом і розташовувалися по відношенню до нього контактено в рамках речення. Іншими словами, параметр області зворотного займенника виявляв свою дію вже в давньоанглійській мові, незважаючи на те що морфологічні засоби вираження категорії зворотності тільки формувалися.

Теорія параметрів видається перспективною для подальших досліджень у галузі діахронії англійської мови. Також цікавою видається можливість змоделювати архітектуру станів системи з урахуванням різних типів динаміки (стійкої або хаотичної), що відбиває стан мови в різні періоди її розвитку: «мирного» існування, або стану «боротьби за виживання» в умовах іноземної інтервенції чи глобалізації, а також окреслити межі потенційних варіацій у рамках параметрів, так званий поріг змін, що спричиняють перемикання на інший тип організації системи, у результаті чого виникає нова організована сутність. Історична динаміка параметричного малюнка мовних рівнів і питання взаємодії параметрів системи, можливо, сприятимуть наближенню до сутності змін, що вже мали місце і що відбуваються в системі зараз, дозволять по-новому поглянути на природу якісних змін системи, спричинених нестабільністю тих чи інших параметрів.

3. Еволюція англійської мови як зміна станів мовної мегасистеми

Вченими давно помічено, що мовні явища не мають ні постійної природи, ні постійної форми: вони схильні до змін у часі, і що система мови в цілому об'єктивно є непостійною та мінливою [Гійом 2010, с. 21, 60].

З позицій синергетики будь-яка відкрита складна динамічна нерівноважна система, здатна до самоорганізації, має кінцеву множину станів, в які вона може перейти (або до яких її можуть підштовхнути, перевести ззовні) при зміні тих чи інших провідних параметрів цієї системи, чи при

зміні умов існування системи, або в результаті взаємодії даної системи з іншими системами середовища. У синергетиці таку множину станів системи називають *простором станів системи*, або, що те ж саме, *фазовим простором*. «Фазовий простір – це деякий абстрактний простір, по осях якого відкладені змінні нашої системи. Тому якщо нам відомі всі змінні системи, то графічно оглянути динаміку системи не є складним» [Безручко та ін. 2010, с. 107]. Граничність простору станів обумовлена потенціалом альтернатив, що відкриваються перед системою в тих чи інших її станах: «кожна позиція визначає точку вибору, і в кожній точці вибору є деяка кількість можливостей» [Даль 2009, с. 20].

Мова є синергетичною системою, отже, виникає закономірне питання: «Чи має мова так званий фазовий простір?» І якщо має, тоді що саме (тобто які стани мовної системи) утворює цей простір?

Вивчення національних мов світу і численні спроби класифікації мов за тими чи іншими критеріями дозволили вченим виділити кінцеву кількість типів граматичної організації людської мови: кореневі, аглютинативні, інкорпоруючі, флективні (поділяються на синтетичні та аналітичні підтипи) [Гируцкий 2003, с. 274; Кочерган 2000, с. 321–329]. Дана класифікація базується на морфологічній типології мов, оскільки в її основу покладено, за словами Дж. Грінберга, щось таке, що має кардинальне значення для всебічної загальної характеристики мови, а саме морфологічна структура слова [Грінберг 1963, с. 64].

На наше глибоке переконання, саме вищезгадані типи граматичної організації мови утворюють простір станів мовної мегасистеми. Іншими словами, мові як синергетичній системі притаманний фазовий простір, який утворюється закритою множиною станів, представлених п'ятьма основними типами граматичної організації – кореневим, аглютинативним, інкорпоруючим, синтетичним і аналітичним.

Загальновідомо, що немає «чистих» мов і що в кожній національній мові того чи іншого типу можливо знайти елементи іншого / інших типів організації. Так, у російській (флективній) мові дієприкметники *умывающийся, бреющийся, причесывающийся, наряжающийся*, і под., що містять афікс зворотності після закінчення, ілюструють аглютинативність. Також у російській мові можна виявити елементи кореневого типу, відповідного до порядку слів «підмет-присудок-додаток» у реченнях типу *Мать видит дочь. Дочь любит мать. Чудовище рисует дитя. Автомобиль тащит грузовик*, які потенційно дозволяють подвійну інтерпретацію ($N1 \rightarrow N2$ або $N1 \leftarrow N2$), тому саме порядок розташування слів у реченні покликаний зняти цю двозначність.

Сучасну англійську мову відносять до мов аналітичного устрою, проте елементи інших типів граматичної організації в ній так само присутні. Так, ознаки інкорпорації як морфолого-синтаксичного явища виявляються

в атрибутивному комплексі-модифікаторі [*he gave me a hold-me-back-or-I-will-kill-her* [look] або *the-girl-I-met-yesterday's ring*. Використання флексій (*work-s, work-ing, work-ed, work-er, work-ing-s* тощо) указує на залишки синтетизму. Роздільне вираження граматичних категорій (наприклад, числа і відмінка, як у *child-ren-'s*) є характерним для аглютинації, а панівний тип синтаксичного зв'язку – примикання – зближує англійську з кореневими мовами (наприклад, *Dad saw John sleep soundly last night*).

Вчені відзначають, що сучасна англійська мова швидко посилює ознаки кореневого типу [Кочерган 2000, с. 328], а також інтенсивно розвиває інкорпорує зв'язок, що проявляється в стиранні чітких граней між додатком і означенням у функції ад'єктивних лімітаторів імені [Кошечая 2012(б), с. 61].

Чим же пояснити факт відсутності «чистих» типів мов? Чому є можливим «збереження в граматичному інвентарі [будь-якої національної мови – Т. Д.] реліктових залишків іншого типу зв'язку або включення в себе елементів нового, що зароджуються» [Кошечая 2012(б), с. 60]? Чому «ні колишні, ні форми, що з'являються, не є чимось принципово новим» [там само]? На наш погляд, відповідь криється саме в існуванні простору станів мовної системи.

Вважаємо, що мова як синергетична система має певний простір станів (= фазовий простір) і здатна «пересуватися» цим фазовим простором: перебуваючи переважно в одному певному (домінуючому) стані, динамічна мовна система може «вторгатися» на територію того чи іншого стану, немов шукаючи нові перспективи і / або розширюючи наявні можливості для вирішення завдань комунікації, що невинно виникають, а також – під дією певних зовнішніх і / або внутрішніх факторів – перебудувувати свою структуру, «переміщуватися» в інший стан мовного простору.

Звернімося до фактів історії англійської мови.

Як відомо, англосаксонська мова характеризувалася синтетичним типом організації граматики. Так, іменники, прикметники, числівники і більшість семантичних класів займенників мали дуже складну систему закінчень, що маркували граматичні категорії (відмінок, число і рід). Більш того, іменники розрізнялися за типом відмінювання з характерним набором відмінкових флексій. Відмінювання прикметників відбувалося за сильним і слабким типами, що слугувало проявом категорії визначеності / невизначеності і залежало від ступеня порівняння та синтаксичної функції прикметника. Дієприкметник I та II відмінювалися як прикметники (теж за двома типами – сильне і слабе відмінювання). Також за типом сильного відмінювання прикметників змінювалися присвійні, питальні, невизначені, негативні та відносні займенники. Окремі займенники та порядкові числівники змінювалися за слабким типом відмінювання прикметників. Граматична категорія числа особових займенників, крім однини і множини, включала форми двоїни, що також змінювалися за відмінками. Англосаксонське дієслово

мало граматичні категорії способу (дійсний, наказовий, умовний), часу (теперішній, минулий), числа (однина, множина), особи і складну систему відмінювання (залежно від класу дієслів). Наведений неповний перелік показників граматичних категорій свідчить про складність морфології частин мови в давньоанглійській мові.

Наприклад, у давньоанглійській мові прикметник *gōd* «хороший» мав десять (!) форм [Vaugh 2006, с. 58]:

Таблиця 7.2

Відмінювання прикметника *gōd* («хороший») у давньоанглійській мові (V–X ст.)

Число	Відмінок	Сильна відміна			Слабка відміна		
		Чол. р.	Жін. р.	Сер. р.	Чол. р.	Жін. р.	Сер. р.
Одн.	Наз.	<i>gōd</i>	<i>gōd</i>	<i>gōd</i>	<i>gōd-a</i>	<i>gōd-e</i>	<i>gōd-e</i>
	Род.	<i>gōd-es</i>	<i>gōd-re</i>	<i>gōd-es</i>	<i>gōd-an</i>	<i>gōd-an</i>	<i>gōd-an</i>
	Дав.	<i>gōd-um</i>	<i>gōd-re</i>	<i>gōd-um</i>	<i>gōd-an</i>	<i>gōd-an</i>	<i>gōd-an</i>
	Знах.	<i>gōd-ne</i>	<i>gōd-e</i>	<i>gōd</i>	<i>gōd-an</i>	<i>gōd-an</i>	<i>gōd-e</i>
	Ор.	<i>gōd-e</i>		<i>gōd-e</i>			
Множ.	Наз.	<i>gōd-e</i>	<i>gōd-a</i>	<i>gōd</i>	<i>gōd-an</i>		
	Род.	<i>gōd-ra</i>	<i>gōd-ra</i>	<i>gōd-ra</i>	<i>gōd-ena</i> // <i>gōd-ra</i>		
	Дав.	<i>gōd-um</i>	<i>gōd-um</i>	<i>gōd-um</i>	<i>gōd-um</i>		
	Знах.	<i>gōd-e</i>	<i>gōd-a</i>	<i>gōd</i>	<i>gōd-an</i>		

У синтаксичній функції атрибутивного модифікатора прикметники, дієприкметники, а також займенники (вказівні, присвійні, неозначені, заперечні і деякі інші) відбивали (по суті, дублювали) основні граматичні категорії іменника, до якого вони відносилися, за допомогою узгодження з останнім. Це сприяло високому ступеню когезії між частинами мови в словосполученні та реченні, що, в свою чергу, уможливило відносно вільний порядок слів у реченні давньоанглійського періоду, наприклад:

for mīnes (GEN.) *hlāfordes* (GEN.) *ege* (GEN.) ‘for fear of my lord’ [A Colloquy on the Occupation, The Ploughman];

on Bām (DAT.) *lande* (DAT.) ‘on that land’ [Ælfric’s Life of St. Edmund].

Каталізатором змін у морфологічній системі англійської мови стало завоювання Англії скандинавами в кінці IX ст. Скандинавські діалекти завойовників належали до північно-германської групи і за своїм фонетичним устроєм стояли досить близько до давньоанглійської мови [Ильиш 1958, с. 146]. У цих діалектах виділялися ті ж самі граматичні категорії, що і в давньоанглійській мові (різні типи відмінювання іменників залежно від типу основи, сильне і слабе відмінювання прикметників тощо). Кореневі морфеми більшості лексем у скандинавських діалектах і давньоанглійській мові частково або повністю збігалися, що полегшувало процес комунікації

між носіями різних мов. Прикладом можуть бути такі пари лексичних відповідностей (див. табл. 7.3):

Таблиця 7.3

Давньоанглійські слова і їх лексичні відповідники
у скандинавських діалектах

Давньо-англ.	Сканд.	Суч. англ.	Давньо-англ.	Сканд.	Суч. англ.
<i>Fæder</i>	<i>faðer</i>	<i>father</i>	<i>stelan</i>	<i>stela</i>	<i>(to) steal</i>
<i>Mōdor</i>	<i>mōðer</i>	<i>mother</i>	<i>bītan</i>	<i>bīta</i>	<i>(to) bite</i>
<i>sunu</i>	<i>sunr</i>	<i>son</i>	<i>bindan</i>	<i>binda</i>	<i>(to) bind</i>
<i>trēo</i>	<i>trē</i>	<i>tree</i>	<i>fisc</i>	<i>fiskr</i>	<i>fish</i>
<i>wind</i>	<i>vindr</i>	<i>wind</i>	<i>gōd</i>	<i>gōðr</i>	<i>good</i>

Однак процесу комунікації між носіями скандинавських і давньоанглійської мов заважали відмінності в системах відмінкових флексій, що згодом сприяло їх редукції та поступовій втраті. Англійська мова зробила крок у бік аналітизму.

Уніфікація флексій і втрата маркерів граматичних категорій іменників неминуче спровокували практично одночасне спрощення флексивної системи прикметників, числівників, займенників (див. табл. 7.4).

Дані табл. 7.4 свідчать про те, що у множині типи відмінювання не розрізнялися; в однині тільки форми слабкої відміни мали закінчення *-e*, яке до XIV ст. вже було втрачено в північних діалектах, а в центральних і південних не вимовлялось і незабаром відпало [Иванова 1999, с. 129]. Прикметник став незмінною частиною мови.

Таблиця 7.4

Форми прикметника *gōd* («хороший»)
у середньоанглійській мові (XI–XIV ст.)

Число	Відм.	Сильна відміна	Слабка відміна
Одн.	Наз.	<i>gōd</i>	<i>gōde</i>
	Род.	<i>gōd</i>	<i>gōde</i>
	Дав.	<i>gōd</i>	<i>Gōde</i>
	Знах.	<i>gōd</i>	<i>Gōde</i>
Множ.	Наз.	<i>gōde</i>	<i>Gōde</i>
	Род.	<i>gōde</i>	<i>Gōde</i>
	Дав.	<i>gōde</i>	<i>Gōde</i>
	Знах.	<i>gōde</i>	<i>Gōde</i>

На жаль, діахронічні дослідження пов'язані з низкою складнощів. Насамперед, це відома фрагментарність матеріалу дослідження. Вчені мо-

жуть вивчати тільки тексти, що збереглися до наших днів, до того ж написані на окремих діалектах. Неповнота фактичного матеріалу ускладнює вивчення стародавньої мови в усьому її розмаїтті (стилістичному, ареальному, соціальному тощо).

Ще одна складність – це коректний відбір матеріалу для аналізу. Не можна заперечувати, що «поняття діахронічної зміни в мові є ефективним тільки тоді, коли йдеться про порівняння послідовних синхронних станів, досить віддалених за часом один від одного» [Лайонз 2010, с. 59]. Однак досить проблематичним видається зіставлення мовних зразків, різних за змістом і функціонально-стильовою приналежністю (таке зіставлення є можливим лише умовно, з обов'язковим застосуванням статистичних методів за наявності кількісно репрезентативної вибірки).

На наш погляд, ідеальним «знаменником» для проведення діахронічного аналізу змін у структурі мови виступають різночасові версії текстового масиву Біблії. Порівняні щодо інформаційної цінності, ці тексти чудово ілюструють зміни, що відбулися в інформаційній тарі («упаковці»). Саме тому матеріал для аналізу в рамках даної роботи включає п'ять версій молитви «Отче Наш» (The Lord's Prayer), які є зразками англійської мови різних хронологічних періодів і датованих, відповідно,

I – XI ст. (Old English: Matthew 6.9; West Saxon Copy);

II – 1380 р. (Middle English: Matthew 6.9; Wycliffe's translation);

III – 1611 р. (Modern English: The King James Bible);

IV – 1928 р. (Late Modern English: Book of Common Prayer);

V – 1977 р. (New English Version, adopted by the Church of England in 1977).

Спостереження за лексичним складом версій (I)–(V) молитви «Отче Наш» свідчить про те, що близько 60 % слів (майже 2/3) з тексту (I) не просто збереглися (звичайно, в зміненому вигляді) в хронологічно наступних версіях, але і сьогодні входять до словника англійської мови.

Використовуючи методіку аналізу морфологічної типології мов, запропоновану Дж. Грінбергом у [Грінберг 1963], для кожного з розглянутих текстів ми обчислили індекс синтетичності, поділивши кількість флексій і афіксів на загальну кількість слів. Дані представлено в таблиці 7.6.

Таблиця 7.6

Історична динаміка індексу синтетичності
англійської мови (на матеріалі версій «Отче Наш»)

I	II	III	IV	V
Old English	Middle English	Modern English	Late Modern English	New English
0,5	0,2	0,1	0,1	0,1

Як і очікувалося, найвищий індекс відноситься до версії I: цей індекс склав 0,5; для версії II індекс синтетичності набагато нижче – 0,2, в той час як для подальших періодів значення індексу (в округленні – 0,1) практично не змінювалося.

Графічне зображення динаміки індексу синтетичності має такий вигляд (див. рис. 7.1, де на вертикальній осі відзначений індекс синтетичності, горизонтальна вісь позначає «стрілу» часу):

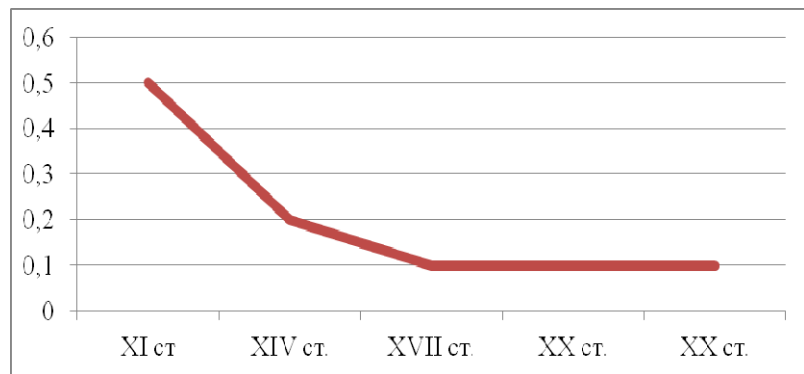

Рис. 7.1. Динаміка індексу синтетичності в англійській мові (XI–XX ст.).

Отримані дані свідчать про динамічність мовної системи і наочно показують, що в зазначений період у системі англійської мови мав місце різкий перехід з одного стану в інший (тобто фазовий перехід). Зміна одного параметра в синергетичній системі, яка перебуває в нерівноважному стані, спричинила ланцюгову реакцію в інших частинах системи. Відбулася структурна переорганізація системи в цілому.

Фазовий перехід у системі англійської мови можливо пояснити з позицій синергетики, в межах якої зараз розвивається ще одна еволюційна теорія – теорія самоорганізованої критичності. Ця теорія, на думку її автора П. Бака (2013), малює нову картину світу, що нас оточує. Її основна ідея полягає в тому, що природа, постійно перебуваючи в нерівноважному стані, в той же час знаходиться в певному динамічно урівноваженому (проте критичному) стані, де можливі будь-які зміни відповідно до статистичних законів.

Теорія самоорганізованої критичності показує, що поведінка природних систем, які складаються з великої кількості елементів, відображає загальну тенденцію до еволюції в стан, далекий від статичної рівноваги, де навіть незначні збурення можуть спричинити події будь-яких масштабів. Більшість змін відбувається не шляхом плавних, поступових переходів, а через катастрофи. Завдяки тому, що складні системи включають велику кількість елементів, вони можуть демонструвати катастрофічну поведінку, в якій одна з частин системи впливає на безліч інших (на зразок ефекту доміно). Цей стан виникає виключно завдяки динамічній взаємодії складових системи елементів: критичний стан є самоорганізованим. Сьогодні самоорганізована критичність визнається єдиним відомим загальним механізмом, що породжує складність [Бак 2013, с. 49, 59, 76].

Усе викладене вище дозволяє дійти наступного висновку. Мова як синергетична система характеризується певним простором станів. Такі риси мови, як динамічність, нелінійність, нерівноважність, адаптивність, відкри-

тість, є властивостями синергетичної системи: вони дозволяють мові балансувати між можливими станами і при досить ефективному впливі ззовні кардинально «переналаштуватися» на інший стан (самоорганізуватися відповідно до змінених керуючих параметрів системи. Тут під керуючими параметрами мовної системи розуміємо граматичні категорії та їх експлікацію засобами мови). «Мовна матерія» є універсальною, єдиною, а тому «переходи» від одного граматичного устрою (наприклад, від синтетизму) до іншого (наприклад, до аналітизму, як в історії англійської мови) не повинні розглядатися як щось випадкове. Процес еволюції – це, за словами В. В. Налімова, не породження чогось нового, а лише «новий прояв того, що одвічно задано» [Налимов 2000, с. 162].

Запитання і завдання до теми розділу 7

1. Що вивчає діахронічна лінгвосинергетика?
2. Які основні моделі розвитку мови як синергетичної системи можна виділити на прикладі історії англійської мови?
3. Назвіть керуючі параметри давньоанглійської мови. Обґрунтуйте свою відповідь.
4. Проаналізуйте фонетичні зміни в давньо- і середньоанглійській мові з позицій синергетики.
5. Наведіть приклади синхронізації темпосвітів в історії англійської мови.
6. Що становить фазовий простір мови?
7. Хто ввів у лінгвістику поняття «індекс синтетичності»? Як цей індекс обчислюється?

Теми рефератів

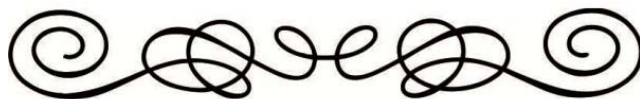
1. Мова як синергетична система.
2. Глоттогенеза через призму діахронічної лінгвосинергетики.
3. Динаміка параметричного патерна мови як прояв мовних змін.
4. Темпосвіти мовної системи.
5. Явище граматикалізації з позицій лінгвосинергетики.
6. Екстралінгвальні чинники еволюції мови: синергетичний ракурс.
7. Запозичення як прояв анізотропії мовної системи.
8. Лінгвістичний ландшафт планети в умовах глобалізації.

Література до розділу 7

1. Алюшин А. Л. Темпомиры: Скорость восприятия и шкалы времени / А. Л. Алюшин, Е. Н. Князева. – Изд. 2-е. – М. : УРСС, 2012. – 240 с.
2. Анищенко В. С. Знакомство с нелинейной динамикой / В. С. Анищенко : предисл. Г. Г. Малинецкого. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 224 с.

3. Бак П. Как работает природа: Теория самоорганизованной критичности / П. Бак ; пер. с англ. ; вступ. ст. Г. Г. Малинецкого. – М. : УРСС : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 276 с.
4. Безручко Б. П. Путь в синергетику: Экскурс в десяти лекциях / Б. П. Безручко, А. А. Короновский, Д. И. Трубецков, А. Е. Храмов ; предисл. С. Мирова, Г. Г. Малинецкого. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 304 с.
5. Бейкер М. К. Атомы языка: Грамматика в темном поле сознания / М. К. Бейкер ; пер. с англ. ; под ред. О. В. Митрениной, О. А. Митрофановой. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 272 с.
6. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. Сборник неизданных текстов, подготовленный под руководством и с предисловием Рока Валена / Г. Гийом ; пер. с фр. ; общ. ред., послесл. и коммент. Л. М. Скрелиной. – Изд. 4-е. – М. : Издательство ЛКИ, 2010. – 232 с.
7. Гируцкий А. А. Общее языкознание / А. А. Гируцкий. – Минск : Тетра-Системс, 2003. – 304 с.
8. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков / Дж. Гринберг ; пер. с англ. // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. 3. – С.60–94.
9. Даль Э. Возникновение и сохранение языковой сложности / Э. Даль ; пер. с англ. – М. : Изд-во ЛКИ, 2009. – 560 с.
10. Домброван Т. И. Синергетическая модель развития английского языка / Т. И. Домброван. – Одесса : КП ОГТ, 2014. – 400 с.
11. Домброван Т. И. Диахроническая лингвосинергетика: Развитие языка как синергетический процесс / Т. И. Домброван // Грані сучасної лінгвістики : монографія / за ред. проф. О. Г. Фоменко та проф. В. К. Кравченко. – Запоріжжя : КПУ, 2014. – С. 87–115.
12. Домброван Т. И. Диахроническая лингвосинергетика – новый ракурс исследования эволюции языка / Т. И. Домброван // Інтегральна теорія англomовної комунікації : колективна монографія / за заг. ред. проф. Т. І. Домброван. – Одеса : КП ОМТ, 2015. – С. 65–105.
13. Домброван Т. И. История английского язык как объект исследования в диахронической лингвосинергетике / Т. И. Домброван // Синергетика в филологических исследованиях : монографія / Т. И. Домброван, С. М. Еникеева, Л. С. Пихтовникова и др. ; под общ. ред. проф. Л. С. Пихтовниковой. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. – С. 20–61.
14. Домброван Т. І. Діахронічна лінгвосинергетика: перші здобутки та вектори подальшого розвитку / Т. І. Домброван // Нова філологія : зб. наук. праць. – Запоріжжя : ЗНУ, 2016. – № 68. – С. 154–60.
15. Евин И. А. Искусство и синергетика / И А. Евин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 208 с.

16. Иванова И. П. История английского языка : учебник, хрестоматия, словарь / И. П. Иванова, Л. П. Чахоян, Т. М. Беляева. – СПб. : Изд-во «Лань», 1999. – 512 с.
17. Ильиш Б. А. История английского языка / Б. А. Ильиш. – М. : ИЛИЯ, 1958. – 367 с.
18. Князева Е. Н. Основания синергетики: Человек, конструирующий себя и свое будущее / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011(а). – 264 с.
19. Князева Е. Н. Синергетика: Нелинейность времени и ландшафты коэволюции / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов ; вступ ст. Г. Г. Малинецкого. – М. : КомКнига, 2011(б). – 272 с.
20. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган. – К. : ВЦ «Академія», 2000. – 368 с.
21. Кошечая И. Г. Проблемы языкознания и теории английского языка: Принципы языковой интеграции / И. Г. Кошечая. – Изд. 2-е, доп. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012(а). – 152 с.
22. Кошечая И. Г. Проблемы языкознания и теории английского языка: Части речи и категории / И. Г. Кошечая. – Изд. 2-е, доп. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012(б). – 184 с.
23. Лайонз Дж. Язык и лингвистика: Вводный курс / Дж. Лайонз; пер. с англ. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 320 с.
24. Налимов В. В. Разбрасываю мысли. В пути и на перепутье / В. В. Налимов. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
25. Смирницкий А. И. Древнеанглийский язык / А. И. Смирницкий. – М. : МГУ имени М. В. Ломоносова, 1998 (1955). – 319 с.
26. Ярцева В. Н. Исторический синтаксис английского языка / В. Н. Ярцева. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – 308 с.
27. *Baugh Albert C. A History of the English Language / Albert C. Baugh, Thomas Cable. – Routledge, 2006. – 448 p.*
28. *Dombrovan, Tetiana. An Introduction to Linguistic Synergetics / T. Dombrovan. – Cambridge Scholars Publishing, 2018. – 152 p.*
29. *Mitchell Bruce. A Guide to Old English / Bruce Mitchell, Fred C. Robinson. – 5th ed. – Oxford : Blackwell Publishers Ltd., 1997. – 376 p.*
30. *Beowulf [Electronic resource]. – Way of access : <http://www.fordham.edu/halsall/basis/Beowulf-oe.asp>*
31. *Burrow John Antony. A Book of Middle English / John Antony Burrow, Turville-Petre Thorlac. – 2nd ed. (1st ed. 1992). – Oxford : Blackwell Publishers, 1997. – 374 p.*
32. *Chaucer Geoffrey. The Canterbury Tales. A Selection / Geoffrey Chaucer. – Ldn. : Penguin Books, 1996. – 348 p.*
33. *The Lord's Prayer in English [Electronic resource]. – Way of access : <http://www.ruf.rice.edu/~kemmer/Words04/history/paternoster.html>*

РОЗДІЛ 8

ЧИННИКИ СИСТЕМОТВОРЕННЯ МИСТЕЦЬКОГО ІДІОЛЕКТУ

О. О. Семенець

Розгорнутий план до розділу 8

1. Синергетика та лінгвопоетика. Універсальні закони синтезу лінгвопоетичних систем з погляду вчених XIX ст. та з погляду лінгвосинергетики. Теорія літературної еволюції у працях учених XX ст.

2. Пріоритет цілісності – основоположний принцип системного підходу. Вияв цілісності мови в ідіоматичності, надсумарності мовних одиниць. Вміщення інформації про ціле в окремих складниках (мовної) системи.

3. Інтегративна роль картини світу письменника. Колективна та індивідуальна картина світу (ціле та частина, що відображає цілісність). Діалектика об'єктивного та суб'єктивного в індивідуальній мистецькій картині світу. Єдність суперечностей і цілісність образу світу митця.

4. Висновки.

1. Синергетика та лінгвопоетика

Українське мовознавство досягло значних успіхів у вивченні художнього тексту як особливого мовно-естетичного утворення. Традиції української школи лінгвостилістичного аналізу тексту, започатковані в працях О. О. Потебні, І. Я. Франка, Л. А. Булаховського, були розвинуті І. К. Білодідом, В. М. Русанівським, М. М. Пилинським, Г. М. Колесником, Л. О. Пустовіт, І. І. Коваликом, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Ставицькою, Н. В. Слухай (Молотаєвою), А. К. Мойсієнком, Ю. С. Лазебником

і багатьма іншими дослідниками. Працями українських мовознавців сформовано уявлення про художній текст як складно організовану багаторівневу структуру, яка має специфічні закони побудови та функціонування. Кожне нове досягнення за необхідності веде за собою постановку нових проблем і визначення перспективних шляхів їх розв'язання.

На сучасному етапі особливої актуальності набула потреба інтегрованого розгляду художнього тексту як відкритої нелінійної динамічної системи, яка, підпадаючи під дію універсальних закономірностей організації когнітивних систем, виявляє при цьому яскраву специфіку механізмів самоорганізації.

Складність структури та самоорганізація системи – в центрі уваги синергетики. Причому під складністю мається на увазі не величезна кількість компонентів-складників системи, а складна організація об'єкта, що досліджується, його багатоаспектна природа. Застосування нового підходу в царині лінгвопоетики дозволяє розширити вихідні уявлення про природу об'єкта дослідження, дає змогу виробити новий цілісний погляд на закономірності функціонування мови в естетичній сфері спілкування.

Можна проводити певну паралель між виникненням нової наукової парадигми в гуманітарних науках ХХ ст. і ситуацією, яка існувала в мовознавстві та психології ХІХ ст. Праця Олександра Потебні «Із записів з теорії словесності» (особливо розділ «Критика, зосередженість знань і взаємодія наук») є показовою в плані акцентування складної, синтетичної та цілісної природи поетичного твору та геніального передбачення епохи інтеграції знань. Говорячи про взаємодію наук, мовознавець наголошує, що «ніколи вона не була такою можливою і в деяких відношеннях такою дійсною, як тепер. <...> Наш час являє приклад взаємодії наук і обрання особами серединних шляхів: мовознавство й фізіологія, мовознавство і психологія, мовознавство й історія; психологія і фізіологія» [Потебня 1976, с. 413].

Філософія мови О. О. Потебні, побудована на основі даних історії, етнології, психології, мовознавства, є синтетичною за своєю природою. Відзначаючи широту поглядів ученого, в працях якого специфіка поетичної творчості розглядається в контексті загальних закономірностей розвитку людської культури, учень Олександра Потебні В. І. Харцієв пов'язує досягнення мовознавства ХІХ ст. з осмисленням і творчим використанням здобутків історії та природничих наук. «Нове світорозуміння, утворене успіхами природознавства», на його думку, знайшло яскраве вираження в наукових розвідках самого О. Потебні, працях В. Гумбольдта, Г. Пауля, В. Вундта, М. Лацаруса, М. Мюллера, інших європейських учених. Він пише про «поривання, героїчне зусилля піднятися над масою окремих даних, здобутих старою філологією й народжених мовознавством під впливом природознавства», згадує рішучість дослідників, які засвоїли еволюційний світогляд і прийшли до усвідомлення суб'єктоцентричної сутності процесу пізнання,

«міцно встановили розуміння дійсності не як чогось, даного поза людиною і їй протилежного, а як виключно людського твору» [Харцієв 1922, с. XI].

Такий підхід давав перспективу розкриття універсальних законів синтезу – спільних закономірностей, які діють у різних сферах праці людського духу.

Попри закономірну і неминучу вузьку спеціалізацію та диференціацію знань, у сучасній науці дедалі більше усвідомлюється потреба поєднання різних підходів з метою досягнення синтетичного, цілісного бачення явищ дійсності. Синергетика належить до конструктивного напрямку сучасної науки, орієнтованого на інтеграцію та синтез парадигм наукового знання. За своєю сутністю синергетичне мислення є мультипарадигмальним, трансдисциплінарним. Воно здатне поєднувати різні концепції, «наводити мости» між окремими галузями знань.

Системний підхід в аналізі художнього твору вагомо представлений у філології ХХ ст. різними напрямами й аспектами дослідження: «функціонально-іманентний» метод системного вивчення індивідуального стилю письменника, розроблений В. В. Виноградовим, – і аспект еволюції, історичного руху системи, стрижневий у концепції Ю. М. Тинянова («Історія системи є, у свою чергу, системою», – наголошував дослідник [Тинянов 1977, с. 282]); обстоювання ідеї цілісності системної організації художнього твору в працях М. М. Гіршмана, О. В. Чичеріна, Г. В. Степанова – і полемічне щодо цього підходу ствердження Л. І. Тимофєєвим «корисного результату» як системотворчого чинника в поетичному тексті. Різні аспекти системного розгляду творів словесного мистецтва представлені в дослідженнях М. Б. Храпченка, М. К. Гея, Б. П. Гончарова, О. П. Чудакова. Прагнення визначити системно-структурні рівні та відповідні опорні поняття поезики художнього твору (пафос, жанр, психологізм, хронотоп, нарація) та аналіз процесуальності в літературній еволюції [Кодак 1988; Кодак 2002] поєднуються у філологічній науці з увагою до комплексу системотворчих факторів формування цілісного ідіолекту письменника.

Специфіка твору словесного мистецтва як системи (його складність, гетерогенність, відкритість, динамічність) зумовлює актуальність дослідження художнього тексту у взаємодії із середовищем, у широких культурологічних зв'язках. Значний евристичний потенціал при цьому має аналіз не лише відношень з літературною традицією, творчого діалогу з письменниками-сучасниками, в тому числі представниками інших національних літератур, але і глибинних кореляцій з іншими видами мистецтва – музикою, живописом, скульптурою, архітектурою.

Провідні філологічні концепції ХХ ст. містять у собі зародки майбутньої філософії самоорганізації. Ще в 1920-ті рр., розробляючи теорію літературної еволюції, Ю. М. Тинянов відстоює ідею еволюційного характеру системи та, з іншого боку, системної природи самої еволюції. Фактор

пам'яті системи, що безпосередньо впливає на її еволюцію, визнається з погляду сучасної синергетики одним з вирішальних у виборі шляху розвитку системи. Ця ідея втілена ще М. М. Бахтіним у його концепції «чужого слова», слова як «абревіатури висловлення». Пізні праці Ю. М. Лотмана, маючи базовими поняття семіосфери, еволюції та вибуху, внутрішньої та зовнішньої пам'яті культури, реалізують уявлення про текст як генератор нових смислів, конденсатор культурної пам'яті людства.

Аналіз динаміки формування та розвитку системи поетичного ідіолекту з урахуванням взаємодії зовнішніх та внутрішніх системотворчих чинників – одна з актуальних проблем лінгвістичної синергетики.

2. Пріоритет цілісності – основоположний принцип системного підходу

Парадигма нового системного підходу в лінгвістиці орієнтована на цілісне бачення явищ, встановлення структурного паралелізму в ієрархії рівневої організації мовної системи, виявлення ізоморфізму та ізофункціональності елементів різних ярусів, взаємодії системно дистанційованих компонентів і постання нових властивостей у складноорганізованій цілісності дискурсу. У філософії холізму та холістичних настановах сучасної науки відчувається відродження ідей філософії Платона. Принцип маєвтики, або «повивального мистецтва» (що бере початок від Сократа), пояснює породження адресатом нової інформації на основі попереднього досвіду суб'єкта, осягнення цілісності явища, нероздільно пов'язаного із ширшим середовищем.

Такі холістичні акценти в сучасній науковій парадигмі вияскравлюють актуальне звучання гумбольдтіанської традиції мовознавства. Вільгельм Гумбольдт послідовно розвивав ідею первинності цілого як у плані походження мови, так і в ході її функціонування, відстоюючи єдність мовного розвитку та культурно-історичних процесів. Олександр Потебня у своїй праці «Думка і мова» особливо підкреслює тезу В. Гумбольдта щодо синтетичної природи людської мови: «Створення мови, – говорить Гумбольдт, – починаючи з першої її стихії, є синтетичною діяльністю у точному розумінні цього слова, саме в тому розумінні, за яким синтез створює дещо таке, що не міститься в складових частинах, узятих окремо» [цит. за вид.: Потебня 1976, с. 179–180].

Пріоритет цілісності в природі людської мови є фундаментальним положенням Гумбольдтової концепції: «У мові немає нічого одиничного, кожен окремий її елемент виявляє себе лише як частина цілого» [Гумбольдт 1984, с. 313–314]. Тому німецький лінгвіст постійно наголошував на думці щодо неможливості одержати повне теоретичне пояснення мовних явищ з позицій суто аналітичного підходу. Аналітизм виступає

вимушеною процедурою при вивченні мови за рівнями її організації. Скільки б не намагалися членувати мову на окремі елементи, в ній завжди залишається дещо непояснене, в чому полягає єдність і дихання живого. «<...> мові в кожен момент її буття повинне бути властиве все, завдяки чому вона стає єдиним цілим <...> мова поділяє природу всього органічного, де одне виявляється через інше, загальне в частковому і де завдяки всепроникній силі утворюється ціле» [там само, с. 308].

Саме таку органічну єдність бачив німецький філософ Еммануїл Кант у царині мистецтва, культури загалом. Принципи доцільності, взаємодії та взаємозумовленості частин у складі цілого він вважав основоположними для органічних систем як справжньої цілісності. Це відчуття органічного зв'язку компонентів у живій системній єдності втілене в низці **«органічних» поетик**, відомих в історії світової естетичної думки.

Специфіку органічних систем становить спосіб їх формування – не шляхом «складання» цілого з частин, а шляхом конструювання цілим своїх власних частин на базі певних передумов, і тому функція системи як цілого виникає раніше, ніж необхідний для неї орган, який будується самою системою [див. Философский словарь 1991, с. 322]. Ця особливість органічних систем відповідає ключовій ідеї синергетики, що майбутній стан складної нелінійної системи організує, визначає і змінює наявний її стан. Ціле в процесі свого становлення підпорядковує собі вихідні компоненти, формує якісно нові структури, нові функціональні зв'язки. Саме тому ціле наділене рисами, яких немає в жодній зі складових частин. Онтологічна першість цілого виявляє себе, таким чином, у виникненні нових емерджентних властивостей на рівні цілого, при переході від нижчих рівнів організації системи до вищих.

У сфері природної людської мови цей принцип пріоритету цілого знаходить вияв в **ідіоматичності, надсумарності мовних одиниць**. У художньому тексті смисловий «доважок» пов'язаний з постанням естетичного образного змісту. Об'єктом семантичного аналізу при подібному холистичному підході стає висловлення, текст, а не окремо взяте слово¹. Принципового значення набуває вимога розуміти слово з контексту (а не навпаки – текст як просту суму словникових еквівалентів значень слів). При системно-цілісному аналізі поетичного твору відстоюється ідея розгляду всіх текстів поета як єдиного тексту, тому адекватний аналіз художнього твору є можливим лише в надконтексті всієї творчості письменника, з урахуванням зовнішніх зв'язків із широким контекстом національної та світової культури.

¹ Згадаймо основоположну тезу О. Потебні щодо існування значення слова лише в мовленні, в певному контексті: «<...> одного ізольованого слова в дійсності й не буває. У ній є тільки мовлення. Значення слова є можливим тільки в мовленні. Вирване зі зв'язку слово є мертвим, не функціонує, не виявляє ні своїх лексичних, ні тим більше формальних властивостей, тому що їх не має» [Потебня 1958, с. 42].

Інший аспект діалектики частини і цілого полягає в тому, що в складноорганізованій системі частина може нести інформацію про ціле. Подібно до того як у деталі готичного собору знаходила вираження архітектоніка всієї грандіозної споруди, так і в структурі художнього тексту ключові слова, найвиразніші авторські символи наділені здатністю конденсовано втілювати інформацію про організацію образного змісту і форми цілого твору. У цьому знаходить вияв один з фундаментальних принципів світобудови – так званий фрактальний (або голографічний) принцип, коли частина зберігає інформацію про властивості цілого.

Повороту сучасної науки до осягнення онтологічної цілісності об'єкта дійсності (в усій його складності та множинності взаємопов'язаних рис, граней, властивостей) значною мірою сприяла феноменологічна концепція Едмунда Гуссерля, який закликав звернутися до «життєвого світу як забутого смислового фундаменту природознавства». У феноменології Гуссерля докладно досліджені процес продукування мисленням змістових структур та інтенційні об'єкти, які становлять специфічну предметність мислення.

Розгляд людини як центру смислового простору, врахування цілісної природи ментальної сфери суб'єкта та синкретичності процесів мислення та мовленнєвого спілкування зумовлюють актуальність дослідження феноменів авторської свідомості в їх складній взаємодії та ієрархії. Першорядної ваги набувають вивчення картини світу митця, модальностей мислення, аналіз його світоглядних концепцій (естетичної, історіософської), суспільно-політичних поглядів і переконань – як провідних чинників формування ідіостилю.

3. Інтегративна роль картини світу письменника

Картина світу – базисний компонент світогляду людини. На основі картини світу як системи найзагальніших уявлень про навколишню дійсність будуються та функціонують різні форми та рівні світоглядного потенціалу суб'єкта: світоспоглядання, світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння, світооцінка.

Картині світу належить найважливіша роль регулятора людської діяльності, який узгоджує, синхронізує дію двох зустрічних – вхідного та вихідного – інформаційних потоків. З одного боку, картина світу постає як результат усієї духовної активності людини. Вона формується під впливом обставин особистого життя та психічного розвитку особистості, в практиці різноманітних контактів людини зі світом за участю всіх форм свідомості – дотеоретичної (повсякденної), теоретичної (наукової, філософської), позатеоретичної (релігійної, мистецької), зазнаючи потужного впливу рідної мови. Таким чином картина світу насичується інформацією об'єктивного та суб'єктивного світів і будується ізоморфно до емпіричної та ментальної дійсності (на основі механізмів абстрагування, виділення головного, узагаль-

нення, ідеалізації). З другого боку, картина світу детермінує зовнішню (соціальну) та внутрішню (духовну) активність індивіда. Світогляд загалом, як форма самосвідомості людини, і в його складі картина світу – цілісний глобальний образ світу, що є основоположним компонентом світогляду, – визначають базові передумови осягнення світу, задають спосіб бачення та сприйняття дійсності, ставлення до світу та його оцінки.

Механізми генералізації, фундаментальні для формування картини світу, корелюють із психофізіологічними процесами функціонування домінант у ментальній сфері суб'єкта. Російський фізіолог О. О. Ухтомський наголошував на вибірковості людського сприйняття. Кожну окрему людину характеризує свій індивідуальний набір домінант, крізь призму яких вона дивиться на світ. Саме тому індивідуальна картина світу становить не фотографічний відбиток навколишнього, а суб'єктивний образ об'єктивної дійсності: «Людина підходить до світу й до людей завжди за посередництвом своїх домінант, своєї діяльності. Старовинна думка, що ми пасивно закарбовуємо на собі реальність, яка вона є, зовсім не відповідає дійсності. Наші домінанти, наша поведінка стоять між нами і світом, між нашими думками і дійсністю» [Ухтомський 1973, с. 382].

Така діяльнісна концепція процесу пізнання розкриває механізми постановки інтегральних образів у картині світу людини. Згідно з О. О. Ухтомським, реальністю досвіду наділені не окремі відчуття, а складні інтегральні образи, і кожен з них є продуктом пережитих людиною домінант.

У творчому процесі особлива роль належить естетичному ідеалові як ядру, серцевині світоглядної свідомості та картини світу митця і разом з тим естетико-аксіологічній домінанті його ментальної сфери. Домінанти ментальної сфери та індивідуальна картина світу, таким чином, є визначальними для формування ідіостилю, як він виявляється в публіцистичних, літературно-критичних, історіософських, художніх творах автора.

3.1. Діалектика об'єктивного та суб'єктивного в індивідуальній мистецькій картині світу

Двоєдина природа картини світу, на думку більшості дослідників, визначається тим, що це явище поєднує в собі індивідуальний та соціальний аспекти, постає внаслідок синтезу духовно-індивідуальної та культурно-історичної субстанцій. «Будучи результатом діяльності соціуму загалом, картина світу вимагає для свого формування, засвоєння й утримання суб'єктивної активності її носія», – наголошує В. І. Постовалова [Постовалова 1988, с. 49].

Із суб'єктивно-індивідуальною та об'єктивно-соціальною субстанціями картини світу корелюють поняття «другого» і «третього» світів, як вони представлені в концепції Карла Поппера. Поруч із «першим світом» (універсумом фізичних об'єктів і станів) учений виділяє суб'єктивний

«другий світ» ментальних станів індивіда та його диспозицій до дії, а також «третьій світ» об'єктивного змісту мислення, який утворюють змісти наукових ідей, поетичних думок, ідейне наповнення інших творів мистецтва [Поппер 1983, с. 439–440]. Причому епістемологію, теорію наукового знання, він пов'язує насамперед із третім світом, тобто знанням і мисленням в об'єктивному розумінні.

К. Поппер прагне виявити взаємодію, взаємний зв'язок, що існує між другим і третім світами. З одного боку, діяльність кожного вченого, мислителя спрямована на зростання об'єктивного змісту знання: «Ми є працівниками, які сприяють зростанню об'єктивного знання, подібно до мулярів, які будують собор» [там само, с. 456]. З другого – загальноновизнаним є факт потужного впливу на творчу особистість з боку попередників або ж традиції, створеної ними. Аналізуючи цю дію третього світу, К. Поппер підсумовує, що «його вплив на будь-кого з нас, навіть на найбільш оригінальних творчих мислителів, значною мірою перевищує вплив, який будь-хто з нас може справити на нього» [там само, с. 489]. На нашу думку, третій – об'єктивний – світ у царині поетичної творчості найяскравіше можуть репрезентувати закони організації поетичної мови, в тому числі жанрові закономірності.

Світ об'єктивного знання (або, ширше, об'єктивного духу) створений людиною, однак існує, як підкреслює К. Поппер, значною мірою автономно, породжуючи свої власні проблеми, пов'язані із закономірностями зростання людського знання. Його вплив на другий, суб'єктивний світ становить один з найважливіших чинників зростання знання (вчений описує у зв'язку з цим процес еволюційної емерджентності та явище самотрансцендентальності як найважливіший і найдивовижніший факт людської еволюції, коли наукова теорія приносить більшу кількість знання, ніж автор спочатку вклав у неї [там само, с. 490]).

Діалектика загальної та індивідуальної картин світу є корелятивною із взаємодією третього та другого світів, об'єктивного та суб'єктивного знання. Об'єктивна субстанція картини світу та «третьій світ» К. Поппера справляють вплив на формування загальної картини світу, носієм якої виступає людське суспільство загалом як колективний суб'єкт. Її зміст складають узагальнені результати досвіду багатоманітних контактів людства зі світом: від предметно-практичної діяльності до умоглядних творчих актів. Динаміка функціонування загальної картини світу передусім спрямована на забезпечення узгодженої взаємодії в єдиному цілому окремих її сфер, які представляють різні форми суспільної свідомості: повсякденну свідомість, науку, філософію, мистецтво, політичні, соціальні стосунки, релігійні погляди. Інтегративна та інформаційно-регулятивна функції загальної картини світу виявляються у встановленні зв'язків як між окремими сферами, так і всередині кожної з них (у випадку наявності різних концепцій чи культурних парадигм).

Поряд із зазначеною структурною динамікою всередині загальної картини світу, взаємозв'язками окремих сфер у складі єдиного цілого, важливим є також соціально-історичний аспект її розвитку, пов'язаний з певним історичним типом соціуму. У межах загальної картини світу можуть бути виділені картини світу універсальна (загальнолюдська) та ідіоетнічна (національна). Між ними та всередині них виокремлюються певні сфери, перехідні та сполучні шари, які можуть бути конкретизовані в такий спосіб: загальнолюдське – тип цивілізації – соціальна система – національна (ідіоетнічна) картина світу. У рамках останньої співіснують окремі картини світу, які є базисними компонентами світогляду колективних суб'єктів – соціальних груп та прошарків суспільства, а також ідейно об'єднаних спільнот (яких може репрезентувати, наприклад, Празьке коло українських літераторів – когорта «трагічних оптимістів»). Щодо індивідуальної, ці загальніші картини світу можна уявити у вигляді більших концентричних сфер, де кожна внутрішня сфера є частиною та конкретизацією зовнішньої, перебуваючи з нею у відношеннях окремого та загального.

Будь-яка картина світу формується на базі основних універсальних категорій культури, які за своєю сутністю є визначальними категоріями людської свідомості. Серед них А. Я. Гуревич виділяє такі поняття та форми сприйняття дійсності, як час, простір, зміна, причина, доля, число, відношення чуттєвого до надчуттєвого, частин до цілого. Окрім цих «космічних» категорій, у картині світу заданими є категорії соціально значущі: індивід, соціум, праця, багатство, власність, свобода, право, справедливість. Притаманні людині на будь-якому етапі її історії, ці концептуальні та чуттєві категорії наповнюються новим змістом у кожній цивілізації та соціальній системі. «Ці універсальні поняття в кожній культурі пов'язані між собою, утворюючи свого роду „модель світу“ – ту „сітку координат“, за допомогою яких люди сприймають дійсність і будують образ світу, який існує в їхній свідомості» [Гуревич 1984, с. 30]. Специфіка втілення основоположних ключових понять, в усьому розмаїтті їх смислових структур і багатстві реалізацій, формує особливу, характерну для певної культури модель світу.

Загальна картина світу створює єдиний смисловий простір, спільне інформаційне поле, в якому відбувається взаємодія індивідуальних картин світу. А. Я. Гуревич так пояснює інтегративну роль національної культури: «<...> світ культури утворює в даному суспільстві в дану історичну епоху певну глобальність, – це ніби те повітря, яким дихають усі члени суспільства, те невидиме всеохопне середовище, в яке вони занурені» [там само, с. 11]. У механізмах трансляції інформації, відтворення досвіду і досягнень культури загальна картина світу слугує своєрідним смисловим кодом, який забезпечує взаєморозуміння індивідів, зокрема – у випадку спілкування автора й читача – через текст.

Індивідуальна картина світу в спільному інформаційному полі національно-мовної картини світу закономірно постає як діалектична єдність загального (об'єктивного) та одиничного (суб'єктивного). І спостереження О. О. Потебні стосовно двох типів значень слів – найближчого значення, яке є «народним», та подальшого, яке «в кожного є різним за якістю та кількістю елементів, – особистим» [Потебня 1958, с. 19–20], – очевидно, описують реальну топологію, просторову організацію національно-мовної картини світу.

Загальна картина світу в мистецтві, очевидно, має принципово іншу природу, порівняно з науковою, характеризується іншою структурою, специфічними законами організації та функціонування. Вона збагачує ієрархію смислів і цінностей не лише виходом за межі наявного буття, акцентуванням естетичної цінності явищ, але й апеляцією до взаємозв'язку екзистенційного і трансцендентного. Обмін інформацією відбувається не тільки між минулим і теперішнім, але й з бажаним, естетично та етично оціненим майбутнім. Картини й образи майбутнього, що створюються в мистецтві, передбачають також шляхи його досягнення, обґрунтовують спосіб діяльності, спроектований на емпіричну дійсність. Яскравий приклад – заклик до боротьби в полі деонтичної модальності поезій Є. Маланюка, продиктований домінантою української державності, та картини майбутньої звитяжної боротьби в ім'я цієї ідеї.

Модальності поетичної картини світу – не лише необхідне чи можливе, але й належне, омріяне; засоби її створення – не лише інструментально-прагматичні, але й надлишкові. Мистецька картина світу використовує особливі способи побудови образів, вироблені людською думкою для синтезу та згортання інформації: розмиті поняття, багатозначну та «сіру» логіку, нечіткі множини, образи-гештальти, інші способи художньої концентрації ідей – надлишкові, не строго сформульовані та безконечні вглиб образи-поняття, художні символи з їхньою «сисловою перспективою».

3.2. Єдність суперечностей і цілісність образу світу митця

У континуальному та цілісному процесі осягнення світу окремі сторони цього процесу (пов'язані з політичною, філософською, моральною, релігійною, естетичною сферами свідомості) можуть перебувати в складних і неоднозначних відношеннях, що зумовлює наявність внутрішніх суперечностей у картині світу художника та – як наслідок – об'єктивацію цих протиріч у продуктах смисло- та образотворчості.

Євген Маланюк – найпомітніша постать у плеяді українських письменників, названих Д. Донцовим когортою «трагічних оптимістів», породжених «апокаліптичною епохою», – втілив у своєму світогляді характерні

суперечності доби та складні обставини особистої долі, залишаючись при цьому навдивовижу сильною та цілісною особистістю. Єдність суперечностей і водночас монолітність, цілісність образу світу письменника відзначалися багатьма дослідниками. І. Дзюба звертає увагу на взаємодію різних аспектів духовної сфери Євгена Маланюка: «Його світопочування мало й інші виміри, крім національно-політичного: історіософський, релігійний, космопсихологічний, інтимний. Всі ці аспекти цілісного Маланюкового духу знайшли вияв у його ліриці. Хочеться підкреслити саме цю цілісність. У Маланюка немає (або майже немає) поділу на лірику громадянську, філософську, пейзажну, інтимну. В більшості поезій сюжет душевного переживання й емоціоналізованої думки „проходить“ усіма рівнями включеності поетового „я“ у світове буття, і споглядання пейзажу органічно обертається на міфологізовану історичну дію, а любовне одкровення стає вираженням патріотичної пристрасті, бо образ України концентрує в собі всі поетові чуття й думки» [Дзюба 1990, с. 135].

У картині світу письменника закладені й механізми розв'язання суперечностей між належним і суцям, метою і засобом. Провідна роль у цьому належить домінантам ментальної сфери. Таким пріоритетом у творчості Євгена Маланюка виступає ідея української державності як аксіологічна та деонтична домінанта духовної сфери автора.

Картина світу як смислова модель емпіричної дійсності є концептуальним утворенням, особливим феноменологічним світом. Її одиницями виступають ментальні сутності – концепти. «Простір» побутування картини світу – сфера свідомості суб'єкта (уяви, насамперед). Концептуальна картина світу як базисний компонент світогляду об'єднує в одне ціле окремі шари світобачення людини: повсякденну свідомість, пізнавальну діяльність, художньо-образну творчість, релігійну та громадянську свідомість. Глобальний суб'єктивний образ об'єктивного світу гармонізує у своїй цілісності окремі спеціальні картини світу, регулює інформаційні зв'язки між ними. Так у житті Євгена Маланюка виявляються нерозривно пов'язаними, взаємно доповняльними та взаємозумовленими різні сфери його діяльності: повсякденна свідомість (віддзеркалена, зокрема, в його епістолярії), наукове знання («інженерство» як фах – з одного боку, літературно-критична діяльність – з іншого, а також історіософія – філософська концепція національної історії), публіцистична і поетична творчість. Важливий інтегративний чинник індивідуальної картини світу – глибинне світовідчуття суб'єкта, в якому акцентоване емоційно-ціннісне ставлення до буття, що створює неповторний емоційний колорит світобачення (відповідно – емотивна й аксіологічна модальності як наскрізні в мовленнєвій діяльності суб'єкта).

«Подвійне буття» картини світу В. І. Постовалова пов'язує з двома основними формами існування: первинною є необ'єктивована форма – картина світу як ідеальна сутність у свідомості людини та в більш глибинних

шарах її психіки, підсвідомості та надсвідомості; об'єктивоване існування картини світу (видиме, в опредметненій формі) реалізується в особливостях людської поведінки, мовленнєвої діяльності, матеріально-чуттєвої практики, продуктах творчості тощо – ці матеріальні втілення картини світу з погляду семіотики можуть бути інтерпретовані як особливі мови та тексти цими мовами [Постовалова 1988, с. 21–23]. Можливість на підставі видимого відновити невидиме, реконструювати картину світу за її «слідами» в текстах – продуктах людської діяльності – відзначалася різними вченими та філософами, представниками різних дослідницьких концепцій. Така раціональна реконструкція, експлікація картини світу за природними «слідами», які вона залишає в людській мові та інших своїх семіотичних втіленнях, звичайно здійснюється, як зауважує В. І. Постовалова, згідно із загальнодіяльними та семіологічними законами побудови парадигматики на основі синтагматики.

У такий спосіб, наприклад, може бути «вчитаний» образ автора, ліричного героя як семантико-стилістичний центр художньої структури і фактор цілісності поетичного ідіолекту. Певною мірою він може представляти картину світу автора (єдність суперечностей у цьому образі в поезії Є. Маланюка корелює з особливостями світосприйняття плеяди «трагічних оптимістів»).

Метафора (як універсальний засіб побудови будь-якої картини світу) в тому своєму різновиді, який називають **базисною, ключовою** відповідно до її когнітивної функції, виявляє спосіб мислення про світ і тим самим – субстанціальну специфіку картини світу. Н. Д. Арутюнова звертає увагу на перспективність дослідження моделювальної ролі метафори в дискурсі; метафора не тільки формує уявлення про об'єкт, але й визначає спосіб і стиль мислення про нього: «Особлива роль у цьому належить ключовим метафорам, які задають аналогії й асоціації між різними системами понять і породжують більш часткові метафори» [Арутюнова 1990, с. 14].

Акцентоване змістове навантаження в ідіолекті письменника можуть нести певні стилістичні прийоми, наприклад **оксюморонні конструкції**. Значна поширеність оксюморонних побудов у поетичному мовленні пов'язана з тим, що саме чутлива душа поета, насамперед, відгукується на суперечності буття, особливо гостро відчуває й переживає їх. Коли світ розколюється, тріщина проходить через серце поета, говорив Генріх Гейне. Поет, власне, й починається зі здатності побачити це, пережити та висловити:

**Усміхається правда очима легенд
і свобода – очима неволі [Костенко 1989, с. 8].**

Складність і суперечливість соціально-історичних обставин тієї доби, в яку довелося жити Євгенові Маланюкові, визначили умови формування світогляду письменника: «Суспільно-політичні процеси тогочасної дійсності

стиналися у герці між собою: диктат влади і демократизм, рабство національної душі і її патріотична вивершеність, духовність і бездуховність, політична свідомість і аполітична аморфність тощо. Для когось це було задушливою атмосферою, може, навіть втечею від цього, а для Маланюка – плацдармом борні, де він як людина і як поет повинен був чітко окреслити свою поведінку»; «Складність епохи з її заплутаними політичними сюжетами, воєнними колізіями та драматичними наслідками цієї політики і цих воєнних колізій обумовлювали „розчетвертованість“ світогляду ліричного героя Є. Маланюка» [Салига 1992, с. 7, 22].

Неперебутний біль поразки визвольних змагань – «для вояка, що зацілів по битві» (512)², і через це – відчуття особистої провини впродовж усього життя («Купив цей час фальшивою ціною: Ісходом, втечею, роками болю й зла. А треба було впасти серед бою На тій землі, де молодість цвіла» (585)), біль еміграції та вимушеної розлуки з родиною, непроминуше відчуття самотності, постійного супутника поета в його житті, самотності Одиссея-блукальця, – всі ці обставини особистого життя спричинили **відчуття непоправної втрати**, що звучить, відлунюючи знов і знов, у багатьох рядках його поезій. Воно визначає сам добір слів у вірші, прослуховується в конотативному ореолі лексичної семантики одиниць поетичного тексту: «В ту мить це *овдовіле* тіло *Згубило* радість і красу. І от блукає без притулку, Шукає *втрачені* сліди <...>» (576). Це почуття втрати зумовлює особливе змістове навантаження в системі поетичного ідіолекту Євгена Маланюка префікса *без-* і прийменника *без*. Пор. в ранній творчості: «Чим чорніш, чим кривавіш регоче В моїм лютім *безсиллі* душа <...>» (43), «*Безкриле* серце не окрилити <...>» (62) – початок однієї з ранніх поезій, – та в пізній творчості: «<...> І відчуваєш ось *безкрилля* тіла Колись крилатого» (548). Трагічними для воїна-поета є відсутність можливості реальної боротьби, пор. в поезіях 1964 р.: «Й згинуло в полі О, *без бою, без бою, без болю* – Там, де пустою дихало зло» (554), «<...> Гіркоти півбуття і *війни без війни*» (574), – та відокремленість від рідної землі: «Дні і ночі, і ночі *без Тебе!*» (366), «Так. *Без Тебе* повільна, нестямна загибель, Батьківщино моя, Батьківщина німа! Навіть гіркість в черствому щоденному хлібі Мстить, нагадуючи, що Тебе нема» (566).

Власне, сама поетична творчість Євгена Маланюка постала з його інтенції втілити, реалізувати в особливій мистецькій дійсності ідею українського державотворення та гідного майбутнього Батьківщини – як своєрідну модель для здійснення цього факту в емпіричній реальності – і виховати на цій ідеї читача-борця. Саме тому для поета надзвичайно важливим є заперечення, неприйняття того стану речей, який він бачить у навколишній об'єктивній дійсності. Цим зумовлений характерний початок багатьох

² Тут і далі в цьому розділі в круглих дужках зазначені сторінки цитованих поетичних творів за виданням [Маланюк 1992].

його творів з рішучого **Не** чи **Ні**: «*Не* викреслить тебе в розлуці...», «*Не* забути тих днів ніколи...», «*Не* квітне заповідний сад...», «*Не* покидай на роздоріжжю...», «*Не* жар ліричних малярій...», «*Не* ім'я благодатне – Марія...», «*Не* поет – бо це ж до болю мало...», «*Не* трубадур, а вічний яничар...», «*Ні*, Ти – *не* мати! Шал коханки...», «*Ні! Не* тропар і *не* псалом!».

Антитеза, заперечення, контраст як стильові домінанти поетичної творчості Євгена Маланюка віддзеркалюють цілу систему – констеляцію, сузір'я – домінант ментальної сфери автора, яка скеровує всю творчість поета загалом на розв'язання найважливішого завдання, досягнення найголовнішої мети.

Оксюморонні побудови віддзеркалюють взаємопереходи й «зударення» протилежностей у душі ліричного героя – звідси в його поезіях генітивні метафори *лезо слів, лезо любові*: «І зло бушує, як повінь, І зло поглинає світ... Поможи мені *лезом любові* Виконати заповіт» (471) (докладніше про художнє відображення світоглядних суперечностей у поезії Євгена Маланюка та цілісність образу світу митця див. [Семенець 2004, с. 52–60]).

Оксюморонні побудови, заперечення, антитези, контрасти в поетичному ідіолекті письменника здатні репрезентувати відношення феноменологічних об'єктів його концептуальної картини світу, а мовна модель світу загалом – віддзеркалювати концептуальну картину світу. У такому розумінні мистецька творчість виявляє діалектику сходження від абстрактного до конкретного, підтверджуючи, що ціле визначає свої складові частини.

4. Висновки

Традиційна проблема лінгвопоетики – художній текст як засіб пізнання, естетичного освоєння й цілісного осягнення світу, засіб емоційно-естетичного впливу на читача – набуває нової інтерпретації у світлі ідей лінгвістичної синергетики. Теорія самоорганізації відкриває в складній нерівноважній системі поетичної мови її принципову гетерогенність, поєднання підсистем другого, третього та інших порядків, з чим пов'язана внутрішня різноманітність системи, її гнучкість та динамічність, а отже, й історизм системних утворень.

Холістична настанова як основоположна в синергетиці, а також провідний постулат відкритості системи визначають розгляд поетичного ідіолекту в нерозривному зв'язку з явищами ментальної сфери автора – картиною світу митця, модальностями мислення, власними авторськими світоглядними концепціями. Ці феномени ментальної сфери виявляються найважливішими позамовними чинниками системності мистецького ідіолекту. Отже, згідно з філософією холізму на вихідному етапі дослідження реалізується макропідхід, досягається цілісне бачення письменницького

ідіолекту стосовно його зумовленості глибинними генеративними структурами авторської свідомості.

Фактор акцентування локусів нелінійної відкритої системи виступає синергетичним підґрунтям психофізіологічних процесів формування домінант у ментальній сфері людини. Механізми генералізації, виділення головного формують пріоритети в інтенційній сфері суб'єкта, а провідна роль тієї чи іншої модальності (епістемічної, емотивної, деонтичної тощо) зумовлює змістові та стильові акценти творчості письменника. Українська державність як позитивно-аксіологічна та деонтична домінанта духовної сфери Євгена Маланюка визначає провідну роль ідеї державотворення в його поезії. Стійку структуру-атрактор змістової царини всієї його творчості становить комплекс «рідна земля, її свобода і державність, боротьба за визволення Батьківщини».

Головним поштовхом до початку творчості поета у вимушеній еміграції було прагнення реалізувати в особливій мистецькій дійсності ідею української державності й у такий спосіб вплинути на емпіричну дійсність, змінити її. Цим зумовлена особлива стилетворча роль конструкцій заперечення в його поезії. Оксюморонні побудови, антитеза, заперечення, контраст, утворюючи констеляцію стильових домінант, репрезентують відношення феноменів ментальної сфери автора. Таким чином, концептуальна картина світу митця відновлюється, реконструюється за її відбитками в поетичному тексті.

Запитання і завдання до теми розділу 8

1. Сформулюйте аргументи на користь холістичного підходу в лінгвопоетиці.
2. Дайте визначення поняття «картина світу».
3. Чому, на Вашу думку, картина світу письменника виконує інтегративну роль у його творчості?
4. Як співвідносяться об'єктивні та суб'єктивні складники в індивідуальній картині світу письменника?
5. Спробуйте схематично представити відношення загальної та індивідуальних картин світу в повсякденному та мистецькому спілкуванні. Обґрунтуйте ваше бачення взаємозв'язків їхніх складників.
6. Як виявляються методологічні домінанти синергетики на рівні макроаналізу художнього тексту?

Теми рефератів

1. Системні концепції художнього твору та ідіолекту письменника в історії лінгвопоетики.
2. Поняття «картина світу» у філософії, когнітивістиці, мовознавстві.

3. «Принцип домінанти» О. О. Ухтомського в аналізі психолінгвістичних закономірностей художнього твору.
4. Теорія «трьох світів» К. Поппера.
5. Діалектика індивідуальної та загальної картин світу.
6. Холістичний принцип синергетики в аналізі художнього тексту.

Література до розділу 8

1. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс / Н. Д. Арутюнова // Теория метафоры : сборник / под. общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5–32.
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 398 с.
3. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
4. Дзюба І. Поезія вигнання / І. Дзюба // Прапор. – 1990. – № 1. – С. 131–136.
5. Кодак М. Літературна процесологія: система галузі науки / М. Кодак // Слово і час. – 2002. – № 8. – С. 29–38.
6. Кодак М. П. Поетика як система: Літературно-критичний нарис / М. П. Кодак. – К. : Дніпро, 1988. – 159 с.
7. Костенко Л. В. Вибране / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
8. Маланюк Є. Поезії / Є. Маланюк. – Львів : УПІ ім. Івана Федорова; Фенікс Лтд, 1992. – 686 с.
9. Поппер К. Объективное знание. Эволюционный подход / К. Поппер // Поппер К. Логика и рост научного знания. Избр. работы / К. Поппер. – М. : Прогресс, 1983. – С. 439–557.
10. Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека / В. И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др. – М. : Наука, 1988. – С. 8–69.
11. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. I–II. – 536 с.
12. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня // Полн. собр. соч. / А. А. Потебня; введ. ст. В. Харциева. – 4-е изд., пересм. и испр. – Одесса : Гос. изд-во Украины, 1922. – Т. I. – XXX + 188 с.
13. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 614 с.
14. Салига Т. «Залізних імператор строф...» / Т. Салига // Маланюк Є. Поезії / Є. Маланюк. – Львів : УПІ ім. Івана Федорова; Фенікс Лтд, 1992. – С. 3–30.

15. Семенець О. О. Синергетика поетичного слова / О. О. Семенець. – Кіровоград : Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.
16. Тынянов Ю. Н. Поэтика. История литературы. Кино / Ю. Н. Тынянов. – М. : Наука, 1977. – 575 с.
17. Ухтомский А. А. Письма / А. А. Ухтомский // Пути в неизвестное. Писатели рассказывают о науке. – М., 1973. – Сб. X. – С. 371–435.
18. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.
19. Харцієв В. І. Вступна стаття одного з учнів Потебні / В. І. Харцієв // Потебня А. А. Мысль и язык // Полн. собр. соч. – 4-е изд., пересмотр. И испр. – Одесса : Гос. изд-во Украины, 1922. – Т. I. – С. X–XXVII.

Додаткова література

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1975. – 504 с.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
3. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 452 с.
4. Гуссерль Е. Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії / Е. Гуссерль ; пер. з нім. // Філософська думка. – 2002. – № 3. – С. 134–149.
5. Гуссерль Э. Логические исследования. Ч. I. Прологомены к чистой логике / Э. Гуссерль. – К. : Вентури, 1995. – 256 с.
6. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф / А. Ф. Лосев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 480 с.
7. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. – 2-е изд., испр. – М. : Искусство, 1995. – 320 с.
8. Лосев А. Ф. Проблема художественного стиля / А. Ф. Лосев. – К. : Collegium – Киевская Академия Евробизнеса, 1994. – 288 с.
9. Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста. Структура стиха / Ю. М. Лотман. – Л. : Просвещение – ЛО, 1972. – 272 с.
10. Лотман Ю. М. О поэтах и поэзии / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство – СПб, 1996. – 848 с.
11. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство – СПб, 2000. – 704 с.
12. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Об искусстве / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство – СПб., 1998. – С. 14–285.
13. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – 624 с.

РОЗДІЛ 9

ЛІНГВІСТИЧНА СИНЕРГЕТИКА ІДІОЛЕКТУ ПИСЬМЕННИКА: СИНЕРГЕТИКА МОДАЛЬНОСТЕЙ

О. О. Семенець

Розгорнутий план до розділу 9

1. Модальності мислення та почування – ключовий концепт системної моделі ідіолекту письменника. Сутність системного уявлення у творчості письменника. Категорія модальності мислення, модальні оператори висловлень.

2. Етапи побудови системної моделі. Зовнішні та внутрішні фактори системотворення поетичного тексту.

3. Деонтична модальність – домінанта соціально ангажованої літератури. Відображення в деонтичній логіці вирішальної ролі свідомої діяльності суб'єкта в історії. Міжрівнева взаємодія мовних засобів та інформаційно-обмінні процеси в полі деонтичної модальності. Синергійна дія засобів вираження волевиявлення в поетичному тексті.

4. Епістемічний оператор Я знаю – верифікатор мистецької правоти. Пропозиційна настанова (модальний оператор) віднесеності до суб'єктивної сфери мовця. Атлетична модальність як чинник акцентування епістемічної модальності знання та віри.

5. Висновки.

1. Модальності мислення та почування – ключовий концепт системної моделі ідіолекту письменника

Картина світу митця, його світоглядні концепції (естетична, історіософська), суспільно-політичні погляди та переконання, модальності мислення – ці феномени ментальної сфери автора виявляються найважливішими позамовними чинниками системності мистецького ідіолекту, визначають ідіостиль. Згідно з філософією холізму, з урахуванням цих системотворчих факторів на вихідному етапі дослідження реалізується макропідхід, досягається цілісне бачення письменницького ідіолекту в плані його зумовленості глибинними генеративними структурами авторської свідомості.

Зупинимося докладніше на гносеологічній сутності системного уявлення. Система при цьому не є чимось об'єктивно суцільним в емпіричній дійсності, а становить конструкт, результат пізнавальної діяльності людини, інструмент для розв'язання наукових проблем. Мета дослідження визначає вибір певної системотворчої ознаки – концепту системи, згідно з яким будується конкретне системне уявлення об'єкта дійсності. Відносність побудованої системи щодо її концепту є визнаним положенням у гносеологічному напрямі системного підходу. Складний об'єкт дійсності передбачає можливість побудови різних системних моделей залежно від того, що саме береться за основу, яка його властивість виступає в ролі системотворчої. Системне уявлення, таким чином, серед багатьох граней складного об'єкта дійсності виокремлює певний його аспект, певну сторону і тим визначає предмет наукового пізнання.

З огляду на сказане, письменницька творчість Євгена Маланюка припускає різні системні уявлення. Складниками системи можуть бути періоди творчості – перший, міжвоєнний, і наступний (після Другої світової війни) – які мають свою чітко виражену специфіку. У ролі базових компонентів моделі можуть виступати окремі напрями літературної праці автора – поезія, публіцистика, літературна критика, історіософські твори. Можна будувати системну модель, простежуючи теми, мотиви, наскрізні образи в його творчості, або ж аналізувати експресивні поетичні засоби за рівнями мовної організації в їх взаємозв'язках і взаємозумовленості. Отже, характер аксіоматики диктується метою дослідження, а отримані результати визначатимуться обраним принципом опису.

В основу пропонованого підходу в аналізі художнього тексту покладено одну з фундаментальних категорій філософської логіки – **модальність**. Вона пов'язана з найважливішими аспектами буття та їх відображенням у людській свідомості та мові. Модальності належить провідна роль у вираженні цільової комунікативної настанови мовця. Ця категорія ґрунтується на універсальних закономірностях логіки, що організують раціональну свідо-

мість, на яку нашаровуються також феномени чуттєвої сфери – оцінні та емоційно-експресивні компоненти смислу.

Модальності людського мислення та почування виступають інтегративним чинником мовленнєвої діяльності людини. Даючи можливість досліджувати детермінацію мовних явищ з боку ментальної сфери суб'єкта, ця категорія може виступати в ролі базової в системній моделі поетичного ідіолекту. Специфікою реалізації алетичної, епістемічної, аксіологічної, деонтичної, емотивної та інших модальностей визначаються стильові пріоритети творчості письменника. Так, у соціально ангажованій літературі, яку репрезентує поезія Євгена Маланюка, особливої ваги набуває деонтична модальність і логічна семантика насамперед моральної норми. Синергетика модальностей поетичної творчості покликана поєднати в межах цілісної дослідної моделі вивчення зовнішніх та внутрішніх чинників системотворення поетичного тексту.

Під модальністю у філософії розуміють «спосіб існування якогось об'єкта чи перебігу якогось явища (онтологічна модальність) або ж спосіб розуміння судження про об'єкт, явище чи подію (гносеологічна, або логічна, модальність)» [Философский 1989, с. 373]. У модально-логічній інтерпретації поетичного тексту на перший план висуваються гносеологічні модальності: алетична (стосується висловлень чи предикатів, характеризує їхню істиннісну природу); епістемічна (визначає власне знання, тобто обґрунтовані та доведені твердження, які прагнуть самодостовірності); аксіологічна (виражає авторську оцінку повідомлюваних подій – позитивну чи негативну); деонтична (пов'язана з логічним поняттям норми).

Модальна оцінка висловлення виражається за допомогою понять:

– “логічно необхідне”, “логічно випадкове”, “логічно можливе”, “логічно неможливе” (алетична модальність);

– теоретико-пізнавальних понять, пов'язаних зі знанням: “довідне”, “спростовне”, “нерозв'язне”, – а також понять, що стосуються переконання: “переконаний”, “вважає”, “сумнівається”, “відкидає”, “припускає” (епістемічна модальність);

– оцінних операторів “добре”, “погано”, “аксіологічно байдуже” (аксіологічна модальність);

– операторів нормативних висловлень “обов'язково”, “дозволено”, “заборонено”, “нормативно байдуже” (деонтична модальність) тощо.

Модальні поняття різних груп виконують спільну функцію уточнення, конкретизації зв'язку, встановлюваного у висловленні. Внутрішні формально-логічні відношення модальних понять виявляє таблиця-систематизація Г. фон Врігта (доповнена А. Андерсоном і О. Муром), наведемо її на основі видання [Ивин 1967, с. 174].

Таблиця 9.1

Модальні оператори висловлення

Модальні поняття			
алетичні	епістемічні	деонтичні	екзистенційні
Необхідний	верифікований	обов'язковий	універсальний
Можливий	нефальсифікований	дозволений	існуючий
Випадковий	нерозв'язний	байдужий	частковий
Неможливий	фальсифікований	заборонений	порожній

Категорії модальної логіки (які виражають атлетичну, епістемічну, аксіологічну, деонтичну модальності) співвіднесені із суб'єктивною модальністю в мовознавчій інтерпретації, що акцентує увагу на мовних засобах вираження (граматичних, лексичних, графостилістичних, інтонаційних). Модальності людської свідомості (її раціональної та емоційної сфер) відповідають за виконання основних функцій мови – комунікативної, референтивної, пізнавальної, регулювально-волюнтативної, оцінної, емоційно-експресивної.

Особлива роль у мистецькій творчості належить емотивній модальності світовідчуття, адже, як зазначає В. Гумбольдт у своєму аналізі «Германа і Доротеї» Гете, сутність мистецтва полягає «не в природі об'єктів зображення, а в тональності уяви»; «поет *настроює душу* (Gemüth), більше ж не може входити в його наміри» [Гумбольдт 1985, с. 176]. У своїй мові людина неминуче виражає не лише об'єктивний зміст думки, але й саму себе. Суб'єктивна природа людської мови найяскравіше виявляється у сфері словесно-художньої творчості, де в мистецькому синтезі нероздільно поєднані об'єктивно-зображальні та суб'єктивно-виражальні чинники. Думка про це послідовно втілена в працях Івана Франка. У поезії, не раз наголошував письменник, «мусять бути і відчуватися два складники: обсервація життя й природи і живе гаряче чуття» [Франко 1956, с. 610]. Саме емоційно-оцінне авторське ставлення до зображуваного передусім визначає цілісність мистецького твору.

Складність організації поетичного тексту, його численних модально-оцінних підсистем зумовлює актуальність дослідження взаємодії модальностей у процесі породження та сприймання тексту. Синергетичне тлумачення текстового вияву взаємодії модальностей дає змогу наблизитися до розуміння загальних закономірностей креативної діяльності людини, механізмів синтезу в праці людської свідомості.

2. Етапи побудови системної моделі

Побудова **системної моделі**, згідно із системологічною концепцією А. І. Уймова, передбачає три етапи (див. [Уемов 1978; Уемов 2000]). Спочатку фіксується певна системотворча властивість, що є суттєвою з погляду мети дослідження, важливою для функціонування об'єкта в його зв'язку із середовищем. У нашому дослідженні таким наріжним каменем, **концептом** системи ідіолекту письменника слугують модальності людського мислення та почування, корелятивні з функціями мови.

На другому етапі визначена системотворча риса інтерпретується на множині відношень, релевантних для цієї ознаки, тобто фіксується **структура** системи. З усіх наявних відношень між елементами системи відбираються ті, які найбільше відповідають концепту системи. У лінгвістичному аналізі тексту важать насамперед синтагматичні та парадигматичні зв'язки мовних одиниць.

Нарешті, на третьому етапі встановлюється **субстрат** системи – множина конкретних елементів, на якій інтерпретується сукупність відношень, що формують структуру системи. Аналізуються мовні знаки, пов'язані синтагматичними та парадигматичними відношеннями в системі ідіолекту письменника.

Внаслідок здійснення цих трьох операцій виявляється множина елементів, зв'язки між якими мають певну, заздалегідь фіксовану властивість. Концепт, структура і субстрат виступають дескрипторами побудованої системи.

Синергетика модальностей поетичної творчості покликана поєднати в межах цілісної дослідної моделі розгляд **зовнішніх** та **внутрішніх** факторів системотворення поетичного тексту. Зовнішній об'єднувальний чинник, тобто концепт системної організації ідіолекту письменника, становлять модальності мислення та почування. Вони визначають картину світу митця, когнітивну базу творчої діяльності – ціле, яке знаходить вияв у системі ідіолекту, в множині конкретних внутрішньосистемних відношень компонентів-складників системи.

Поряд із зовнішнім інтегративним чинником, для функціонування системи ідіолекту письменника є релевантними також внутрішні системотворчі фактори, з-поміж яких найважливішу роль відіграють:

- спільна природа елементів-складників системи;
- їхні функціональні зв'язки (парадигматичні та синтагматичні);
- фактор пам'яті системи;
- зв'язки інформаційного обміну між компонентами системи за рівнями її організації;
- принцип взаємодоповнення та взаємопідсилення в динаміці функціонування системи;

– внутрішні фактори стабілізації чи дестабілізації, прискорення чи уповільнення темпів розвитку (зворотні зв'язки всередині системи).

Отже, синергетичний підхід з його фундаментальним холістичним принципом і провідним постулатом відкритості системи, зв'язку системи та середовища дозволяє розглядати взаємопов'язано зовнішні щодо системи чинники (вплив екстралінгвальних сутностей) та внутрішні (власне мовні) закономірності організації системи поетичного ідіолекту.

3. Деонтична модальність – домінанта соціально ангажованої літератури

Провідна роль у системній організації мистецької творчості Євгена Маланюка належить ідеї української державності як аксіологічній та деонтичній домінанті духовної сфери автора.

Єдина, синкретична природа людської душі, згідно з концепцією Г. Лотце, О. Потебні, передбачає нерозривний зв'язок інтелектуальної, емоційної, вольової сфер психіки, коли «в кожній формі своєї діяльності діє вся душа» [див. Потебня 1922, с. 50], у діалектичних, іноді суперечливих взаємовпливах перебувають розум, почуття, воля. Цілісність людської психіки, у свою чергу, слугує основою взаємодії модальностей ментальної сфери – епістемічної, емотивної, деонтичної – в процесі мовної діяльності.

Водночас яскраво простежується домінантна роль того чи іншого базового психічного процесу в окремих картинах світу, що формуються в різних сферах суспільної свідомості. У філософії – як методологічній рефлексії над наукою та повсякденною свідомістю – окремі системи знання (оригінальні концепції видатних мислителів або цілі філософські парадигми) відрізняються «тим, через яку базисну людську здатність – розум, почуття, волю – здійснюється в актах світобачення інтерпретація вихідної інтуїції буття. Для раціоналістів такою призмою світосприйняття є розум, для емпіриків – почуття, для волюнтаристів – воля. Для Гегеля світ – це абсолютизоване поняття, для Шопенгауера – воля» [Постовалова 1988, с. 31].

Подібна закономірність переважає, провідної ролі однієї з логічних модальностей – за умови взаємодії та взаємного підсилення з іншими модальностями – виявляється й у сфері мистецтва. Для всієї літературної творчості Євгена Маланюка – його публіцистики, історіософії, поезії – характерною є яскраво виражена ідея волюнтаризму, вирішальної ролі свідомої перетворювальної діяльності суб'єкта в історії. Тому й деонтичній модальності мислення в концептуальній та мовній картинах світу письменника належить провідна, системотворча роль.

Деонтична логіка як галузь модальної логіки вивчає міркування з операторами “обов'язково”, “дозволено”, “заборонено”, “нормативно байдуже”.

У центрі її уваги – логічна структура та логічні зв'язки нормативних висловлень, тобто висловлень, які встановлюють певні норми поведінки. Нерідко для окреслення сфери норм використовують опозицію “приписувати – описувати”. Дескриптивне (описове) міркування, яке називається також “інформативним”, “фактичним”, “пізнавальним”, протиставляється при такому підході прескриптивному (приписувальному) міркуванню. Деонтична логіка в такому аспекті визначається як логіка прескриптивного міркування.

Ідея волонтаризму, вирішальної ролі свідомої перетворювальної діяльності суб'єкта в історії є характерною для всієї літературної творчості Євгена Маланюка. Його мистецька спадщина – взірець витриманої на високому естетичному рівні соціально ангажованої літератури. Енергетика впливу *littérature engagée* на емпіричну дійсність тримається на вірі в чинну силу поетичного слова. Саме таке дійове та діяльне слово було для Євгена Маланюка справжньою зброєю – *стилетом і стилосом* – у боротьбі за українську державність. Поезія Євгена Маланюка, з її естетичною довершеністю та змістовою глибиною, була потужною соціальною дією. У деонтичному моральному світі – світі належного – поет створив ідеальний образ, проект майбутнього рідної землі й визначив шляхи його досягнення як зміст норми, що мусило бути реалізоване у світі суцього.

Ідея української державності – своєрідний моральний імператив, вона виконує роль домінанти, навколо якої стягується констеляція мотивів, образів, символів. Тим самим ідея державності в поезії Євгена Маланюка слугує підґрунтям взаємодії аксіологічної та деонтичної модальностей.

3.1. Міжрівнева взаємодія мовних засобів та інформаційно-обмінні процеси в полі деонтичної модальності

Втіленню ідеї морального обов'язку в поетичній творчості Євгена Маланюка підпорядковане **функціонально-семантичне поле** (ФСП) засобів безпосереднього вираження деонтично-модальної семантики. **Ядро поля** утворюють спеціалізовані граматичні засоби: форми імператива й інфінітива, комунікативні та структурні типи речень (спонукальні означено-особові та інфінітивні речення), наприклад: «*Все чути. Всім палать. Єдиним болем бути <...>*» (35)³.

Дещо далі від центру ФСП перебувають інші типи односкладних речень, здатні втілювати волонтаристичну семантику, – безособові, генітивні, номінативні. Основний заряд ФСП деонтичної модальності задається особливою спонукальною інтонацією, яка пронизує все поле й має здатність насичувати навіть індикативні за формою висловлення волонтаристичним значенням, формуючи прескриптивний дискурс.

³ Тут і далі в цьому розділі в круглих дужках зазначені сторінки цитованих поетичних творів за виданням [Маланюк 1992].

Роль ферментів – стимуляторів та інгібіторів – волюнтативної семантики виконують **фразові модальні частки**, спроможні прискорювати чи уповільнювати інформаційно-обмінні процеси в системі. Частки-ферменти забезпечують зворотні зв'язки на рівні висловлення, виявляючи дію фактора самовпливу, самонаростання (чи самопослаблення) у вираженні деонтично-модальної семантики.

Так, фразові **частки**, що виступають у ролі **ферментів-інгібіторів**, **уповільнюють** перебіг процесів і забезпечують тенденцію до сталості та рівноваги в системі. Наприклад, віршова анафора в рядках дактиля затримує темп разом зі складеною часткою **так і**, при цьому в інфінітиві увиразнюється семантика бажання, мрії: «**Так і** піти аж до Криму, до моря і синіх хвиль <...> **Так і** піти по зорях – прадідам, дідові вслід <...>» (286).

Модальна частка **би (б)** – головний фермент-інгібітор у поезії Є. Маланюка, здатний вирівнювати, послаблювати амплітуду коливань віршового метра, уповільнювати темп і згладжувати семантику рішучого волевиявлення. У поєднанні з нею інші частки набувають подібних властивостей. Наприклад, складені частки **хай би, хоч би, коли б** відчутно уповільнюють темп поетичної оповіді: «О, **коли б** буря! **Коли б**, дійсно, вітер – Гостріше гайдамацького ножа – Прополоснув і **хай би** перерізав Давно зітліле й висохле стебло!» (216), «**Хоч** вдихнуть, **хоч** узрять тебе де **б**... <...> **Хоч би** на мить свята відрада – Всією вічністю дихнуть <...> **Хоч би** вже буря, вир, абощо, – Цієї тиші не знести!» (137–138). Складена частка **тільки б** уповільнює темп звучання анапеста: «**Тільки б** рідного поля зворушлива стрічка! **Тільки б** сіра солома прабатьківських стріх!» (101), «**Тільки б** глянули сині очі, Доторкнулась смаглява рука <...>» (404).

Частки-стимулятори, на противагу цьому, відповідають за позитивні зворотні зв'язки, підсилюють волюнтативну семантику, **прискорюють** темпи розвитку інформаційних процесів у системі. Провідний фермент-стимулятор на рівні поетичного висловлення Є. Маланюка – частка **же (ж)**. У переважній більшості випадків вона генерує внутрішньодольову пульсацію в межах *пруживого, переможного* ямба. Стилістичний потенціал цієї частки стає одним з важливих чинників, що створюють «температуру душі», увиразнюють категоричне, рішуче волевиявлення ліричного героя.

Найбільша активність використання частки **же (ж)** у полі деонтичної модальності припадає на перший, міжвоєнний, період творчості. Вона акцентує волюнтативну семантику імператива: «Вчини **ж** цей щит мій адамантом! Цей меч – архангела вогнем!» (128), «<...> Хай зникне **ж** скитсько-еллінська краса <...>» (161), «Страшиться **ж**!» (218), «Мій вітре простору, заграй **же** Про молодість і даль!» (413), «О, поле бою, закричи **ж**, Розплющ давно засклеплі очі!» (577), – пор. звучання цієї частки в анапесті: «Дике жито! Криваве жито! Поховай **же** страшний наш слід <...>» (117).

Збуджуючи «темпові обертони» всередині основного пульсу, частка *же (ж)* у віршах Є. Маланюка загалом досягає ефекту підкреслення чіткого ритмічного рисунку. І в цьому сенсі його поезія суголосна звучанню музики Бетховена, в якій, як зауважує М. Г. Харлап, «темپ почуття» накладається на акцентований ритм, і темпові модифікації «активізують основний пульс, спричинюючи внутрішнє скандування» [Харлап 1971, с. 384].

В основі зв'язку темпорегулювальних функцій фразових модальних часток і вираження за їх допомогою ступеня інтенсивності волевиявлення в поетичному тексті лежить принцип діаграматичного іконізму. Дві групи часток-ферментів – інгібітори та стимулятори деонтично-модальної семантики – мають власні комплекси синергійних чинників на різних ярусах мовної системи (лексичному, морфологічному, синтаксичному, інтонаційному). Наслідками впливу модальних часток на перебіг процесів інформаційного обміну є, з одного боку, акцентування семантичних локусів волевиявлення, з другого – гомеостаз системи, єдність і сталість індивідуального стилю митця (див. про це докладніше [Семенець 2004, с. 234–247]).

Що ближче до центру ФСП деонтичної модальності, то вагомішою є роль мовних засобів у межах висловлення. Чим далі від центру, тим більше необхідною є підтримка контексту, цілого поетичного твору, деонтичної модальності всього поетичного ідіолекту для виявлення волюнтативної семантики цих засобів. До **периферійної зони** поля деонтичної модальності в поетичному ідіолекті Є. Маланюка належать лексичні, словотворчі засоби, конструкції експресивного синтаксису (стилістичні фігури), особливості структури поетичного тексту.

Акцентування локусів резонансної взаємодії мовно-естетичної та деонтично-модальної семантики у творах Є. Маланюка має у своєму підґрунті чітку просторово-часову архітектуру, ізоморфізм рівневої організації поетичного дискурсу і спирається на механізми зворотних зв'язків. Зворотний зв'язок як універсальна закономірність, основа самоорганізації складних нелінійних систем знаходить вияв на мікрорівні (фразові частки в ролі ферментів модальної семантики висловлення), а також на макрорівні організації художнього цілого (рекурентно актуалізовані зв'язки між планом вираження та планом змісту в межах сприйняття окремого фрагмента тексту та в напрямі розпізнавання цілісної макростратегії розгортання поетичного дискурсу).

3.2. Синергійна дія засобів вираження волевиявлення в поетичному тексті

Єдність естетичного цілого зумовлює чергування дескриптивного та прескриптивного дискурсів, взаємодію і синтез модальностей. Такі опорні моменти текстової архітектоники, як сильні позиції початку, кінця твору чи поетичної збірки, а також заголовок, епіграф, обрамлення, тричленний

принцип композиційної організації тексту, закономірності жанрової структури, – під впливом художнього цілого набувають здатності виражати логічно-нормативну семантику.

Якщо ФСП засобів безпосереднього вираження деонтично-модальної семантики (із чітким базовим ядром і розгалуженою периферією) виявляє в парадигматичному вимірі поліфункціональність мовних засобів вираження волюнтативного змісту і поліформність функцій, то синтагматична плинність тексту спричинює синфункціональну дію експресивних мовних засобів, їх спрямованість на вираження цілісного поетичного змісту. Конвергенція засобів різних ярусів мовної системи та їх взаємопідсилення в узгодженому хронотопі текстового континууму підлягають дії універсальних синергетичних закономірностей нерівноважності та напруженого стану системи як основи її еволюційної динаміки.

Когерентність конвенційного тексту слугує тією канвою, на яку накладається загальний темпоритм поетичного твору, що знаходить вираження у віршовому розмірі, довжині рядків тощо. При цьому переважає детермінація від цілого до складових частин: поетичний ритм зумовлює добір слів, граматичних форм, синтаксичних конструкцій як засобів вираження естетичного змісту. У єдиному темпоритмі художнього цілого відбувається синхронізація темпів еволюції структур, що належать як до одного, так і до різних рівнів мовної системи, акцентуються міжрівневі зв'язки. Це стає основою переходу складної системи до того стану, коли вона працює в режимі із загостренням, зі зростанням інтенсивності процесів. Саме в такому стані уможливорюються синергійна дія структур різних рівнів мовної системи, явище резонансу – як наслідок їхнього взаємовпливу, взаємопідсилення.

Нелінійна вертикальна організація зв'язків у текстовому континуумі (просторовий вимір) та режим із загостренням, резонансна взаємодія, що виникають у єдиному темпосвіті поетичного твору (часовий вимір), – ці аспекти синтагматичної плинності поетичного тексту спричинюють ефект самонаростання змісту.

Велика роль у зростанні змістової складності системи належить глибинним структурам пам'яті. Підключення елементів пам'яті (елементів минулого) означає порушення симетрії структур-процесів у просторових і часових характеристиках, слугує поштовхом до розвитку системи, до встановлення нової рівноваги в її еволюційній ієрархії. Пам'ять елементів поетичного тексту, у свою чергу, має багатосарову, складну просторово-часову організацію, охоплює інформацію про попередні контексти використання цих одиниць у системі поетичного ідіолекту, зв'язки із синхронним літературним контекстом і апелює до традицій національної та світової літератури, етнокультурну інформацію, закодовану в системі національної мови, зв'язки з іншими видами мистецтва (музикою, живописом, архітектурою, театром) тощо.

Генетична перспективна пам'ять елемента системи поетичного ідіолекту може бути закладена, як у зернині, в досить ранньому образі. «Не хліб і мед слов'янства: Криця! Кріс!» (161) – так розпочинається сонет, VII частина циклу «Поліття», датований 15.02.25 р. Прескриптивний дискурс спирається на згорнуту інформативність цієї лексичної одиниці, на загальномовні образні потенції її використання. Лексема *мед* називає явище, яке підлягає запереченню в деонтичному моральному світі, світі належного. (Про вузлові моменти еволюції цього образу та різні шари мовної пам'яті лексеми *мед* у системі поетичного ідіолекту Є. Маланюка див. [Семенець 2004, с. 295–296]). Актуалізована позиція завершення поетичного циклу надає особливої переконливості втіленню авторського задуму в цьому сонеті:

Не хліб і мед слов'янства: Криця! Кріс!
 Не лагода Еллади й миломовність:
 Міцним металом налята безмовність,
 Короткий меч і смертоносний спис.

Щоб не пісні – струмок музичних сліз,
 Не шал хвилевий – чину недокровність, –
 Напруженість, суцільність, важкість, повність
 Та бронза й сталь – на тиск і переріз.

Бо вороги не згинуть, як роса,
 Раби не можуть вздріти сонця волі, –
 Хай зникне ж скитсько-еллінська краса
 На припонтійським тучнім суходолі,
 Щоб власний Рим кордоном вперезав
 І поруч Лаври – станув Капітолій (161).

На вираження єдиного змісту, авторської інтенції волевиявлення скеровані елементи різних рівнів мовної системи: як граматичні структури (імперативні конструкції та номінативні спонукальні речення), так і периферійні засоби поля деонтичної модальності – лексеми-символи боротьби (*меч, спис, кріс, криця, бронза, сталь, метал*); словотвірна семантика деривата з коренем *пруж-* (*напруженість*), волюнтативне звучання яких підсилене стилістичними фігурами та закономірностями текстової структури сонета.

Семантика кореневої морфеми *пруж-/пруж-*, що в поетичному ідіолекті Євгена Маланюка виступає в ролі «акумулятора» семантики пружності, заряджаючись нею в сингармонійному контекстуальному оточенні ізотопічних груп лексики (докладніше про це [Семенець 2004, с. 265–275]), увиразнює ознаку пружності, якою наділені всі рівні текстової організації – вольова, впевнена інтонація, енергійний ритм п'ятистопного ямба із симетрично розташованими стопами пірихія і бінарний макроритм тексту, чоловіча клаузула першого рядка, яка задає мажорну тональність твору.

Особлива роль належить кінцевим приголосним звукам, які замикають словоформи: «<...> Напруженість, суцільність, важкість, повність Та бронза й сталь – на тиск і переріз». У межах цього висловлення властивість пружності досягнута ампліфікацією однорідних членів речення, асиндетоном і приєднанням пари однорідних членів – назв металів. Цей ряд, наче замком, затиснутий еліптичною конструкцією, у складі якої віддієслівні іменники, утворені способом нульової суфіксації. На рівні структури тексту ця конструктивна особливість повторена ключовим словом – онімом *Канітолій* – в абсолютному кінці твору.

Отже, на всіх рівнях мовної системності в тексті розкривається єдиний принцип організації, рельєфно проступає єдиний рисунок структури, про що писав У. Еко [Еко 1998, с. 84–85]. Ця ознака пружності та динамізму, якою наділений матеріальний субстрат (поетичний текст), виступає – за іконічним принципом – знаком змісту художніх образів у мистецькій дійсності.

Внаслідок ізоморфізму рівневої організації та конвергенції – односпрямованої дії засобів усіх ярусів мовної системи на вираження єдиного змісту – відбувається концентрація енергії поетичного дискурсу. Підключення елементів пам'яті системи, історіософської концепції автора поглиблює змістову опозицію образів *лагода Еллади, скитсько-еллінська краса vs. власний Рим*. Синергійна взаємодія експресивних засобів виявляє локус, де сходяться промені «віялової структури» поетичного тексту, – сонетний замок – і ключове, завершальне слово сонета, яке втілює ідею української державності: «<...> Щоб власний Рим кордоном впережав І поруч Лаври – станув *Канітолій*».

Висока частотність віддієслівних іменників безсуфіксного способу творення – спільна риса поетичних ідіолектів Євгена Маланюка й Олега Ольжича. У морфемній будові таких дериватів ізоморфно повторена стисла та пружна фактура поетичного тексту. Згадаймо рефрен, який проходить крізь поему «Незаному Воякові»: «Ми йдем неухильно, ми йдем до кінця, І вибух голосить наш *пріхід*» [Ольжич 1994, с. 88]. Порівняймо також контекстуальне взаємопідсилення віддієслівного іменника безсуфіксного способу творення, інфінітивної форми на *-ть* та еліптичної структури речення:

Знов не вгору несміливим зором –

В бѣзкраї степів.

Жити повно, широко і скоро

І *урвать*, як *спів* [Ольжич 1994, с. 115].

Пружний крок лунає на тлі амфібрахіїв і ямбів, карбуючи в темпосвіті Ольжичевої поезії *неугнутість нашої волі І нашої віри граніт* [там само, с. 55, 84]. *Неугнутість волі* Олега Ольжича і *незломність* ліричного героя Євгена Маланюка відчутні в напруженому темпоритмі їхніх поетичних творів. Цей темпоритм виступає підґрунтям утілення естетики **Чину**, яка ідейно та стилістично єднає митців Празької школи.

4. Епістемічний оператор *Я знаю* – верифікатор мистецької правоти

Епістемічна модальність репрезентує інформацію про те, яким є зміст вислову: відомим, невідомим чи гаданим. Вона є складником модусної частини висловлення (Ш. Баллі звертав увагу на те, що найяскравішими виразниками модусу є саме дієслова на зразок *думати, гадати* – тобто епістемічної семантики – в головній частині складнопідрядного речення з підрядним з'ясувальньо-об'єктним [Баллі 1955, с. 43–48]). Суб'єктивну модальність Шарль Баллі визначав як активну мисленнєву операцію, яку мовець проводить над уявленням, яке міститься в диктумі. В аналітичній філософії контексти, які створюються дієсловами мислення, думки, знання і втілюють суб'єктивний модус, були віднесені до контекстів інтенціонального типу (В. ван О. Куайн).

Твердження в ліричному дискурсі, окрім пропозиції, містить також – принаймні імпліцитно – пропозиційну настанову, модальний оператор віднесеності до суб'єктивної сфери мовця: *Я припускаю (гадаю, думаю, вважаю, певен), що А* (оператори можуть бути розташовані на своєрідній «шкалі впевненості»). Граничний випадок подібних модальних висловів – *Я знаю, що А*. Саме цим, очевидно, зумовлена особлива роль епістемічної модальності мислення в організації поетичного тексту.

Прагнення переконати читача, залучити його до співпереживання, співрозуміння спричинює тенденцію до активізації висловлення в ліричному дискурсі, поширення сфери його дії. У напрямі розвитку перформативної гіпотези можна висловити припущення, що на рівні глибинної структури поетичного вислову з пропозицією *А* має місце «передмова»: *Я переконую тебе: А, – і метатекстовий епістемічний оператор Я знаю, вір мені!* імплікує певний ступінь істинності тверджень у ліричному дискурсі.

Формально виражений у поетичному тексті епістемічний оператор *Я знаю* є засобом експлікації роздумів автора, рефлексії над власною творчістю. Дослідження ступеня вияву персуазивної ознаки дозволяє вибудувати градуальний ряд функціонально-семантичних різновидів реалізації оператора *Я знаю* в поетичних текстах Євгена Маланюка: розуміння, усвідомлення → логічне передбачення → пророцтво → передчуття → переконання, віра → метафізичне знаття (надзнання) → прозріння (див. [Семенець 2004, с. 78–88]). Щаблі функціонування епістемічного оператора експлікують континуальність поля епістемічної модальності, розкривають поетичне втілення ступеня переконаності автора.

Змістове наповнення та функціональні властивості одиниць цього ряду визначаються змістом цілого – поетичного висловлення, мистецького твору, водночас виявляючи зв'язок із синтаксичним статусом конструкції

в реченні. Ступінь упевненості менш експлікований у парентетичних конструкціях («Та з-поза обрїю, *знаю*, Надходять суворї фаланги <...>» (355)), виразніше виявляється в з'ясувально-об'єктних складнопідрядних реченнях («Нї, не прощайте: *знаю*, Що там, де світлість радісна панує, Там, на високім березі затоки – Мене зустрінуть очі, повні синї <...>» (448)) і найяскравіше втілений у стислій і місткій структурі безсполучникового складного речення. Причому, хоча в подібних конструкціях у поезії Євгена Маланюка використано і двокрапку, і тире, – двокрапка виявляється значно сильнішим знаком: «І *знаю*: буде. *Знаю*: вдарить. І знов, і знов хитнеться світ <...>» (134). В останньому прикладі парцеляція, лексичні повтори, акцентована предикативність (внаслідок незаміщеної позиції суб'єктних субстанціальних синтаксем при предикатах *буде*, *вдарить*) віддзеркалюють характерні особливості внутрішнього мовлення, закарбовані в поетичному тексті.

Перехідні та синкретичні випадки у сфері дії епістемічного оператора зумовлені належністю природної людської мови – і поетичної мови особливо – до царини логічно нечітких, розмитих множин. Саме нечітка і багатозначна логіка спричинює континуальність мовних феноменів: поступовість переходів, синкретизм семантики. Такий принцип семантичної організації поля епістемічної модальності цілком відповідає синергетичному розумінню структури як процесу.

Міцне переконання, палка віра дозволяють поетові стверджувати дещо як **необхідно значуще** також і для інших людей. Оператор *Я знаю* при цьому виконує функцію вираження не лише суб'єктивної впевненості, але й процесу переконування, прагнення переконати. За цих умов у поетичному ідіолекті Євгена Маланюка речення постає як **безумовно та необхідно істинне**. Епістемічний контекст *знаю, що А* перетворюється на контекст епістемічної необхідності: *a priori знаю, що А*. **Епістемічна модальність** знання, віри, таким чином, підтримується **алетичною модальністю** необхідної істини, і це становить підґрунтя мистецького втілення ідеї майбутнього рідної землі в завершальних рядках «Другого послання»:

<...> Ти не загинеш, мій народе,
Пісняр, мудрець і гречкосій.
Бо *вірю*: судні дні недаром
Твій чорний рай зняли пожаром
І племінь слупами росте,
Сполучуючи з небом степ.
І небо сходить на країну
Крізь зойк заліз, крізь звіря рик,
Крізь дим руїни - - -

– Україну

Новий узріє чоловік (423).

Вельми характерною тут є взаємодія модальностей: контекст виявляє постання модальності необхідної істини на ґрунті експліцитно вираженої, акцентованої епістемічної модальності твердої впевненості, міцного переконання: «Бо *вірю*: судні дні недаром <...>» (яскраво виражена дія мета-текстового оператора ліричного дискурсу *Я знаю, вір мені!*). Таке поетичне формулювання моделі майбутнього рідної землі звучить як необхідна істина. Особливим значенням наділена сама послідовність граматичних форм дієслів-присудків: минулий час – теперішній – майбутній час; важливою є також логічна природа форми майбутнього часу (пропозиція такого висловлення може бути верифікована і не може бути фальсифікована).

У поетичній дійсності творів Є. Маланюка моделюються світ минулого і теперішнього, а також уявний, бажаний світ майбутнього, часто вони наділені контрастними реаліями: *тиша – грім; марний стилос – розпочатий Рим* (170); *згарища століття, чорний дим – племінні контури* (251). Взаємодія цих світів в інтенціональній поетичній дійсності спричиняє ефект прозріння:

Мені крізь згарища століття, в чорнім димі,
Вже *прозоріють*
Племінні контури, ще людям *невидимі*,
Здійсненні мрії.
І *знаю* –
Новий Бетховен
Громами й бурями продиригує
Нову Сонату Патетік (251).

Отже, епістемічний оператор *Я знаю* в поезії Маланюка виступає засобом актуалізації значущості інформації в процесі створення мистецької дійсності. Щаблі функціонування епістемічного оператора, визначені відповідно до ступеня вияву персуазивної ознаки, змістової глибини та дієвості знання, експлікують процесуальність структури поля епістемічної модальності, а з урахуванням текстового вияву взаємодії модальностей слугують фундаментом для аналізу синкретичної природи процесів мислення та мовно-естетичного спілкування.

5. Висновки

Вибір логічної категорії модальності в ролі провідної системотворчої ознаки, тобто в ролі базового концепту системного уявлення, дозволяє розкрити внутрішню складність поетичної творчості, її суперечливість і водночас цілісність. Модальності мислення та чуття є вихідним, засадничим чинником у формуванні картини світу людини, вони визначають когнітивну базу творчої діяльності – екстралінгвальне ціле, яке неминуче відтворюється в системі ідіолекту письменника. Аналіз текстових маніфестацій

категорії модальності, її вияву в тексті як продукті духовної діяльності людини дає змогу встановити зв'язки екстра- та інтралінгвальних системотворчих чинників, на поєднання яких орієнтована сама людська мова своєю знаковою сутністю.

Запропонована модель аналізу поетичного тексту, визначена як синергетика модальностей поетичної творчості, дає змогу поєднати в цілісному, комплексному дослідженні різні аспекти організації складної системи художнього тексту. Ця дослідна модель має універсальний характер і може бути застосована в аналізі будь-яких текстів (насамперед художніх, зважаючи на їхнє модальне багатство та поліфонію), оскільки представляє інтегральний логіко-семіотичний опис висловлення і тексту загалом. Плідність такого підходу – в його здатності породжувати загальні та часткові програми дослідження ідіолекту письменника.

Запитання і завдання до розділу 9

1. Чому модальностям мислення та чуття належить провідна роль у формуванні картини світу письменника?
2. За допомогою яких понять (операторів) виражається модальна оцінка висловлення?
3. Які етапи формування системної моделі об'єкта передбачає системологічна концепція А. І. Уйомова?
4. У поезії Євгена Маланюка, з її державотворчим спрямуванням, провідна роль належить деонтичній модальності. Наведіть приклади, коли провідну роль у творчості інших митців виконують інші модальності – аксіологічна, епістемічна тощо.
5. Проаналізуйте фрагмент поетичного тексту (автор – за вашим вибором), розкрийте в ньому синергійну дію засобів вираження певної модальності.

Теми рефератів

1. Системологічна концепція А. І. Уйомова.
2. Зміст логічних модальностей (алетичної, епістемічної, деонтичної, екзистенційної).
3. Логіко-семіотичний напрям сучасної лінгвістики: інтеграція наук, здобутки та перспективи.
4. Зовнішні та внутрішні чинники системотворення в поетичному тексті.
5. Роль зворотних зв'язків у процесах самоорганізації мовних та мовленнєвих систем.

Література до розділу 9

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 452 с.
3. Ивин А. А. Некоторые проблемы теории деонтических модальностей / А. А. Ивин // Логическая семантика и модальная логика / отв. ред. П. В. Таванец. – М. : Наука, 1967. – С. 162–232.
4. Маланюк Є. Поезії / Є. Маланюк. – Львів : УПІ ім. Івана Федорова – Фенікс ЛТД, 1992. – 686 с.
5. Ольжич О. Незнаному Воякові. Заповідане живим / О. Ольжич. – К. : Фундація імені О. Ольжича, 1994. – 432 с.
6. Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека / В. И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др. – М. : Наука, 1988. – С. 8–69.
7. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня // Полн. собр. соч. / А. А. Потебня; введ. ст. В. И. Харциева. – 4-е изд., пересмотр. и испр. – Одесса : Гос. изд-во Украины, 1922. – Т. I. – XXX + 188 с.
8. Семенець О. О. Синергетика поетичного слова / О. О. Семенець. – Кіровоград : Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.
9. Уемов А. И. Системные аспекты философского знания / А. И. Уемов. – Одесса : Студия «Негоциант», 2000. – 160 с.
10. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем / А. И. Уемов. – М. : Мысль, 1978. – 272 с.
11. Философский энциклопедический словарь / ред. кол. : С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичёв и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
12. Франко І. Твори : В 20 т. Т. XX : Вибрані листи / І. Франко. – К. : Держ. Вид-во худож. літ., 1956. – 810 с.
13. Харлап М. Г. Ритмика Бетховена / М. Г. Харлап // Бетховен : сб. ст. / ред.-сост. Н. Л. Фишман. – М. : Музыка, 1971. – Вып. I – С. 370–421.
14. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко. – СПб. : Петрополис, 1998. – 432 с.

Додаткова література

1. Агошкова Е. Б. Эволюция понятия системы / Е. Б. Агошкова, Б. В. Ахлибининский // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 170–178.
2. Ивин А. А. Логико-философское исследование ценностей / А. А. Ивин // Исследования по неклассическим логикам (VI Советско-

финский коллоквиум) / отв. ред. В. А. Смирнов. – М. : Наука, 1989. – С. 259–277.

3. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство – СПб, 2000. – 704 с.

4. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Об искусстве / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство – СПб, 1998. – С. 14–285.

5. Мамардашвили М. К. Лекции о Прусте (психологическая топология пути) / М. К. Мамардашвили. – М. : Ad Marginem, 1995. – 548 с.

6. Мамардашвили М. К. Стрела познания (набросок естественно-исторической гносеологии) / М. К. Мамардашвили. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 304 с.

7. Потебня О. О. Эстетика і поетика слова / О. О. Потебня ; пер. з рос. – К. : Мистецтво, 1985. – 302 с.

РОЗДІЛ 10

ПАМ'ЯТЬ СЛОВА В ПОЕТИЧНОМУ ІДІОЛЕКТІ

О. О. Семенець

Розгорнутий план до розділу 10

1. Немарковські процеси. Фактор пам'яті. Марковські та немарковські процеси. Мовленнєве спілкування – приклад немарковського процесу; роль пам'яті в мовленнєвому спілкуванні.

2. Відкритість і діалогізм у сфері культури. Пам'ять як чинник наростання складності в організації когнітивних систем. Розмежування структурної та функціональної складності в синергетичних системах. Літературні приклади.

3. Ключові слова та індивідуально-авторські символи. Види мовної пам'яті в ідіолекті письменника. Мовна пам'ять у синтагматичному та парадигматичному вимірах. «Зовнішня» та «внутрішня» пам'ять. Роль ключових слів у творчості митця. Ретроспективна та проспективна пам'ять.

4. Темпоритм – синергетичне підґрунтя процесів мистецького синтезу. Темпоритм як узгодження динаміки функціонування підсистем і компонентів у дискурсі. Структурні ритми немарковських процесів. Темпоритм віршованого твору.

5. Фрактально-польова природа феноменів ментальної сфери та символічної семантики лексем. Чинник смислотворення – близька і далека пам'ять мовних одиниць. Ядерна та периферійна частини семантики символів у мистецькому ідіолекті. Ключове слово як репрезентант цілого. Фрактальна природа семантики ключових лексем.

6. Висновки.

1. Немарковські процеси. Фактор пам'яті

Синергетика досліджує, головним чином, так звані немарковські процеси, тобто процеси з пам'яттю, яка безпосередньо впливає на вибір шляху розвитку системи. «Процеси, що відбувалися в минулому, віддзеркалюються в змінах структур» [Азроянц и др. 1999, с. 96].

Марковський процес (названий ім'ям російського математика А. А. Маркова, який сформулював і описав у 1906 р. його властивості) – це випадковий за своєю природою процес, для якого при певному на той момент стані системи її подальша еволюція не залежить від станів системи в минулому.

У немарковських процесах роль пам'яті дуже вагома, для них суттєвою є залежність від передісторії. За своєю природою пам'ять про минуле становить інформацію, записану в певних структурах. Інформація, іманентно властива немарковським процесам, очевидно, може виступати мірою оцінки результативного аспекту процесів морфогенезу. Якщо при марковському підході мірою руху слугує енергія, то в немарковських процесах важливою додатковою характеристикою виступає негентропія – як міра впорядкованості, міра складності структури. Причому інформація в таких системах при формальному описі розглядається як еквівалент негентропії.

На відміну від марковських процесів, немарковські описуються не диференціальними рівняннями, а інтегродиференціальними (саме інтегрування за часом дозволяє врахувати колишні стани системи). Такі процеси включають у себе попередню історію як окремий випадок. У зв'язку із цим при іншому, рекурентному способі опису немарковських процесів виявляється сильніша залежність від далекої пам'яті (типу генетичної інформації) та слабша залежність від близької пам'яті (від того, що було за крок перед тим) [Азроянц и др. 1999, с. 96–97].

Мовленнєве спілкування – яскравий приклад немарковських процесів. Мовна одиниця зберігає інформацію як про попередній лівий контекст у синтагматичній плинності дискурсу, так і про більш віддалені в часі випадки свого використання. Така організація системи забезпечує безперервність і наступність її еволюції, формує феномен історії системи. Саме такого роду структури виявляють здатність до саморозвитку: «Виникає фактор впливу, зумовлений минулим. Він змінює взаємодії в системі і в принципі може домінувати над дисипацією структур. Інакше кажучи, процесами розвитку керує не тільки зовнішній вплив, але й пам'ять» [там само, с. 98].

Останнім часом у лінгвістиці активно досліджуються різні види далекої мовної пам'яті. Вивчається пам'ять генетична, історична, культурна, «прихована» [Добродомов 2002; Лотман 2000; Яковлева 1998; Николаева 2002]. Зокрема, Т. М. Ніколаєва ілюструє «приховану» пам'ять мови випадками, коли серед можливих начебто взаємозамінних варіантів оди-

ниці внутрішні мовні пріоритети диктують вибір певного варіанта залежно від закономірностей синтагматичної сполучуваності змістів. «Подібна біфуркація зазвичай відносилася до сфери „стилістики“», – зауважує Т. М. Ніколаєва [2002, с. 26], хоча, як доводить дослідниця, це саме прихована пам'ять мови глибинно впливає на мовленнєву діяльність.

Культурна пам'ять, що має креативну природу, здатна протистояти часу. Вона, на думку Юрія Лотмана, не є пасивним сховищем інформації, а становить частину смислотворчого механізму тексту. Учений-семіотик пов'язує цю функцію пам'яті з рівнем складності в організації системи: «Фактично тексти, які досягли за складністю своєї організації рівня мистецтва, взагалі не можуть бути пасивними сховищами константної інформації, оскільки є не складами, а генераторами. Сенси в пам'яті культури не „зберігаються“, а зростають» [Лотман 2000, с. 675]. До ідеї складності організації дослідник повертається в іншій своїй праці, наголошуючи на відмінностях синхронного обсягу та діахронної глибини пам'яті в різних мовах: «<...> чим складнішою є мова, чим більше вона пристосована для передачі й вироблення більш комплексної інформації, тим більшу глибину повинна мати її пам'ять» [там само, с. 616].

Отже, пам'ять є фактором еволюції системи, наростання складності в її організації. Глибина пам'ять, стверджує Юрій Лотман, забезпечується наявністю мовних елементів, які, з одного боку, схильні до змін, а з другого – наділені здатністю зберігатися в системі як у своїй варіативності, так і у своїй інваріантності. Унаслідок цього той самий елемент, пронизуючи різні стани системи, ніби пов'язує їх між собою. Учений ілюструє потенціал глибинної пам'яті матеріалом так званих вічних образів культури. Культурні комплекси (наприклад, доктор Фауст) поєднують у своїй інваріантності цілий ряд контекстів і культурних епох. «Вічні образи», традиційні метафори пов'язані з явищем цитатності в механізмах трансляції культурної інформації. Вони репрезентують, так би мовити, зовнішню пам'ять елементів структури поетичного тексту. Ю. М. Лотман наголошує на зовнішньому походженні та передуванні в часі цих складників пам'яті: «Минулі стани культури постійно закидають у її майбутнє свої уламки: тексти, фрагменти, окремі імена та пам'ятки. Кожен із цих елементів має свій обсяг „пам'яті“, кожен з контекстів, до якого він включається, актуалізує певний ступінь його глибини» [Лотман 2000, с. 621].

Дослідники (Г. Д. Гачев, Ю. М. Лотман та ін.) відзначають факт прискореного розвитку культур, пам'ять яких насичується текстами, виробленими в іншій традиції. Подібний ефект інтенсифікації інформаційно-обмінних процесів спостерігається також у випадках взаємного впливу різних видів мистецтва, взаємодії поезії та музики, живопису, архітектури – насамперед завдяки зростанню ступеня різноманітності елементів системи у сфері такої взаємодії.

2. Відкритість і діалогізм у сфері культури. Пам'ять як чинник наростання складності в організації когнітивних систем

В аспекті вивчення рівня складності системи з погляду синергетики принципово важливим є розмежування складності структурної та функціональної. На функціональному рівні складність системи зростає зі збільшенням довжини алгоритму, який дозволяє моделювати поведінку системи. У такому плані «функціональна складність системи збільшується з довжиною її „філогенетичного хвоста“, а саме її еволюційної історії, позначеної дискретною послідовністю епізодів біфуркації» [Николис 1989, с. 16].

Система, що самоорганізується, набуває здатності до пізнання, тобто стає когнітивною, за умови досягнення ієрархії рівневої організації та спроможності реплікувати іншу систему (в тому числі себе або свої частини). Така можливість реплікації свідчить про те, що система наділена здатністю стискати інформацію та моделювати.

Відкритість систем культури становить їхню невід'ємну онтологічну характеристику, а діалог, обмін інформацією характеризує спосіб існування когнітивних систем. Без такої відкритості «було б неможливим і само мистецтво, все пронизане спілкуванням художника і реципієнта, спілкуванням з буттям, образами, які його відтворюють, спілкуванням з текстом твору, художньою традицією тощо» [Малахов 1996, с. 273]. Традиція в такому аспекті є природним контекстом явищ культури. Між минулим і теперішнім, отже, існують не просто відношення часової послідовності, а функціональні зв'язки.

У руслі комунікативного повороту сучасної філософії культури, що відбувається під впливом ідей О. Ухтомського, М. Бубера, М. Бахтіна, широкого визнання набув погляд на культуру як на феномен, здатний існувати лише на межі між свідомостями, в просторі актуального діалогу та спілкування. Культура, на думку М. Бахтіна, вся складається з прикордонних ділянок: «Внутрішньої території в культурної царини немає: вона вся розташована на кордонах, кордони проходять усюди, через кожен момент її <...> – і далі вчений наголошує на тому, що окремий елемент культури, з огляду на такий принцип її організації, здатен нести інформацію про ціле: – Систематична єдність культури сходить в атоми культурного життя, як сонце відбивається в кожній краплині її. Кожен культурний акт суттєво живе на кордонах <...>» [Бахтин 1975, с. 25]. Смысловий простір співіснування і взаємозбагачення ідей у царині культури саме в процесі діалогу, спілкування розкриває свої креативні можливості.

У сфері діалогічного спілкування відбувається справжнє життя слова: «Життя слова – в переході з уст в уста, з одного контексту до іншого контексту, від одного соціального колективу до іншого, від одного покоління до іншого покоління. При цьому слово не забуває свого шляху

й не може остаточно звільнитися від влади тих конкретних контекстів, до яких воно входило» [Бахтин 1972, с. 346]. Механізми зовнішньої пам'яті компонентів когнітивної системи слугують підґрунтям явищ цитатності, інтертекстуальності. Це є одним з фундаментальних процесів і принципом існування самої культури.

Кожен суб'єкт мовного колективу, підкреслює М. Бахтін, знаходить слово зовсім не як абстрактне, нейтральне слово мови, а вже «населене чужими голосами»: «<...> слово він отримує з чужого голосу й наповнене чужим голосом. До його контексту слово приходить з іншого контексту, пронизане чужими осмисленнями. Його власна думка знаходить слово вже населеним» [там само]. Ц. Тодоров у зв'язку із цим говорить про «полівалентність» тексту, слова якого «відсилають нас одразу у двох напрямках» [Тодоров 1975, с. 58]. Урахування цих покликань на попередні тексти й на способи їхньої побудови забезпечує глибше розуміння висловлення.

Так, під впливом твору Стефана Малларме написаний знаменитий сонет М. Драй-Хмари «Лебеді», що став своєрідною алегорією неокласиків, і, в свою чергу, цей сонет послужив поштовхом до написання роману ірландського письменника П. Колума «Лебеді» [див. про це Жулинський 2003].

Звернення до безсмертних образів світової літератури з метою кращого розуміння сучасності – визначальна риса поезії неокласиків. У поемі Юрія Клена «Прокляті роки» (1937 р.) цій меті слугують ремінісценції зі «Слова о полку Ігоревім». Твір Юрія Клена викликає в пам'яті читача спогад про *Олегове хоробре гнездо*: «Не було воно в обиду породжене ні соколу, ні кречету, ні тобі, *чорний ворон, поганий половчине!*» [Слово о полку Ігоревім 1989, с. 13]. Поетом проведена вражаюча образна паралель з чорним авто сталінських часів. Переспів безсмертного твору давньоукраїнської літератури для сучасних читачів важливий насамперед завдяки закладеній у ньому історичній пам'яті про життєствердний пафос «Слова»:

О, скільки раз по місту „чорний ворон“
Шугав, зі сну хапаючи людей <...>
Але нехай в нерадській добі
Вогняним квітом квітне давній спомин –
Слова, співцем проказані в журбі:
„Ні соколу, ні кречету лихому
Не ляжем на поталу, й не тобі,
О чорний вороне!“ [Клен 1991, с. 115–116].

У поетичному циклі Євгена Маланюка 1923 р. «Псалми степу», написаному в таборі для інтернованих вояків, – асоціації трагічні: «*Хижі птиці* летять зі Сходу На червоному тлі пожеж <...>», – і звертання до рідної землі в цьому творі теж навіяне образами «Слова о полку»: «Лежиш,

скривавлена і скута, *Мов лебідь* в лютім полоні. <...> Невже ж Тобі ще може снитися, Що вільна Ти колись була? Що над ланів співучим злотом *Ти билась крилами в блакить?*» [Маланюк 1992, с. 117, 115].

Твір Євгена Маланюка «*Діва-Обида*» (1924–1926 рр.) має епіграф зі «Слова о полку»: «Въстала *Обида* въ силахъ Дажьбожа вноука, вступила дѣвою на землю Трояню, *въсплескала лебедиными крылы* на синѣмъ морѣ оу Дону, плещучи, оупуди жирня времена». Поезія, сповнена гніву проти «розслабленості ледачої», завершується авторським волевиявленням:

Повстань, як древлє! Панцир з міді

Замінить лахи й ганчірки, –

І знов дівоча стать *Обиди*

Звитяжно гляне у віки [Маланюк 1992, с. 227].

«Зустрічі» – так назвав Євген Маланюк II розділ своєї поетичної збірки «Остання весна», в якому ведеться діалог з творами Ю. Тувіма, Й. С. Махара, А. Ахматової, М. Гумільова. Діалог у широкому розумінні передбачає перегуки не лише з текстами попередників і сучасників, творами своєї національної та інших літератур світу, – але і з творчістю наступних поколінь митців. Так, поезія Євгена Маланюка інформаційно збагачується моментами синтезу нового змісту при порівнянні з творчістю Ліни Костенко, Василя Стуса, Павла Вольвача. Не менш важливий також діалог на прикордонних ділянках з іншими видами мистецтва – музикою, живописом, архітектурою, скульптурою, театром.

Музична ріка – цю характеристику М. Рильський вважав найбільш влучною щодо поезії Павла Тичини. Розмірковуючи про підґрунтя музичного світосприйняття автора «Сонячних кларнетів», письменник наголошував, що «в музиці, як такій, у „рокотаннях-риданнях бандур“, у конкретних звуках рояля, скрипки, кларнета, людського голосу, у Бетховені, Римському-Корсакові, в Леонтовичу, в чудесній народній пісні – одне з головних джерел творчості Тичини» [Рильський 1980, с. 313]. Назвавши свій нарис «Співець», М. Рильський зупиняє увагу також на манері читання Тичиною своїх творів: «<...> читав так, як грав покійний Скрябін: обертонами, нюансами, тонкими, напівпомітними вібраціями, беручи слухача в полон» [там само, с. 314].

Свого часу Л. А. Булаховський відзначав перспективність досліджень у галузі музикофонетики (так назвав у своїй праці 1929 р. чеський учений М. Вейнгарт цю нову ділянку науки, що постала на межі мовознавства та музики) – досліджень передусім у двох аспектах: з одного боку, музичної стихії мови, яка виявляється не в окремих звуках чи словах, а в порівняно великих словесних групах, та з іншого – взаємодії мелодії з мовним виразом у народній пісні, вокальній музиці видатних композиторів [див. Булаховський 1975, с. 61].

Відомий перший вірш циклу «Печерні рисунки» Оксани Лятуринської:

Зуб, ратище, копито, пазур.
Тут муж ішов на силу вражу.
Сурмив тут мамут. Тут ведмідь
печерний вів кошлатий слід.
Кружляв тут яструб в яснім небі,

по озеру плив чорний лебідь [Лятуринська 1983, с. 77], –

привертає увагу літературознавців специфікою втілення в поетичному тексті закономірностей мистецтва графічного зображення: «<...> нема перспективи, як у печерному малюнку» [Шевельов 1983, с. 10]; «Для мене тут неточні, недосконалі рими (пазур – вражу, ведмідь – слід) – як недосконала, примітивна форма печерних рисунків» [Славутич 1983, с. 756]. Твір Оксани Лятуринської яскраво ілюструє механізми іконічної зображальності в поетичному тексті – поезія і живопис у такій мистецькій системі перебувають у відношеннях взаємного відображення: поезія здатна відтворювати специфіку побудови образів у мистецтві малюнку, і, у свою чергу, створений поетичний образ сприймається яскраво-зримо, як живописний.

3. Ключові слова та індивідуально-авторські символи.

Види мовної пам'яті в ідіолекті письменника

Коли ми говоримо про пам'ять слова, мови, жанру, то розуміємо, звісно, що йдеться про відображення певних процесів у ментальній сфері людини. Пам'ятає людина – автор, читач, дослідник художнього тексту. У самому явищі мовної пам'яті втілена нерозривна єдність людини та її мови, знаходить вияв антропоцентрична природа мовних феноменів.

Вираз «пам'ять слова» означає той конкретний зміст, що вибір контекстуального оточення слова, його сполучуваності значною мірою зумовлюється попереднім «досвідом» слова, його минулим – попередніми контекстами використання, колишньою сполучуваністю в певній мовній системі. Осягнути змістові глибини авторського вислову можна лише окресливши – принаймні в найзагальніших рисах – шлях авторської думки, усвідомивши культурологічні корені авторського задуму, встановивши філогенетичну передісторію конкретного мовного явища.

Структури мовної пам'яті належать до асоціативної сфери, до конотативного ореолу мовних одиниць і форм. **Мовна пам'ять** – це інформація про синтагматичні та парадигматичні відношення мовної одиниці в попередніх контекстах її використання, яка впливає на дистрибуцію синтагматичних і парадигматичних зв'язків цієї мовної одиниці в наступних контекстах її використання в межах певної мовної системи (внутрішня пам'ять) або інших, генетично пов'язаних з даною системами (зовнішня пам'ять).

У синтагматичному вимірі організації дискурсу знаходить утілення **пам'ять про сполучуваність** мовних одиниць, тоді як **парадигматичні** відношення, по суті, репрезентують **пам'ять про місце в системі**. Ці виміри слугують вираженням єдиної та цілісної пам'яті, яка забезпечує єдність і континуальність мовної дійсності. Саме тому в теорії та практиці дескриптивізму на підставі вивчення дистрибуцій – сукупності контекстуальних оточень певного елемента в тексті – можливим стає відновлення мовного коду, тобто самої мовної системи. Аналіз дистрибуцій, розподілу лексем у дискурс-континуумі дає змогу виявити топологію системної організації власне мовного та ментального простору.

Якщо **явище цитатності** представляє **«зовнішню» пам'ять** елементів системи (воно має своїм джерелом творчість інших письменників із цієї національної або з інших літератур, сучасників або попередників, а також царину інших знакових систем мистецтва – музики, живопису; ширшу сферу культури – міф, релігію, філософію, науку), то **пам'ять ключових слів, індивідуально-авторських символів** у творчості митця можна визначити як **«внутрішню»** щодо системи поетичного ідіолекту. Вона експлікує діахронно-еволюційний аспект розвитку системи: змістове варіювання та семантичні інваріанти ключових слів виступають внутрішнім інтегративним чинником системи ідіолекту, визначають індивідуально-неповторні риси стилю письменника. Важливо, що саме принципом пам'яті – з погляду теорії інформації – пояснює виникнення символів А. Моль [1966, с. 165].

Особлива роль **ключових слів** у структурному та семантичному плані усвідомлюється самими митцями. Ці одиниці виступають опорними, стратегічними точками як у межах окремого твору (згадаймо відомий вислів Олександра Блока, що вірш – це серпанок, розтягнутий на вістрях кількох слів, які світяться, немов зірки), так і в усій творчості письменника («Треба вивчати гнізда образів, які постійно повторюються у віршах поета, – говорила Анна Ахматова, – в них і таїться особистість автора і дух його поезії» [див. Чуковская 1976, с. 149]).

Роль ключового слова може виконувати заголовна лексема цілої поетичної збірки. Простежимо це на прикладі назви *«Проростень»* – збірки поезій Михайла Драй-Хмари. *Проростень* – авторський неологізм, національно-мовне поетичне втілення загальнолюдського архетипу зерна. Дзвінке з погляду фоносемантики та звукосимволізму, це слово відлунює пісенним дзвоном у поетичному світі збірки, що знаходить утілення і на рівні лексичної семантики дібраних автором одиниць тексту: *співає земля і дзвенять стожарно дуги* (42)⁴, *співає струмись біття* (51), *лунає голос вітряних пісень* (54) і *співучість польової стежки* (69), *райдуга стожаром / дзвенить у стих* (73), *цикади повторюють чийсь гекзаметри, такі дзвінки й прозорі* (75).

⁴ Тут у круглих дужках указані сторінки поезій збірки *«Проростень»* за вид. [Драй-Хмара 1989].

Суфікс заголовної лексеми *проростень* «дзвенить» у суфіксальних морфемах низки слів упродовж усієї збірки: *сушить березень поля* (42), *безматень у вульні велетенськiм* (44), *грiмниці / дражнили відгульня-коня* (53), *смуток мій – немов рубiн, / у перстень вправлений* (51), – а також відлунює у фіналах слів, які римуються: *кросен – осiнь, дзвiн – навздогiн* (60). *День – пісень* – ця рима тричі повторена в поезіях збірки (43, 54, 68).

Ключове слово *проростень* віддзвонює паронімічною атракцією в завершальному слові першого вірша збірки:

<...> хочу вийти на *простір!* (42)

Воно актуалізує семантику проростання (виникнення, розвитку, пробивання крізь товщу землі). Вияскравленню цього змісту сприяє також підвищена частотність префікса *роз-* у лексемах збірки – префікса, атрактивного за своїм звучанням до ключового слова. *Роз-* у системі української мови належить до семантично виразних префіксів, здатних зосереджувати в собі значення дієслова в цілому [Русанівський 1979, с. 271]. Виявляючи «взаємну мотивованість префіксальної і кореневої частин» слова [там само, с. 266], цей префікс акцентує в лексичних одиницях збірки семантику виникнення, настання: *розцвітає яблуня* (47); руху в різні боки: *голос <...> розливсь, як весняний струмок* (68); розчленування об'єкта: *вітер <...> всі думки мої недобрі / розмає, як пухкi хмарки* (49); інтенсивності дії, стану: *розбурхалася хмар армада* (53).

У надконтексті цілої збірки ключове слово *проростень* – завдяки додатковій семантизації одиниць фонетичного, морфемного, лексичного рівнів та інтенсифікації інформаційно-обмінних процесів між цими ярусами мовної системи – задає семантику зростання, розвитку життя і разом з тим – зміст торування шляху, що з найбільшою силою виражене в завершальному вірші «В село» (1925 р.), з його символікою прокладання духовних шляхів до українського села: «Замети *розтопи* сльозами, / огнем палючим *розпали*, / або вже *розірвись* з нестями, / *розвійсь*, як пригорща золи! // Блискучий сніг, колючий вітер, / думки – натягнуті дроти. / Шляхів нема, немов хто вітер, – / а треба йти!» (82).

У ролі ключових слів виступають найважливіші в плані вираження авторської художньої концепції, найбільш інформаційно насичені лексеми. Характерними ознаками ключових слів є підвищена частотність використання, особливе функціональне навантаження у втіленні ідейно-естетичного змісту, багатство семантичних відтінків, активність у встановленні асоціативних смислових зв'язків з іншими словами в тексті (із цим пов'язана їхня особлива роль у досягненні ізотопії, семантичної зв'язності тексту). Ключові слова є значущими в інтерпретації образу автора. М. Бахтін називав їх «інтенційними словами», здатними прямо виражати смислові та експресивні інтенції автора або ж, навпаки, в умовах романного багатоголосся більшою чи меншою мірою заломлювати ці інтенції [Бахтин

1975, с. 111–112]. У них акцентована загальнономовна, етнічна пам'ять, на яку накладається інформація про індивідуальний стиль письменника.

Ключове слово в ході процесів концентрації, згущення індивідуально-авторського змісту, актуалізації інформації про специфіку авторського світобачення може переростати в **індивідуально-авторський символ**. Інтерпретація символу у філологічній науці виявляє в його природі аспект постійного безупинного становлення (що відповідає сутності явищ, які перебувають у центрі уваги синергетики): «<...> поняття символу в жодному разі не може бути охоплене нерухомими поняттями формальної логіки. Символ є принцип нескінченного становлення із зазначенням усієї тієї закономірності, якій підпорядковані всі окремі точки цього становлення» [Лосев 1995, с. 20]; «Зміст символу об'єктивно здійснює себе не як наявність, а як динамічна тенденція: він не даний, а заданий. Цей зміст, строго кажучи, не можна роз'яснити, звівши до однозначної логічної формули, а можна лише пояснити, співвіднівши його з подальшими символічними зчепленнями <...>» [Аверинцев 1987, с. 378].

Така внутрішня семантична динаміка лексем-символів дає змогу досліджувати не лише результативний, але і креативно-еволюційний аспект їхньої змістової організації. Ключове слово, індивідуально-авторський символ можуть нести в собі «зерно» майбутнього розвитку. Як у зародку, в зернині, в них може бути закладена програма подальшої еволюції всієї художньої системи або важливих її фрагментів. Про наполегливі пошуки митцем такої «визначальної точки», з якої «можна багато вивести», писав Гете. Як внутрішнє джерело саморозвитку, вона дає імпульс подальшому самодобудовуванню художнього цілого.

Це може бути також ключова фраза, яка фокусує тональність усього твору і подається, за висловом М. К. Гея, художнім «курсивом». Вона звучить ніби «кодом» цілого. Це свого роду «формула спадковості» художнього методу письменника. Такі «ударні» елементи дозволяють вловити смисл цілого, його загальне звучання і значення [Гей 1975, с. 404]. Якщо літературознавець М. К. Гей використовує терміни генетики в метафорично-образному значенні і неначе перепрошує за це лапками поряд зі словами «код», «формула спадковості», то Ю. М. Лотман на ґрунті загальносеміотичного підходу, що дає змогу виявити спільні закономірності розвитку знакових систем різної природи, надає цим словам більш точного значення, звертаючи увагу на об'єктивні механізми законів мистецької творчості. На прикладі символу бенкету у творах О. С. Пушкіна вчений показує, що «символ виступає в ролі згущеної програми творчого процесу. Подальший розвиток сюжету – лише розгортання деяких прихованих у ньому потенцій. Це глибинний кодуєчий пристрій, своєрідний „текстовий ген“», – і далі звертає увагу на нелінійний, нерівноважний характер цього процесу: «Однак те, що той самий вихідний символ може розгортатися в різні сю-

жети і що сам процес такого розгортання має необоротний і непередбачуваний характер, показує, що творчий процес є асиметричним за своєю природою». Користуючись термінологією І. Пригожина, можна визначити момент творчого натхнення як сильно нерівноважну ситуацію, яка виключає однозначну передбачуваність розвитку» [Лотман 2000, с. 239].

В іншій праці («Символ у системі культури»), розкриваючи семіотичну специфіку цього явища, дослідник робить висновок, що символ є ніби конденсатором усіх принципів знаковості – семіотичним конденсатором, посередником між різними сферами семіозису, між синхронією тексту і пам'яттю культури: «Узагальнюючи, можна сказати, що структура символів тієї чи тієї культури становить систему, ізоморфну та ізофункціональну генетичній пам'яті індивіда» [там само, с. 249].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що ключові слова поєднують у своїй глибинній семантиці пам'ять про минулі стани системи (**пам'ять ретроспективну**) та інформацію про потенційні шляхи подальшої еволюції (**пам'ять**, так би мовити, **проспективну**). З одного боку, ключові слова входять до образних парадигм в ідіолекті письменника, виявляючи діахронно-еволюційний та результативний аспекти формування складності змісту, з другого – можуть містити паростки майбутнього розвитку образної системи, нести згорнуту інформацію про структури-атрактори подальшої еволюції. В усіх видах пам'яті ключових слів: зовнішньої (пов'язаної з явищем цитатності) та внутрішньої (всередині конкретного поетичного ідіолекту), а в межах останньої – пам'яті ретроспективної та проспективної – має місце феномен стиснення, ущільнення інформації, внаслідок чого ключові слова, індивідуально-авторські символи стають спроможними нести конденсовану інформацію про систему поетичного ідіолекту загалом.

У сфері ключових слів стає очевидним і яскраво вираженим той факт, що в кожен момент свого розвитку художня система становить перехідну ланку, своєрідний місток між минулим і майбутнім, у кожен момент її функціонування в системі наявні як відбитки минулого, так і паростки майбутнього розвитку, і відношення між ними є рухливими та змінними. Нарешті, відзначимо багатофакторність керування системою поетичного ідіолекту. Окрім зовнішнього впливу (і відповідно – зовнішньої пам'яті елементів системи), багато важить внутрішня пам'ять мовних одиниць, ретроспективна та проспективна. Остання особливо переконливо доводить пріоритет цілісності в самоорганізації складної системи.

4. Темпоритм – синергетичне підґрунтя процесів мистецького синтезу

Підключення фактора пам'яті системи пов'язане з проблемою узгодження динаміки функціонування окремих підсистем і компонентів,

коеволюції фрагментів системи, що розвиваються в різному темпі, поєднання структур «різного віку». Інтеграція різноманітних структур у складну еволюційну цілісність відбувається за законами нелінійного синтезу на основі встановлення спільного темпу розвитку. Зокрема, й явище літературної цитатності ґрунтується на тому, що просторово-часові координати прототекстів у новому тексті-реципієнті інтегруються в нову складну систему – на основі законів когерентності, узгодження просторових і часових характеристик структур, різних за походженням, у єдиному темпосвіті нового твору.

Складна організація, що становить нерівноважну відкриту систему, з погляду синергетики є лише метастабільно стійкою. У такій системі відбувається перманентна кристалізація впорядкованих структур на тлі хаотичного середовища. Долаючи тенденцію до стохастичного розпаду, нерівноважна динамічна система мусить постійно відновлювати спільний темп розвитку структур.

Немарковським процесам внутрішньо притаманні структурні ритми, зумовлені рекурентним характером зміни систем, залежністю від минулого, від пам'яті. Математичне підтвердження цього було одержане при аналізі модельних нелокальних за часом інтегродиференціальних рівнянь [Попырин 1996]. Комплексним значенням коренів таких рівнянь відповідають осциляції (коливання) станів системи. У складних нелінійних системах різної природи (біологічних, економічних, соціальних, когнітивних) квазірівновага постає на ґрунті взаємодії цілого ряду різноманітних ритмів. «Біологічні ритми спостерігаються на всіх рівнях організації – від внутрішньоклітинної до біосферної. Ритми окремих органів, тканин, клітин, внутрішньоклітинних компонент беруть участь у створенні часової впорядкованості біологічних явищ і становлять основу інтеграції процесів у живих організмах. Ключовий момент у цій складній картині – взаємодія осциляцій» [Азроянц и др. 1999, с. 97].

Динаміка синтезу – одна з найважливіших проблем синергетики. Однак динаміка – це не лише антистатика. Закони синтезу, напевне, розкриваються саме через ритміку. Через пізнання глибинних ритмів організації Універсуму М. К. Мамардашвілі вбачав шлях до інтеграції різних напрямів природознавства у ХХІ столітті. Фундаментальні закономірності, властиві будь-якій природній системі, незалежно від її фізичної сутності, те, що у своїх основоположних механізмах об'єднує системи живої та неживої природи, на глибоке переконання вченого, пов'язані з їхньою ритмічною будовою і циклічністю розвитку [див. Памяти філософа 1991, с. 19].

Універсальною закономірністю креативної сфери людини є те, що періоди натхненних творчих злетів чергуються з періодами уповільнення темпів, зниження інтенсивності творчих процесів. «Фундаментальний принцип поведінки складних систем – це періодичне чергування стадій еволюції

та інволюції, розгортання і згортання, вибуху активності, сходження до центру, інтеграції – і розходження, дезинтеграції, хоча б часткового розпаду. І тут існують глибокі аналогії з історичними свідченнями про цикли процвітання й загибелі цивілізацій, із циклами М. Д. Кондратьєва, коливальними режимами Гелбрайта, етногенетичними ритмами Л. М. Гумільова» [Князева, Курдюмов 1997, с. 75].

Ритмічна основа – це те, що на глибинному рівні об'єднує різні види мистецтва: музику, архітектуру, танець, поезію. Олександр Блок підкреслював, що саме ритм становить найважливіше підґрунтя поетичної творчості: «Що таке поет? – Людина, яка пише віршами? Ні, звісно. Поет, це – це носій ритму. У нескінченній глибині людського духу, в глибині, недоступній для надто людського, куди не сягають ні мораль, ні право, ні суспільство, ні держава, – котяться звукові хвилі, рідні хвилям, що обіймають усесвіт, відбуваються ритмічні коливання, подібні до коливань небесних світил, глетчерів, морів, вулканів» [Блок 1963, с. 404–405]. «*Так зродився ти з хвиль злото-синіх космічних вібрацій <...>*» (47)⁵, – писав Євген Маланюк про появу неповторного поетичного таланту Павла Тичини.

Вельми переконливою є думка літературознавця К. П. Фролової щодо ролі ритму в організації системи ліричного твору. Внутрішній стан людини та ситуація спілкування, відзначає дослідниця, наділені певною емоційною тональністю, що виражається в емоційному темпоритмі мовлення. У поетичному тексті це той фермент, у якому відчутний настрій поета, це ритм, який організовує мову. Емоційний темпоритм означає поєднання темпу, ритму та їхнього емоційного забарвлення. Відомо, що вираження певних почуттів має свої темпові характеристики: радість звичайно виявляється через імпульсивні рухи, швидкий темп, жваве мовлення; сум, навпаки, спричинює деяку загальмованість, уповільнення рухів і мови. Темп читання вірша, наголошує дослідниця, значною мірою програмується емоційною тональністю, інтонацією і довжиною рядків; як правило, довгі рядки свідчать про спокійний, повільний темп [Фролова 1983, с. 61–63]. Додамо також, що важливими для темпу читання твору є і його жанрові характеристики: якщо в музичному мистецтві усталеними є поняття «темп маршу», «темп вальсу», то, напевне, свої темпові ознаки повинні мати і поетична елегія, дума, сонет, рондо тощо.

Текст як продукт мислення неминуче несе в собі відбиток ментальної сфери мовця. Зокрема, експліцитна даність – віршовий ритм, метрика вірша – постає внаслідок екстеріоризації (набуття зовнішнього вияву) глибинних внутрішніх ритмів мислення та почування автора, сфер його свідомості та підсвідомості. Сучасні лінгвістичні методи експлікації смислу покликані допомагати відновити інтеріоризовану модель світу

⁵ Тут і далі в цьому розділі в круглих дужках указані сторінки цитованих поетичних творів за виданням [Маланюк 1992].

письменника, на базі вивчення законів текстової організації, на основі аналізу зовні вираженого емоційного темпоритму досліджувати внутрішні емоційні стани та процеси духовної сфери митця.

У свою чергу віршовий ритм задає – за принципом подібності – ритміку тієї особливої поетичної дійсності, яка зображується в мистецькому творі й справляє вплив на ментальну сферу читача. Цікаво, що К. П. Фролова, не вживаючи семіотичних термінів, досить точно пояснює механізм іконічної зображальності ритму в ліричному творі – проекцію ритмічної організації тексту на створювану картину мистецької дійсності: «Рядки вірша і намальовані в них картини, поєднані ритмом, сприймаються як одне ціле» [Фролова 1975, с. 153].

Синергетичні принципи побудови складного динамічного цілого розкривають конструктивні умови поєднання частин і компонентів, їхню взаємодію, підтримку і взаємопідсилення. При поєднанні різнопланових структур у складному цілому важливими є оптимальний ступінь їх зв'язку (перетину областей локалізації), топологія їхнього розташування в просторі й часі, закони зміни режимів та інші чинники, що забезпечують стійкий спільний розвиток у єдиному темпосвіті: «Щоб виникла єдина складна структура, повинен бути певний ступінь перекриття простіших структур, які входять до неї. Повинна бути дотримана певна топологія, „архітектура“ перекриття. Повинне бути певне „чуття міри“» [Князева, Курдюмов 1997, с. 69].

Просторово-часова «архітектура» складного ієрархічного цілого, узгоджений хронотоп, симетрична топологія об'єктів думки, структур пам'яті, одиниць тексту спирається на сильні, опорні позиції в будові цілого, опорні елементи конструкції. У просторовій і часовій організації поетичного тексту такими сильними позиціями виступають початок і кінець твору, поетичної збірки. Особлива роль належить заголовку та першому рядку твору⁶. Перший рядок задає конструктивний ритм цілого, настроює на ту хвилю ритмічних коливань, на якій постане завершене естетичне ціле. Визначальними для цього є віршовий метр, довжина рядка; особливе навантаження у вираженні емотивної модальності припадає на клаузулу першого рядка. Сильна позиція кінця віршового рядка – позиція найбільшої ентропії ритму – зумовлює особливу змістову наголошеність слів, які римуються. Їхня додаткова семантизація під впливом художнього цілого може спричинювати акцентоване змістове навантаження лексем у підкреслено «смисловій» рими.

У креативно-еволюційному аспекті постання мистецького твору провідна конструктивна роль належить настановчому плану, передданості цілого: «Цей план, головна ідея чи образ – це та провідна нитка, на яку нанизуються всі елементи знання та досвіду. Це є мірило, яке визначає відбір

⁶ У зв'язку з цим показовим є аналіз В. І. Кононенко початкових рядків поезій Ліни Костенко та ініціальної позиції в них. Таке дослідження розкриває параметри поетичного текстотворення, внутрішню логіку системи асоціацій [Кононенко 2002, с. 285–303].

матеріалу і місце кожного фрагмента знання, досвіду чи текстового блоку в структурі цілого. Це є атрактор творчої діяльності. Так, композитор, який творить, тримає в собі ритм симфонії загалом. О. С. Пушкін мав звичку складати стислий план поеми, який дрібними деталями (образами, малюнками) охоплював ритм усієї поеми і буквально вів його в поетичній творчості, слугував атрактором його праці» [Князева, Курдюмов 1994, с. 116].

Аналіз початкових, ще не вербалізованих творчих імпульсів у царині несвідомих передментальних переживань був проведений Л. С. Виготським. З погляду синергетики такий творчий задум, «згусток смислу» виконує роль стимулу, джерела імпульсів резонансного впливу на складний комплекс свідомості – підсвідомості. «План ініціює працю підсвідомості, сприяє виведенню того, що потенційно зріє, назовні, сприяє його вербалізації та логічному оформленню. Саме таку роль відігравав план у творчості О. С. Пушкіна: за обрисами жіночих профілів і силуетів, особливим чином розташованих на аркуші паперу, стояв цілий комплекс смислів і ритмів, що спонукали до творчості» [Князева, Курдюмов 1994, с. 116].

Досить часто стимулом до написання вірша стає вже вербалізована опорна одиниця – один важливий рядок, словесно оформлений образ, ключова фраза. Вона задає ритм, у якому народжується мистецька цілісність, вона «в хаосі думок і образів організує весь вірш, вибудовує, впорядковує всі слова, визначає їхнє місце в загальному ритмі поезії, яка спливає з пера» [там само, с. 119].

Важливий функціональний принцип праці людського мозку як відкритої нелінійної системи – взаємодія внутрішніх та зовнішніх ритмів. Дослідження в галузі нейроестетики – нового міждисциплінарного напрямку, що формується у сфері діалогу естетики і нейрофізіології, – свідчать, зокрема, про те, що часова організація віршового розміру збігається з часовими особливостями функціонування слухової системи людини, вплив музики визначається частотами її ритмів, естетичне сприймання не лише архітектурних пропорцій, але й видатних творів інших видів мистецтва тісно пов'язане з правилом «золотого перетину» [Красота и мозг 1995].

Ф. Тернер і Е. Пеппель у своїй праці «Поезія, мозок і час», виконаній у руслі цього напрямку, доводять, що віршовий рядок як основна одиниця поетичного тексту – одиниця ритмічна, змістова, синтаксична – не дарма триває в середньому близько трьох секунд. Трисекундний відтинок часу – це те, що сприймається слуховою системою людини як «теперішній момент», як «уявне теперішнє». Витоки поезії, таким чином, пов'язані з мозковими ритмами людини [Тернер, Пеппель 1995, с. 80–85]. Збіг метричного, синтаксичного та змістового ритмів у поетичному тексті, доводять учені, є результатом взаємодії півкуль головного мозку. Ліва півкуля наділена лінгвальними здібностями, а права – ритмічними та музичними; внаслідок тісної співпраці одна ділянка замикає через іншу свої зворотні зв'язки. При

їхній взаємодії ліва півкуля вибудовує просторову інформацію в часовому порядку, а права – часову в просторовому: «Поезія посилює взаємодію між двома потоками впорядкування інформації – лівопівкульним (часовим) і правопівкульним (просторовим); вона допомагає домогтися того суцільного об'ємного бачення світу, яке зветься в нас „істинним розумінням“» [там само, с. 90].

Спеціальні засоби мовного самовираження та сприймання мовлення містяться в межах двох невеликих ділянок лівої скроневої долі, але вплив віршового розміру залучає до співпраці механізми решти ділянок мозку. За допомогою ритмічного чергування звуків обидві півкулі приводяться у взаємодію, активізується гармонійна, злагоджена праця людського мозку загалом (до речі, вільний вірш, позбавлений метричної правильності, втрачає, на думку Ф. Тернера і Е. Пеппеля, цю сприятливу можливість резонансного впливу на весь мозок людини одночасно).

5. Фрактально-польова природа феноменів ментальної сфери та символічної семантики лексем

«<...> складний художній твір є такий само розвиток одного головного образу, як складне речення – одного чуттєвого образу», – визначав О. О. Потебня головний сутнісний принцип розбудови онтологічної системи мистецького твору [Потебня 1922, с. 159]. Варто зазначити, що ключовий образ, здатний до саморозвитку та поглиблення власного змісту, може слугувати вихідним моментом, поштовхом до розгортання образної системи не лише окремого мистецького твору, але й цілого ряду мотивів, парадигм образів протягом усієї творчості письменника.

Такою ключовою фразою в романі М. Пруста «У пошуках утраченого часу» М. К. Мамардашвілі вважає слова «Я не можу бути сам»: для героя твору французького письменника з дитинства залишилася незабутнім відчуттям необхідність материного поцілунку перед сном. Один раз сказана, ця фраза пояснює глибинні порухи душі героя. У такій ключовій фразі на рівні, так би мовити, генетики – програми майбутнього розвитку – закладені шляхи та можливості подальшої образної динаміки; в ній згорнуто містяться «в початку, в сімені – всі виміри, форми, інтенції можливого життя свідомості» [Мамардашвили 1995, с. 429].

У творчості Тараса Шевченка «ключем» для інтерпретації, на наш погляд, може бути вислів з його поезії «Доля»: «<...> у нас нема Зерна неправди за собою» [Шевченко 1953, с. 283], – де в мистецькому синтезі поєднані рішуче Шевченкове заперечення, загальнолюдський архетип зерна і прагнення істини – при абсолютній чистоті інтонації, граничній широкості поета. І в цьому надзвичайно близькими та суголосними є ідіолекти Шевченка і Маланюка. Уся творчість Євгена Маланюка – поетична,

публіцистична, історіософська – була витокком єдиної сили, абсолютної моральної віри автора. Він не схибив жодного разу, і правда просвічує в кожному слові та «між словами» як їхня внутрішня атмосфера, глибинно – в кожному рядку його поезій.

Архетип зерна, безперечно, можна вважати загальнолюдським феноменом, який знаходить утілення в традиції світової літератури [див. докладніше Семенець 2004, с. 128–129]. Для європейської цивілізації, закоріненої в іудеохристиянській релігійній традиції, витoki цього мотиву пов'язані з образом євангельського зерна, що мусить умерти, даючи нове життя, з висловами *зерно істини*, *зерно віри*. У першому періоді творчості Євгена Маланюка повторюється характерна особливість авторського стилю: мотив зерна звучить у сильній для втілення поетичного змісту позиції кінця твору, при цьому останнє слово (строфи або цілого твору) акцентоване у своїй значущості написанням з великої літери, пор. рядки поезій 1923 р.:

Та не помре земля повік:
Під заспів панахид осінніх
Прокинеться життя в насінні,
Яке посіяв Чоловік (107);

Можна смерть лише смертю здолати,
Тільки в цім таємниці буття.
І *зерно* мусить вмерти, щоб дати
В життєдавчому житі – *Життя* (113), –

а також у творі 1931 р.:

Та в глибині твоїй цвинтарно-мертвій
Зерно зітліле пружиться й росте.
Настане час – зійде – і встануть *Мертві* (176).

Специфіка втілення цього мотиву в наступних поезіях Є. Маланюка зумовлена подіями його особистого життя – участю в пореволюційних визвольних змаганнях. Усе побачене на фронтах громадянської війни стало тлом для живого, гострого переживання традиційної метафори «війна – засів»: «То конала *війна* й перед сконом *Засівала свій засів* знов, Щоб землі животворче лоно Обагрляла *родильна кров*. І в новій купались Каялі *Воскреслі із мертвих* полки, І підносилися охлялі Нової війни вояки» (395–396). Саме тому на місце метафори «поетична творчість – збір урожаю», що вагомо представлена в ранній збірці «Гербарій», приходять образ, який – на рівні архетипів – зростає з особисто пережитих автором трагічних подій історії рідного народу і звучить далі протягом усієї творчості поета, – образ «**зерно – жертва**»: «Та щоб жила Вона, ти *мусиш вмерти*, *Зітліти і воскреснуть, як зерно*» (464), «Немезідо, зате посаджу тобі, глянь, Лілійовий чебрець – запашну материнку Та ще жменю ячменю посію, *як жертву*, Щоб нащадкам нещадне *зерно* проросло» (610),

Купив в цей час фальшивою ціною:
Ісходом, втечею, роками болю й зла.
А треба було *впасти серед бою*
На тій землі, де молодість цвіла.
А треба було вдряпатись кігтями
Закляклих рук в той криворідний ґрунт,
Зерном лишитись – хай би в вовчій ямі, –
Щоб вирости з землі і гнів, і бунт (585).

Визначаючи людину як *animal symbolicum*, Е. Кассіер вбачав у символі ключ до пізнання людської природи. Метафору в найзагальнішому розумінні філософ тлумачив не лише як певне мовленнєве явище, але й як одну з конститутивних умов існування самої мови [Кассіер 1990, с. 39]. Метафоричне (тобто міфологічне та мовне) опанування світу, на думку Е. Кассієра, зводить концепт в одну точку, в єдиний фокус – і в цьому він вбачав «основоположний принцип як мовної, так і міфологічної “метафори”, формульований звичайно як *pars pro toto*» [там само, с. 38].

Не можна не погодитися з твердженням М. Мамардашвілі, що символи, представляючи топологію подій знання і розуміння, структурують свідомість [Мамардашвілі 1997, с. 107–108]. Коли свідомість уже структурована, пише філософ, символи зникають, ідучи в глибину («архаїчну») разом з розвитком формального апарату думки. Хоч як би називати фундаментальні, вихідні компоненти смислу, виділяючи при цьому різні їх аспекти та функції: базові поняття Е. Сепіра, фігури Л. Єльмслева, семантичні маркери М. Бірвіша, – безсумнівним є той факт, що подібні феномени, які містяться в „архе“, визначають на рівні генотипу онтологічні принципи побудови поетичної моделі світу автора. Так, саме із цього ключового образу, очевидно, розвивається в поезії Євгена Маланюка мотив «**листя – жертва**». Недарма ці два мотиви звучать поруч і взаємодіють, підсилюючи один одного, в синтагматиці концептуально важливого Маланюкового твору:

...І тоді ти бачиш кожну билину,
Кожну комаху, кожне зерно землі.
Мудрий *листок листопада* <...> (613).

Паронімічна атракція *зерно землі* породжує думку про неподільну єдність двох понять і реалій у художньому світі, так схоже названих рідною мовою поета. Цей зміст акцентований у віршовій вертикалі наступним кореневим повтором у споріднених лексемах: *листок листопада*. (Докладніше про розвиток мотиву «листя – жертва» див. [Семенець 2000]).

Якщо в ранньому образі «І зерно *мусить вмерти*, щоб дати В життедавчому житі – Життя» (113) переважає архетипна євангельська символіка, то в пізньому вірші вияскравлені індивідуально-стильові риси поезики Євгена Маланюка, акцентована формальна та змістова паралель *зерно землі – листок листопада*. І в ранній, і в пізній творчості особлива роль

в увиразненні звуко-сміслових кореляцій належить кореневим повторам, які актуалізують зв'язки форми знаків з поняттями, сигніфікатами.

Близька і далека пам'ять мовних одиниць у немарковських дискурсивних процесах – важливий чинник смислотворення. Обсяг далекої пам'яті (ретроспективної та проспективної) визначає рівень складності системи. Образна паралель пізньої поезії *зерно землі – листок листопада* втілює ретроспективну пам'ять компонентів системи, репрезентує діахронно-еволюційний аспект формування фенотипу індивідуально-авторського символу. А носієм проспективної пам'яті (креативно-еволюційної інформації) виступає ранній ключовий образ «*І зерно мусить вмерти <...>*». На генетичному рівні він програмує можливу подальшу еволюцію системи. Причому архітектоніка генетичної пам'яті виявляється організованою за принципом поля, з чітко вираженим ядром і розмитотою периферією.

Ядерна частина, значною мірою базуючись на зовнішній пам'яті елементів системи поетичного ідіолекту, віддзеркалює загальнолюдський архетип зерна. У периферійній частині пам'яті цього ключового образу міститься інформація про потенційні шляхи його подальшого розгортання, закладені індивідуально-неповторні риси поетики митця. Для Євгена Маланюка важливим є моральний імператив: «*І зерно мусить вмерти <...>*», – логічно-нормативний зміст якого розвиватиметься далі протягом усієї його творчості, насичуючи символіку зерна деонтично-модальною семантикою, акцентуючи в загальнолюдському символі моральну норму. З плином часу, в процесі розвитку мистецького ідіолекту цей периферійний компонент генетичної пам'яті актуалізується, пересуваючись до ядерної зони, що зумовлює вияскравлення індивідуально-стильових рис художньої системи.

І в цьому сенсі виявляється цікавою паралель між явищами, що досліджуються гуманітарними та природничими науками. Розглядаючи будову структур і процесів, які описуються нелінійною автотельною задачею, С. П. Курдюмов звертає увагу на глибокий філософський зміст просторово-часових кореляцій у їхній архітектурі: «Виявляється, що в районі центру структури процеси, що описуються автотельною задачею з таким інваріантом, на той момент часу відбуваються так, як вони відбувалися в усій структурі в минулому. А на периферії структури в цей час процес розвивається так, як він буде відбуватися в усій структурі в майбутньому! Таким чином, на відміну від звичних уявлень, виявляється, можна побачити майбутнє й минуле в різних просторових ділянках структури, яка існує в теперішньому. І це не тлумачення, а строгий математичний факт для такого класу автотельних рішень» [Курдюмов 1993, с. 28].

Такого роду доцентрові тенденції є визначальними й у динаміці розвитку образів-феноменів ментальної сфери та символічної семантики лексем. Взаємозв'язок простору та часу в організації структур-атракторів як цілей розвитку процесів дає пояснення невинного і нескінченного станов-

лення в смисловій перспективі мистецького символу. Характерне для синергетики процесуальне розуміння структури, таким чином, дає змогу повному інтерпретувати також і безупинне діахронно-еволюційне змістове збагачення лексем-символів: те, що було дифузно розмитим, розсіяним на периферії стильового поля, в ході еволюції системи постає в конденсованому, інформаційно ущільненому вигляді в його ядерній, центральній частині. Можна висловити припущення, що подібний доцентровий рух у динамічній топології складних об'єктів є ознакою саме негентропійних процесів.

Унаслідок стиснення інформації ключове слово, індивідуально-авторський символ виявляються здатними репрезентувати ціле – систему письменницького ідіолекту загалом (за принципом *pars pro toto*). Ця особливість простежується як у природі поетичних образів (феноменів ментальної сфери), так і – на основі подібності – в символічній семантиці лексем. У мистецьких символах найяскравіше виявляється нелінійна природа фрактальних об'єктів, структура яких будується шляхом рекурсивного повторення цілого в його компонентах. Фрактали високих порядків, до яких, вочевидь, належать мистецькі символи, відзначаються найбільшим ступенем компресії інформації в процесі безперервного становлення своєї динамічної структури.

Діалектика людського мислення, з його ознаками плинності, континуальності, нечіткої та розмитої логіки, взаємозалежностей і взаємопереходів ментальних сутностей, розкриває на різних структурних рівнях польовий принцип організації. Людська свідомість, таким чином, виявляється структурованою символами за фрактально-польовим принципом. (Докладніше про фрактально-польовий принцип семантичної організації лексем-символів в ідіолекті письменника див. [Семенець 2012]).

Синергетична інтерпретація співвідношення центру та периферії в складних системних об'єктах з польовим принципом структурної організації підводить інтегративну теоретико-експериментальну базу, яка об'єднує емпіричні спостереження і теоретичні узагальнення філологів багатьох поколінь. Такий підхід, зокрема, становить новий контекст прочитання фундаментального положення Олександра Потебні щодо двох типів значень слів – найближчого («народного») та подальшого («особистого») – у зв'язку з визначенням топології феноменів національно-мовної загальної та індивідуальних картин світу.

Розуміння структури як процесу дає змогу також системно описати динаміку вияскравлення стильової специфіки письма на осі: національна мова – мова художньої літератури – дискурс літературного напрямку – мова творчого об'єднання письменників – мистецький ідіолект.

Обстоюючи ідею типологічної природи образного словника художньої мови (що зумовлене наявністю позачасових образних уявлень, міфопоетичних асоціацій, об'єктивною середньою художньо-белетристичною нормою),

Л. Ставицька висновує, що художньо-словесна традиція, яка сягає генеалогічних глибин міфопоетичних уявлень, онтологічних метафор, становить стрижень образної системи [Ставицька 1996, с. 14, 285]. Якщо представити систему художньої мови як сукупність образних парадигм і типізованих сюжетно-образних схем, то «індивідуальні образні структури, що фіксують неповторну авторську манеру, перебувають на периферії середньо-белетристичного системного утворення, хоча з часом можуть дати імпульс для тиражування або появи лексично однотипних утворень» [там само, с. 15].

Показовими у зв'язку із цим є спостереження Б. Рубчака, який наголошує на тому, що вже сам факт спільних ідеологічних поглядів учасників Празької групи українських літераторів імплікував стилістичні подібності в їхній творчості: «Висловлюючися схематично, їх відмінності наявні на зовнішніх краях їх творчості. Та коли їх лінії зближаються до центру, де їх „коди“ зустрічаються та перехрещуються, тоді певні стилістичні манери <...> починають мандрувати з одного тексту в другий, від одного поета до другого» [Рубчак 1986, с. 25]. Літературознавець відзначає при цьому потужний вплив центральної Маланюкової поезики на твори інших митців Празької школи.

Розвиваючи метафору «центру перехресть», Богдан Рубчак не лише наводить перелік основних прийомів підвищеної декламаторської риторики, яка становить основу своєрідного «пражанського» експресіонізму (згущена алітерація, метричні модуляції, почуттєво-риторичні повтори слів, паралелізми фраз, підкреслене приблизне або ж надто повне римування, гра анафорами), але і, що найважливіше, звертає увагу на їхні функції, підвищену частотність і комбінаторику: «Такі засоби, звичайно, знайдемо і в інших, далеко не “пражанських” поетів, як наприклад у Бажана. Та йдеться мені про їх частоту і, головніше, про їх групування, про їх конфігурації чи сузір'я» [там само, с. 25–26].

Отже, спостереження мовознавців і літературознавців підтверджують висновок, що фрактально-польовий принцип організації визначає структурування та динаміку еволюції складних нелінійних систем не тільки на рівні індивідуальної поезики митця, але й у когнітивній сфері колективних творчих суб'єктів.

Онтологія змістової організації лексем-символів підпорядкована універсальним закономірностям будови фракталів – принципово, безконечно складних системних об'єктів, які не можуть бути редуковані до елементарних складників. Інформативність просторово-часової конфігурації фрактально-польових структур полягає в тому, що ядерна частина структури є осердям ретроспективної пам'яті, а в периферійних зонах закладені потенції майбутнього розвитку системи. Взаємозв'язки центру і периферії зумовлюють процес безупинного та нескінченного становлення в смисловій перспективі мистецького символу.

6. Висновки

Мовленнєве спілкування – немарковський за своєю природою процес – розкриває особливу роль пам'яті як чинника еволюції системи, наростання складності в її організації. Механізми різних видів пам'яті: зовнішньої та внутрішньої, а в межах останньої – ретроспективної та проспективної – відповідають за формування складності мовно-естетичного змісту.

Відкритість систем культури становить їхню невід'ємну онтологічну характеристику, а діалог, інформаційний обмін характеризують спосіб існування когнітивних систем. Феномен зовнішньої пам'яті компонентів мистецької системи становить підґрунтя явищ цитатності та інтертекстуальності.

Феномен мовної пам'яті, локалізованої в конотативній сфері лексичної та граматичної семантики, експлікує нерозривну єдність людини та її мови, антропоцентричну й етноцентричну природу мовних явищ. Зі збільшенням еволюційної передісторії – філогенетичного минулого, яке зберігається в структурах пам'яті компонентів художнього цілого, – зростає функціональна складність когнітивних мистецьких систем.

Структурні ритми, іманентно властиві немарковським процесам, відіграють конструктивну роль при впорядкуванні просторово-часової архітектури складного ієрархічного цілого. Дослідження ролі емоційного темпоритму в загальних закономірностях текстової організації дає змогу описати специфіку моделі світу митця, його внутрішніх душевних станів, а також розкрити механізми впливу ритмізованого поетичного мовлення на сферу читацької свідомості та підсвідомості.

Частина та ціле в художньому творі наділені здатністю взаємовпливу і взаємної модифікації. Змістова організація лексеми-символу формується в процесі згортання, стиснення змістової структури цілого висловлення та моделювання найсуттєвіших зв'язків між його компонентами. А зміст цілого тексту, у свою чергу, може бути інтерпретований як результат актуалізації та розгортання ієрархічної смислової перспективи мистецького символу. Отже, відношення частини і цілого в завершеному мовно-естетичному утворенні будуються за принципом безперервного становлення.

Фрактальна організація семантики ключових слів, індивідуально-авторських символів зумовлює концентрацію в їхній смисловій структурі інформації про ціле – мистецький ідіолект письменника. В основі цих процесів – ущільнення, стиснення даних про численні випадки безпосередньої синтаксичної сполучуваності мовних одиниць у вузькому контексті та про функції мовних одиниць у макроконтексті художнього цілого.

Людська свідомість виявляється структурованою символами за фрактально-польовим принципом. Фрактали високих порядків на базі механізмів компресії інформації, взаємного моделювання частин системи здатні виступати носіями інформації про художнє ціле в усіх основних аспектах

формування складності – креативно-еволюційному, діахронно-еволюційному, результативному.

Різні види далекої пам'яті ключових слів розкривають нелінійну залежність процесів смислотворення як від колишніх станів системи (пам'ять ретроспективна), так і від майбутнього (пам'ять проспективна). Фрактально-польова природа семантики ключових слів, індивідуально-авторських символів виявляє нерозривний зв'язок простору та часу в їхній архітектоніці. Ядерна частина смислового поля містить конденсовану інформацію про минуле і виступає осердям ретроспективної пам'яті, в периферійних зонах закладені потенції майбутнього розвитку системи. Доцентровий рух у динамічній внутрішній топології феноменів ментальної сфери та символічної семантики лексем свідчить про негентропійні процеси вияскравлення індивідуально-стильової специфіки авторського письма.

Запитання і завдання до розділу 10

1. У чому полягає сутність немарковських процесів?
2. Чому мовленнєве спілкування може слугувати прикладом немарковських процесів?
3. Які відмінності щодо ролі мовної пам'яті виявляють повсякденний та мистецький дискурси? Як ви можете пояснити зміст висловлення Юрія Лотмана: *«Фактично тексти, які досягли за складністю своєї організації рівня мистецтва, взагалі не можуть бути пасивними сховищами константної інформації, оскільки є не складами, а генераторами. Сенси в пам'яті культури не „зберігаються“, а зростають»*? [Лотман 2000, с. 675].
4. Яка роль темпоритму у формуванні художньої цілісності твору?
5. На якій підставі можна стверджувати, що феномени ментальної сфери митця та символічна семантика лексем мають фрактальну природу?
6. Проілюструйте механізми розгортання одного ключового образу у творчості поета або прозаїка (автор – за вашим вибором).
7. Розкрийте специфіку різних видів пам'яті мовних одиниць: зовнішньої та внутрішньої, ретроспективної та проспективної.

Теми рефератів

1. Діалогічна концепція М. Бахтіна.
2. Мовна пам'ять як об'єкт дослідження в лінгвістиці.
3. Явища цитатності та інтертекстуальності в аспекті проблеми мовної пам'яті.
4. Ключові слова у творчості письменника як носії мовної пам'яті.
5. Експресивний потенціал паронімічної атракції з позицій лінгвосинергетики.
6. Поетична етимологія і проблеми мовної пам'яті.

Література до розділу 10

1. Аверинцев С. С. Символ в искусстве / С. С. Аверинцев // Литературный энциклопедический словарь / под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. – М. : Сов. энциклопедия, 1987. – С. 378–379.
2. Азроянц Э. А. Немарковские процессы как новая парадигма / Э. А. Азроянц, А. С. Харитонов, Л. А. Шелепин // Вопр. философии. – 1999. – № 7. – С. 94–104.
3. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1975. – 504 с.
4. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – 3-е изд. – М. : Худож. лит., 1972. – 470 с.
5. Блок А. Собрание сочинений : в 8 т. Т. 7 : Автобиография 1915. Дневники 1901–1921 / А. Блок. – М. – Л. : ГИХЛ, 1963. – 544 с.
6. Булаховський Л.А. Вибрані праці : в 5 т. Т. 1 : Загальне мовознавство / Л. А. Булаховський. – К. : Наук. думка, 1975. – 495 с.
7. Гей Н. К. Художественность литературы. Поэтика. Стиль / Н. К. Гей. – М. : Наука, 1975. – 471 с.
8. Добродомов И. Г. Еще раз об исторической памяти в языке / И. Г. Добродомов // Вопр. языкознания. – 2002. – № 2. – С. 103–108.
9. Драй-Хмара М. Вибране / М. Драй-Хмара. – К. : Дніпро, 1989. – 542 с.
10. Жулинський М. Шлях із неволі, з небуття / М. Жулинський. – Київ, 2003. – № 1. – С. 122–132.
11. Кассирер Э. Сила метафоры / Э. Кассирер // Теория метафоры : сборник / общ. ред. Н. Д. Арутюновой, М. А. Журиной. – М. : Прогресс, 1990. – С. 33–43.
12. Клен Ю. (Освальд Бургардт). Вибране / Ю. Клен. – К. : Дніпро, 1991. – 461 с.
13. Князева Е. Н. Антропный принцип в синергетике / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопр. философии. – 1997. – № 3. – С. 62–79.
14. Князева Е. Н. Интуиция как самодистраивание / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопр. философии. – 1994. – № 2. – С. 110–122.
15. Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль : зб. статей / В. І. Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 460 с.
16. Красота и мозг. Биологические аспекты эстетики / под ред. И. Ренчлера, Б. Херцбергер, Д. Эпстайна. – М. : Мир, 1995. – 335 с.
17. Курдюмов С. П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / С. П. Курдюмов // Наука, технология, вычислительный эксперимент / ред. кол. И. М. Макаров (предс.) и др. – М. : Наука, 1993. – С. 6–32.
18. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. – 2-е изд., испр. – М. : Искусство, 1995. – 320 с.

19. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство – СПб., 2000. – 704 с.
20. Лятуринська О. Зібрані твори / О. Лятуринська. – Торонто : Видання Організації Українок Канади, 1983. – 813 с.
21. Маланюк Є. Поезії / Є. Маланюк. – Львів : УПІ ім. Івана Федорова – Фенікс ЛТД, 1992. – 686 с.
22. Малахов В. А. Етика: Курс лекцій : навч. посібник / В. А. Малахов. – К. : Либідь, 1996. – 304 с.
23. Мамардашвили М. К. Лекции о Прусте (психологическая топология пути) / М. К. Мамардашвили. – М. : Ad Marginem, 1995. – 548 с.
24. Мамардашвили М. К. Стрела познания (набросок естественно-исторической гносеологии) / М. К. Мамардашвили. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 304 с.
25. Моль А. Теория информации и эстетическое восприятие / А. Моль. – М. : Мир, 1966. – 352 с.
26. Николаева Т. М. «Скрытая память» языка: попытка постановки проблемы / Т. М. Николаева // Вопр. языкознания. – 2002. – № 4. – С. 25–41.
27. Николис Дж. Динамика иерархических систем: Эволюционное представление / Дж. Николис. – М. : Мир, 1989. – 488 с.
28. Памяти философа // Вопр. философии. – 1991. – № 5. – С. 3–25.
29. Попырин С. Л. Краткие сообщения по физике / С. Л. Попырин. – 1996. – № 7–8. – С. 36–40.
30. Рильський М. Т. Статті про літературу / М. Т. Рильський. – К. : Дніпро, 1980. – 509 с.
31. Рубчак Б. Серце надвоє роздерте / Б. Рубчак // Ливицька-Холодна Н. Поезії, старі і нові. – Нью-Йорк : Видання Союзу Українок Америки, 1986. – С. 7–57.
32. Русанівський В. М. Префіксальний словотвір / В. М. Русанівський // Словотвір сучасної української літературної мови / відп. ред. М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 228–284.
33. Семенець О. О. Синергетика поетичного слова / О. О. Семенець. – Кіровоград : Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.
34. Семенець О. О. Фрактально-польовий принцип семантичної організації лексем-символів в ідіолекті письменника / О. О. Семенець // Збірник матеріалів Другої міжнародної наукової Інтернет-конференції з україністики 2011 «Діалог мов – діалог культур. Україна і світ» / за ред. О. Новікової, П. Гількеса, У. Шваера. – Берлін : Видавництво Verlag Otto Sagner, München, 2012. – С. 186–198.
35. Славутич Яр. Мужність і ніжність: поезія Оксани Лятуринської / Яр Славутич // Зібрані твори / О. Лятуринська. – Торонто : Видання Організації Українок Канади, 1983. – С. 752–764.

36. Слово о полку Ігоревім / упоряд. та приміт. О. Мишанича. – К. : Рад. шк., 1989. – 310 с.

37. Ставицька Л. О. Естетика слова у художній літературі 20–30 рр. ХХ ст. (системно-функціональний аспект): дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Л. О. Ставицька. – К., 1996. – 308 с.

38. Тернер Ф. Поэзия, мозг и время / Ф. Тернер, Э. Пёппель // Красота и мозг. Биологические аспекты эстетики / под ред. И. Ренчлера, Б. Херцбергер, Д. Эпстайна. – М. : Мир, 1995. – С. 74–96.

39. Тодоров Ц. Поэтика / Ц. Тодоров // Структурализм: «за» и «против». – М. : Прогресс, 1975. – С. 37–113.

40. Фролова К. П. Аналіз художнього твору (Деякі методи вивчення тексту художнього твору) : посібник для вчителів / К. П. Фролова. – К. : Рад. шк., 1975. – 176 с.

41. Фролова К. П. Субстанції незримого вогонь... (Про поетику художнього твору) : літературно-критичний нарис / К. П. Фролова. – К. : Дніпро, 1983. – 134 с.

42. Чуковская Л. Записки об Анне Ахматовой / Л. Чуковская. – Paris : YMCA-Press, 1976. – Т. I. – 266 с.

43. Шевельов Ю. Над купкою попелу, що була Оксаною Лятуринською / Ю. Шевельов // Лятуринська О. Зібрані твори. – Торонто : Видання Організації Українок Канади, 1983. – С. 9–67.

44. Шевченко Т. Повне збір. Творів : у 10 т. / Т. Шевченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1953. – Т. 2. – 574 с.

45. Яковлева Е. С. О понятии «культурная память» в применении к семантике слова / Е. С. Яковлева // Вопр. языкознания. – 1998. – № 3. – С. 43–73.

Додаткова література

1. Бассин Ф. В. Актуальность проблемы бессознательного на современном этапе развития психологических представлений / Ф. В. Бассин // Философские науки. – 1990. – № 3. – С. 43–53.

2. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1986. – 543 с.

3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.

4. Выготский Л. С. Психология искусства / Л. С. Выготский. – М. : Искусство, 1968. – 576 с.

5. Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке / Э. Кассирер. – М. : Гардарика, 1998. – 784 с.

6. Кассирер Э. Избранное: Индивид и космос / Э. Кассирер. – М. – СПб. : Университетская книга, 2000. – 654 с.

7. Князева Е. Н. Одиссея научного разума. Синергетическое видение научного прогресса / Е. Н. Князева. – М. : ИФРАН, 1995. – 228 с.
8. Князева Е. Н. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем [Электронный ресурс] / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – Режим доступа: <http://philopsy.wallst.ru/>
9. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопр. философии. – 1992. – № 12. – С. 3–20.
10. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф / А. Ф. Лосев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 480 с.
11. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. – 2-е изд., испр. – М. : Искусство, 1995. – 320 с.
12. Лотман Ю. М. О поэтах и поэзии / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство, 1996. – 848 с.
13. Мамардашвили М. К. Лекции о Прусте (психологическая топология пути) / М. К. Мамардашвили. – М. : Ad Marginem, 1995. – 548 с.
14. Моль А. Искусство и ЭВМ / А. Моль, В. Фукс, М. Касслер. – М. : Мир, 1975. – 558 с.
15. Семенець О. О. Аналіз вірша в понадконтексті творчості поета (На прикладі «Тринадцятої осені» Є. Маланюка) / О. О. Семенець // Укр. мова й літ. в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2000. – № 3. – С. 96–105.
16. Тодоров Ц. Семиотика литературы. Понятие литературы / Ц. Тодоров // Семиотика / сост., вступ. ст. и общ. ред. Ю. С. Степанова. – М. : Радуга, 1983. – С. 350–369.

РОЗДІЛ 11

ДИСКУРС МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ: СИНЕРГЕТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ

О. О. Семенець

Розгорнутий план до розділу 11

1. Побудова синергетичної моделі управління сферою масової комунікації. Концепція соціальної самоорганізації Н. Лумана. Основні положення теорії Н. Лумана. Поняття контингенції за Н. Луманом.

2. Режим із загостренням та біфуркації ціннісних орієнтирів у сфері медіа. Можливості застосування теорії нестационарних структур (концепція С. П. Курдюмова). Синергетичний (екологічний) підхід у теорії управління. Прискорення розвитку суспільства, відображення прискорення у біфуркаціях та у спектрі атракторів. Хаос і порядок у нестационарних структурах суспільства, конкуренція цілей-атракторів.

3. Когнітивна моделювальна сутність метафор медіації. Метафори медіації в журналістиці. Метафоричне моделювання етики та інших засад журналістської діяльності **у метафорах**. Функція медіатизації в дискурсивних практиках ЗМК.

4. Висновки.

1. Побудова синергетичної моделі управління сферою масової комунікації. Концепція соціальної самоорганізації Н. Лумана

У сучасній філософії, соціології, комунікативістиці, журналістикознавстві представлені концепції, які розкривають нерівноважну та нелінійну сутність процесів у сфері мас-медіа. До таких теорій належить, зокрема,

концепція соціальної самоорганізації Нікласа Лумана, яка особливо яскраво розкриває свої синергетичні настанови в діалозі з теорією раціональності комунікаційної дії («етикою дискурсу») Юргена Габермаса. На засадах концепції Н. Лумана та інших теорій синергетичного спрямування може бути побудована раціональна модель управління сферою масової комунікації, яка враховує синергетичну природу цього дискурсивного середовища.

На яких методологічних та концептуальних засадах може бути побудована синергетична модель управління сферою масової комунікації? Щоб з'ясувати це, ознайомимось з основними положеннями теорії Н. Лумана, що стосуються проблем регулювання медійної галузі; визначимо можливості застосування в цій сфері теорії нестационарних структур у режимах із загостренням (школи С. П. Курдюмова); розкриємо когнітивну моделювальну сутність метафор медіації, представлених у журналістико-знавстві; окреслимо принципово важливі механізми синергетичного управління в комунікаційному середовищі мас-медійного дискурсу.

Комунікаційна модель суспільства, розроблена німецьким соціологом Нікласом Луманом, постає на ґрунті сучасної моделі нелінійного світу, представленої в теорії складних систем та кібернетиці другого порядку (ідеї Х. фон Ферстера, У. Матурани та Ф. Варели). Дослідник акцентує увагу на самоорганізації комунікаційних систем, при цьому компонентами суспільства в моделі Н. Лумана виступають не соціальні дії та не взаємодії окремих суб'єктів (індивідуумів, держав), як це було в класичній соціології, а комунікації. Соціальні системи мають двобічну вираженість – вони складаються «з комунікацій та з їхнього віднесення у функції дій. Жоден із цих моментів не був би здатний до еволюції без іншого» [Луман 2007, с. 237].

Н. Луман розглядає **суспільство** як систему **операційно замкнену**, яка в ході автопоезису з мережі комунікацій продукує нову мережу комунікацій. Операційна замкненість передбачає операції самостереження та самоопису. Навіть найпростіша комунікація можлива лише в рекурсивній мережі попередньої та наступної комунікацій. Така мережа здатна сама себе тематизувати, може інформувати себе про власні операції, піддавати інформацію сумніву тощо. Н. Луман визначає суспільство як «всеосяжну систему всіх комунікацій, які відтворюють себе автопоетично, тоді як вона продукує дедалі нові (й повсякчас інші) комунікації в рекурсивній мережі комунікацій» [Луман 1994].

Так само **операційно замкненою**, зосередженою на собі, на власних способах репрезентації в теорії Н. Лумана постає **система медіа**. Сповідуючи концепцію радикального конструктивізму, в книзі «Реальність мас-медіа» вчений розглядає повідомлення ЗМІ як **побудовану, сконструйовану «реальність»**. Згідно з постулатами конструктивізму, когнітивні системи за самою своєю природою не спроможні абстрагуватися від власної суб'єктивності, відрізнити умови існування та умови пізнання об'єктів,

тому ці системи не мають доступу до іншої реальності, крім тієї, яку самі ж вони й конструюють. На думку Н. Лумана, слід не критикувати їх за спотворення справжньої реальності, а вивчати способи, якими ці системи конструюють свою реальність [Luhmann 1996, кар. 1].

Система мас-медіа є **самореферентною**, тобто спрямованою на опис себе самої. Самореференція соціальної системи означає «відсилання до самої себе», до власних внутрішньосистемних операцій. При цьому система насправді сприймає не об'єктивну незалежну реальність, а лише власні реакції на зовнішні подразники. Отже, ЗМІ виявляються **замкненими на самореференції**.

Відсилаючи до самої себе і себе ж засвідчуючи, система медіа є **автопоетичною**, тобто будується на власних підставах і забезпечує власне відтворення. Внутрішню функцію системи мас-медіа Н. Луман визначає як характерний для неї спосіб преференційного кодування інформації. Розрізняючи, відповідно до положень кібернетики, спостереження першого порядку (спостереження об'єктів) та спостереження другого порядку (спостереження спостережень), дослідник наголошує, що самореферентні системи спостерігають і описують самих себе. Тому й функція мас-медіа в сучасному суспільстві полягає в тому, щоб керувати процесом само-спостереження – суспільства та самих медіа.

Особлива роль у теорії Н. Лумана належить поняттю **контингенції**, яку він у книзі «Спостереження сучасності» вважає «справжньою цінністю сучасного суспільства». Дослідник визначає контингенцію як «можливість бути інакше» і пов'язує її зі спостереженнями другого порядку, коли певні характеристики приписуються не так самому світу, як спостерігачеві: не світ сам по собі є таким, а це саме спостерігач так чи інакше його сприймає. Тому, твердить Луман, весь світовий досвід виявляється контингентним [Luhmann 1992, S. 101]. Спостереження другого порядку вможливають операції функціонально диференційованих систем сучасного суспільства, таких як економіка, наука, мистецтво, сім'я, освіта, мас-медіа та інші. Кожна з цих систем має свою специфіку спостережень другого порядку, тому і контингенція виявляється в них по-різному.

Ця особливість характеризує також феномен інформації, яка, відповідно до своєї природи, «відтворює знання у формі несподіваності. Усе, що вона визначає, могло б бути визначене й інакше. Її космологія – це не космологія буття, а космологія контингенції» [Луман, ел. ресурс].

Поняття самореферентності як ознаки комунікаційних систем дозволяє, зокрема, пояснити факт прискорення інформаційних та соціальних процесів у сучасному суспільстві. Засоби масової комунікації змінюють темпоральну структуру тих соціальних видів діяльності, які потрапляють до сфери впливу мережі медіа: темп розвитку пришвидшується завдяки рефлексії, оскільки виникає необхідність реагувати на повідомлення про

свої дії [див. про це: Василькова, ел. ресурс]. Такі процеси в кібернетиці називають каскадом позитивних зворотних зв'язків, у синергетиці – режимом із загостренням.

Однак у рефлексивній системі існує небезпека зациклювання на власних внутрішніх операціях. Запобіжним прийомом проти цього Н. Луман вважає постійне звіряння її дій з об'єктивною дійсністю, що забезпечує **перевірку «реальності» конструкції**. У мас-медіа для цього передбачений спеціальний механізм: думки про події розглядаються та висвітлюються як власне події. Повідомлення про різні бачення та позиції, про погляди, відмінні від загальноновизнаних, допомагають системі опиратися власним стандартам і шаблонам, стереотипам подання інформації, власній внутрішній інерції. У такий спосіб система самооновлюється.

2. Режим із загостренням та біфуркації ціннісних орієнтирів у сфері медіа. Можливості застосування теорії нестационарних структур (концепція С. П. Курдюмова)

Рациональна модель управління сферою масової комунікації, модель формування інформаційної політики повинна враховувати той факт, що комунікація в сучасному суспільстві відбувається в нечіткому, невизначеному інформаційному середовищі, ознаками якого виступають можливість різких змін, спроможність інформаційного середовища впливати на об'єктивну реальність, зростання ролі комунікатора [Почепцов 2006, с. 161].

Закономірно, що разом з ускладненням форм соціальної організації та прискоренням перебігу історичного часу зростають невизначеності та ризики, у тому числі й ризики зісковзування на катастрофічні сценарії розгортання історичних подій. Зростання складності нашого світу означає водночас і зростання його нелінійності, непередбачуваності. Сучасне суспільство, що розвивається в режимі із загостренням, переживає етап біфуркації ціннісних орієнтирів – традиційні моральні цінності vs. стандарти постмодерного «демонстративного споживання». У зв'язку з цим може бути змодельований, наприклад, такий несприятливий шлях подальшої історії: якщо в медійних дискурсивних практиках посиляться та закріпляться на рівні архетипів патерн стійкого асоціативного зв'язку «алкогольні напої – почуття патріотизму» – це загрожує суспільству зісковзуванням у деструктивний хаос.

Практика сучасної журналістики, реклами та PR засвідчує, що за умови кризи цінностей та ідентичностей у постмодерному світі моральні норми нерідко підмінюються економічними, маркетинговими аргументами. Так, однією з тенденцій просування алкогольних брендів останнім часом є апелювання до найвищих життєвих цінностей людини, наприклад: «<...> сім'я, дружба та Батьківщина» – в рекламі пива «Оболонь». Чи можна заборонити показувати красу української природи, силу

запорозьких козаків – у рекламі горілки «Хортиця»? Наскільки етичним є те, що вживання пива нав'язливо проваджується в рекламних роликах у стійкому асоціативному зв'язку з любов'ю до Батьківщини? Однак знов і знов лунає з телевізора: «*Оболонь* “. *Пиво твоєї Батьківщини*».

В аналізі процесів, що відбуваються в складних нелінійних нерівноважних системах, якою і є система соціуму, синергетична наукова парадигма пропонує новий підхід у теорії управління – екологічний, який передбачає передусім підтримку інновацій, що відповідають тенденціям сталого (з погляду синергетики – метастабільно стійкого) розвитку системи. «Управління починає ґрунтуватися на поєднанні людського втручання із сутністю внутрішніх тенденцій систем, що розвиваються. Тому тут виникає в певному розумінні вищий тип детермінізму – детермінізм із розумінням неоднозначності майбутнього та з можливістю виходу на бажане майбутнє. Це – детермінізм, який підсилює роль людини», – зазначають О. М. Князева та С. П. Курдюмов [2005, с. 57]. Згідно із синергетичним підходом, ефективно управління складними системами можливе лише як «м'яке», нелінійне управління, орієнтоване на власні тенденції та шляхи еволюції цих систем, що дає їм можливість саморозгортатися.

З погляду синергетики, еволюція світу є не простим утворенням структур, які дедалі більше ускладнюються, але і зміною темпів еволюції: «Піднімаючись сходами складності від неживого до живого та від живого до людини, процеси дедалі щільніше „упаковуються“, згортаються, їхній хід прискорюється» [Князева, Курдюмов 2005, с. 98], – при цьому важливим є збереження коливального режиму еволюції.

Для того щоб змінити поле шляхів розвитку складної структури, трансформувати спектр структур-атракторів, найбільш ефективним підходом мусимо визнати не грубий зовнішній вплив, а реалізацію можливості перебудови самого соціального середовища: «А перебудувати середовище значить змінити поведінку елементів або підсистем цього середовища в кожній локальній ділянці, змінити поведінку кожної окремої людини, кожної сім'ї, колективу. Звідси стають зрозумілими причини сильного впливу реклами, масової зміни свідомості через телебачення та радіо, „промивання“ мізків» [Князева, Курдюмов 2005, с. 183].

Відповідно до загальних закономірностей ієрархії середовищ, медійній системі притаманний швидший темп розвитку порівняно з нижчими, керованими рівнями. Звідси й зростання ризиків у сфері медіа, залежно від наявних темпів прискорення інформаційного обміну. Управління системою мас-медіа має бути спрямоване на підтримку життєво важливих для неї та цінних для збереження динаміки розвитку соціуму атракторів (цілей) еволюції.

О. М. Князева та С. П. Курдюмов зауважують, що, за всієї складності та багатофакторності організації соціальних систем, структури-атрактори еволюції, її спрямованості та цілі є відносно простими, порівняно зі склад-

ним, заплутаним і хаотичним перебігом проміжних процесів у середовищі: «Надскладне, безконечновимірне, хаотизоване на рівні елементів соціоприродне середовище може бути описане, як і будь-яке відкрите нелінійне середовище, невеликою кількістю фундаментальних ідей та образів, а потім, можливо, і математичних рівнянь, що визначають загальні тенденції розгортання процесів у ній. Можна спробувати визначити так звані параметри порядку світового розвитку» [Князева, Курдюмов 2005, с. 178]. Одним з найважливіших параметрів порядку соціальної самоорганізації, безперечно, є моральні й духовні цінності людини та суспільства.

«Важливо зрозуміти, що соціальні системи, як і будь-які складні системи, мають не один, єдиний, а кілька альтернативних шляхів еволюції. Шляхів еволюції багато, і вони визначаються спектрами структур-атракторів соціальних середовищ як середовищ відкритих та нелінійних. Причому зміни соціальних середовищ ведуть до перебудови спектрів структур-атракторів, до зміни спектрів можливих шляхів у майбутнє» [там само, с. 176]. Із цим пов'язана проблема керованої відкритості суспільного розвитку, постає завдання вибору гармонійного шляху в майбутнє. Спектри структур-атракторів у складній системі наочно розкривають саму детермінацію з майбутнього – «визначеність наперед, але не однозначну» [там само, с. 195]. Такі спектри «цілей» саморозвитку соціальних систем можуть бути змодельовані, їх вивчення уможливорює прогнозування шляхів подальшого розвитку.

Синергетичну наукову парадигму вирізняє новий погляд на роль хаосу в системі: у процесах еволюції він може бути не лише руйнівним, але й творчим, конструктивним. Певною мірою хаос потрібен системі як потенціал подальшої самоорганізації, саме в детермінованому хаосі закладені можливості її розвитку. Аналогом хаосу в соціальній сфері виступає ринок у широкому розумінні – ринок товарів і послуг, ринок ідей, обмін інформацією. Ринкові механізми в економіці та культурі (термодинамічна гілка як один з можливих шляхів еволюції у відкритих нелінійних середовищах) забезпечують умови для розгортання плюралізму, для широкого діалогу та дискусій.

Така модель організації соціальної сфери запускає механізми саморегулювання та самодобудовування. Хаотичне, розсіювальне, дисипативне підґрунтя при цьому не тільки виконує в суспільстві єднальну роль, когерентно узгоджуючи поведінку окремих елементів та підсистем, але і слугує субстратом, у якому генерується нова інформація, виникають соціальні та культурні інновації. Розмаїття підходів і думок є основою метастабільно стійкого розвитку соціальних систем, запорукою їхньої життєздатності. У взаємодії акцентованих концептуальних локусів та дифузійних, розсіювальних процесів виявляється конструктивність хаотичного начала в еволюції. Хаос на підставі принципів діалогічного обміну

інформацією, таким чином, виконує гармонізувальну роль, слугує механізмом виходу системи на структури-атрактори еволюції.

У складній соціальній системі виражена конкуренція різних атракторів та еволюційних напрямків, а дисипація, хаос, відбір є необхідними елементами розвитку. «Правда, непогано було б відразу активувати в системі той спектр, який нам ближче з моральних, етичних та інших міркувань, без болісно довгого шляху, на якому гинуть мільйони, – говорив в одному з виступів С. П. Курдюмов, продовжуючи: – У цьому й полягає ідея Єфремова, вченого й письменника, – скоротити зло у світі, якщо вже його не можна усунути зовсім. Скоротити час зайвих, тупих спроб, даремного експерименту. Не використовувати старий і нікому не потрібний метод проб і помилок. Звідси й гуманістичний елемент, який впливає із синергетики, з нелінійних рівнянь. Ось вам і постановка завдання, спосіб моделювання» [Князева, Курдюмов 2005, с. 191].

Гуманістична домінанта синергетики полягає в тому, що цей напрям дає змогу уникнути соціальних біфуркацій і катастроф, дозволяє вийти на бажані форми соціальної організації. Синергетика як «філософія надії» [там само, с. 187, 189] допомагає подолати моменти дисипації та розпаду; минаючи руйнівні стадії, випрямляючи важкий зигзагоподібний еволюційний шлях, вибрати й обґрунтувати оптимальну модель еволюції системи, скерувати хід її розвитку в сприятливому напрямі. Для цього слід навчитися резонансно збуджувати в нелінійному середовищі правильні, оптимальні структури, близькі до атракторів еволюції.

Резонанс з погляду синергетики передбачає ефективність малих, але топологічно правильних дій. «Насправді, спосіб управління складними системами зовсім не енергетичний, – говорив С. П. Курдюмов. – Важливою є не величина енергії, а характер її розподілу в просторі. Управління складними системами схоже з акупунктурою», відповідно до якої дія може бути малою, а результат – надпотужним [Князева, Курдюмов 2005, с. 197–198].

Спростування неправдивої інформації, ефективне журналістське розслідування, відповідальна медіаосвітня діяльність, що здійснюється в тому числі й самими медіа, нарешті, переконливі позитивні зразки медійних текстів, що мають «вірусне» поширення, – усе це, як топологічно правильно розподілена дія, має потужний резонансний вплив на систему масової комунікації. Очевидно, що «система координат» розвитку при цьому має бути задана надійною законодавчою базою в інформаційній сфері. Належне правове забезпечення має слугувати основою, на якій відбувається збалансування інформаційних процесів та конструктивний діалог у сфері медіа.

Ефективним з погляду синергетики є не те, що нав'язане системі ззовні, а те, що найбільше відповідає її сутності, що властиве певному соціальному, економічному, психологічному середовищу. Синергетичною науковою школою С. П. Курдюмова розроблені нові методи розв'язання

нелінійних рівнянь, зокрема «існують теореми операторного порівняння, які наближено вказують межі тяжіння. Якщо визначено межі, то можна з упевненістю сказати, що система не розвалиться, а стійко прагнучиме до цього атрактора. Непогане твердження для розв'язання проблем сталого соціального розвитку, для розв'язання екологічних проблем!» – відзначав С. П. Курдюмов [Князева, Курдюмов 2005, с. 191].

3. Когнітивна моделювальна сутність метафор медіації

Можливість моделювання майбутніх шляхів еволюції, заснована на «вищому типі детермінізму» – усвідомленні внутрішніх тенденцій розвитку систем, розумінні неоднозначності майбутнього та можливості виходу на бажане майбутнє, – передбачає особливу роль людини та її почуття відповідальності.

Класичні для журналістикознавства **метафори медіації**, розроблені в концепції Д. Мак-Квейла, передбачають побудову моделей мас-медіа за тими принципами, згідно з якими ЗМІ відображають дійсність:

- медіа як *вікно*, що розширює бачення, відкриває більший простір для нашого зору;
- медіа як *дзеркало*, що відображає дійсність під певним кутом, у певному ракурсі;
- медіа як *фільтр* або *сторож*, якому доручена роль відбору, селекції певної інформації;
- медіа як *дороговказ*, *провідник* або *інтерпретатор* подій, що розтлумачує факти, надає їм певного сенсу і завдяки цьому з розрізнених фрагментів досвіду створює загальну картину;
- медіа як *форум* або *платформа* для подання аудиторії певних ідей, часто з передбачуваною можливістю реакції-відповіді адресата.

Закономірно, що країни з усталеними демократичними цінностями та розвиненими механізмами громадянського суспільства віддають перевагу двобічній симетричній моделі інформування, з передбачуваною активною участю медійної аудиторії.

Такі метафори медіації розкривають певні механізми праці людської свідомості. Як відомо, будучи інструментом пізнання, метафора використовує знаки однієї концептуальної сфери для досягнення сутності об'єктів іншої сфери на основі акумульованого людиною досвіду. Відповідно до концепції Дж. Лакоффа і М. Джонсона, метафора структурує сприйняття, мислення та дії людини. У такій концептуальній метафорі за фрактальним принципом *pars pro toto* представлена модель складного об'єкта дійсності, закономірностей його організації та функціонування. «Розгортання» мета-

фор, їхнє логічне та образне продовження дозволяє побачити нові грані модельованого об'єкта, відкрити нові його властивості.

Афористичні, місткі формулювання власної місії, покликання в суспільстві нерідко звучать у висловлюваннях самих медійників. Так, відомий журналіст та ватиканіст Андреа Торнеллі у своєму блозі на Vatican Insider [<http://vaticaninsider.lastampa.it/en/homepage/blog-sacri-palazzi-en/detail/articolo/st-francis-de-sales-la-filotea-12120/> – 23.02.12] розповідає про участь у зустрічі, яку провів із журналістами кардинал Анджело Скола в день святого Франциска Сальського, єпископа Женевського і Доктора Церкви, який жив між 1567 і 1622 роками. У виступі архієпископ цитував уривки з його «Введення в благочестиве життя (La Filotea)». Ці слова, на думку єпископа, залишаються такими ж правдивими, якими вони були в час їхнього написання, і можуть слугувати свого роду *mini vademecum* (путівником) для людей, що працюють на полі інформації, – зокрема й ті, які наводить журналіст Андреа Торнеллі: «Кожного разу, коли я говорю про мого ближнього, *язик* в моєму роті, це *немов скальпель у руках хірурга*, який хоче зробити надріз поміж між нервами і сухожиллями. Мій порух повинен бути точним, ні більшим, ні меншим, ніж *правда*» (переклад українською Анатолія Бабинського [<http://risu.org.ua/ua/index/blog/~anatolius/46842/> – 17.04.16], виділення наше).

Чи є прийнятною така когнітивна метафора й, відповідно, модель професійної діяльності, до якої закликає італійський журналіст? Чи узгоджується з професійними стандартами така модель соціальної ролі журналіста в сучасному світі, який розвивається в режимі із загостренням? Чи прийнятними є моделі «журналіст – *хірург*», «журналіст – *терапевт* суспільства»? Адже «лікувальні» або інші додатково взяті на себе обов'язки – не є онтологічними функціями журналістики за її визначенням.

Дотримання професійних стандартів журналістики є вкрай важливим в екстремальних ситуаціях, оскільки за таких умов система є вразливою до найменших впливів ззовні та рухів зсередини цієї системи. Показовою в цьому плані стала обґрунтована та чітко сформульована позиція, представлена у зверненні колективу Інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка до студентів і викладачів факультету журналістики Московського державного університету, яке було розміщене на сайті Інституту журналістики навесні 2014 р., напередодні так званого Кримського референдуму. У цьому зверненні було подано виважену оцінку позиції російських журналістів, втягнутих в інформаційну війну проти України, наголошено на неприйнятності маніпуляцій, брехні та розпалювання ненависті, – адже «саме ця істина відрізняє журналіста від інформаційного найманця»:

«К сожалению, сегодня журналисты позволили политикам „приравнять к штыку перо“ и таким образом поставили „в ружье“ миллионы сограждан.

Нам больно видеть, как российские СМИ пытаются легализовать преступную идею оккупации независимого государства. <...>

Мы выступаем за гражданскую ответственность журналиста, его уважение к мнению оппонента и неприятие манипуляций. Мы – против лжи, подмены понятий и нагнетания истерии. Мы – за объективную информацию, но – против бездумного промывания мозгов.

*Уверены, что мы с вами – союзники. И вместе мы вернем нашим народам мир и спокойствие. Но для этого нужно навсегда **отделить перо от штыка***» [Обращение к студентам и преподавателям факультета журналистики МГУ / <http://journ.univ.kiev.ua/node/800> – 16.03.14].

«Це нове суспільство буде таким, яким ми його створимо, і тому боротьба за тлумачення майбутнього є важливою», – пише С. Квіт [2008, с. 187]. У руслі новітньої постнекласичної наукової парадигми модель журналістики як форми контролю над суспільством (підтримання соціальних та політичних систем через контроль інформації) відходить на другий план. Натомість у сучасному світі першочерговою є проблема підтримання сталого розвитку суспільства, в якому всі підсистеми, в тому числі й медійна, підлягають дії закономірностей самоорганізації та екології співіснування підсистем. У новітній моделі медіа першорядною є саме природна для них функція **об'єктивного, неупередженого та виваженого інформування**, і саме завдяки цьому – функція **суспільного зв'язку, медіатизації**: «Досвід непримиренно ідеологізованого ХХ ст. вказує на потребу корелювання інтелектуальних борінь із соціальним досвідом. Зокрема необхідно поглиблювати медіаторську функцію медій як закріплену правом нон-конформістську технологію, що залишатиме надію і забезпечуватиме свободу дискусій в умовах нових глобальних протистоянь» [Квіт 2008, с. 178]. Такий методологічний акцент дозволить досягти – через широкий діалог – ціннісної згоди в журналістиці, суспільстві та метастабільно стійкого розвитку соціуму.

4. Висновки

Оптимальна організація сфери масової комунікації має бути спрямована на пробудження внутрішніх тенденцій розвитку системи, повинна враховувати відкритість та нелінійність результатів діяльності, наявність зворотних зв'язків у системі та взаємної циклічної детермінації (дія – результат), резонансне вбудовування в середовище, у якому функціонують медіа. Такі синергетичні принципи організації медіа-сфери, покликані забезпечити самокерований і самопідтримуваний розвиток ЗМК та їхніх дискурсивних практик, сприятимуть гармонізації ціннісних орієнтирів сучасного суспільства.

Запитання і завдання до теми розділу 11

1. Розкрийте зміст основних понять концепції соціальної самоорганізації Н. Лумана: «операційна замкненість», «самореферентність», «автопоетичність», «контингенція».

2. У чому полягають синергетичні принципи управління в комунікаційному середовищі мас-медійного дискурсу?

3. Розкрийте когнітивну моделювальну сутність метафор медіації.

4. Яка з метафор медіації, на вашу думку, найбільш точно описує функції сучасного медійного дискурсу? Наведіть приклади-ілюстрації із сучасних дискурсів вітчизняних та зарубіжних медіа.

Теми рефератів

1. Концепція соціальної самоорганізації Нікласа Лумана.

2. Теорія нестационарних структур у режимах із загостренням (наукова школа С. П. Курдюмова) та аналіз перспектив сталого соціального розвитку.

3. Метафори медіації (концепція Д. Мак-Квейла) та їх застосування в аналізі медійного дискурсу.

Література до розділу 11

1. Василькова В. В. «Космос» коммунікацій: новые понятия и традиционные образы [Электронный ресурс] / В. В. Василькова. – Режим доступа : <http://spkurdyumov.narod.ru/Baslk.htm>

2. Квіт С. Масові комунікації : підручник / С. Квіт. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 206 с.

3. Князева Е. Н. Основания синергетики. Синергетическое мировидение / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : КомКнига, 2005. – 240 с.

4. Луман Н. Понятие общества / Н. Луман ; пер. с нем. Н. А. Головина // Проблемы теоретической социологии. – 1994. – Вып. 1. – СПб. : Петрополис. – С. 25–42.

5. Луман Н. Решения в «Информационном обществе» [Электронный ресурс] / Н. Луман – Режим доступа : <http://www.rinotel.ru/society/resheniav-informacionnom-obschestve.html>

6. Луман Н. Социальные системы: Очерк общей теории / Н. Луман ; пер. с нем. И. Д. Газиева; под ред. Н. А. Головина. – СПб. : Наука, 2007. – 643 с.

7. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 2006. – 656 с.

8. Luhmann N. Beobachtungen der Moderne / N. Luhmann. – Opladen : Westdeutsche Verlag, 1992. – 220 S.

9. Luhmann N. Die Realität der Massenmedien / N. Luhmann. – 2, erweiterte Auflage. – Opladen : Westdeutscher Verlag, 1996. – 219 S.

Додаткова література

1. Князева Е. Н. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем [Электронный ресурс] / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. Режим доступа : <http://philopsy.wallst.ru/>

2. Князева Е. Н. Одиссея научного разума. Синергетическое видение научного прогресса / Е. Н. Князева. – М. : ИФРАН, 1995. – 228 с.

3. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопр. философии. – 1992. – № 12. – С. 3–20.

4. Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації / Д. Мак-Квейл ; пер. з англ. О. Возьна, Г. Сташків. – Львів : Літопис, 2010. – 537 с.

5. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 1999. – 352 с.

6. Почепцов Г. Г. Соціальний інжиніринг: соціо- і психотехніки управління великими масами людей / Г. Г. Почепцов. – К. : Альтерпрес, 2010. – 254 с.

ГЛОСАРІЙ

ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ СИНЕРГЕТИКИ У ЗАСТОСУВАННІ ДО ЛІНГВІСТИКИ

Л. С. Піхтовнікова

Синергетика – наука про складні, різної природи і призначення, системи, що самоорганізуються. Як правило, такі системи складаються з різнорідних елементів, пов'язаних між собою структурно і / або функціонально. Синергетика вивчає принципи самоорганізації систем, що виникають еволюційним шляхом, здатні адекватно реагувати на зовнішні зміни, впливи, змінюючи самостійно свої параметри, структуру, функції і тим самим зберігаючи себе.

Синергетика як прогресивна міждисциплінарна наука є об'єднуючим ланцюгом, оскільки спрямована на пізнання спільних закономірностей у різних галузях наук (зокрема соціології та мовознавстві), на вивчення єдиної природи явищ, яка характеризується динамікою переходу від хаосу та неорганізованості до гармонії та порядку.

Системи, що самоорганізуються, коротко позначимо як **С-системи**.

Системою прийнято називати таку сукупність об'єктів однакової чи різної природи, які знаходяться у взаємному зв'язку, і за рахунок цього сукупність набуває властивості цільності, тобто нові функції і якості, які не впливають із функцій і якостей складових частин сукупності. Система завжди має мету, іншими словами, деяку цілеспрямованість поведінки. Зв'язки між елементами системи і впорядкована сукупність її функцій складають структуру, організацію системи.

Комплекс – це сукупність об'єктів з їх взаємними зв'язками. На відміну від повноцінної системи, цілі комплексу (якщо вони є), а також його зв'язки та функції виражені слабо і статично. **Конгломерат** – механічне об'єднання елементів без взаємних зв'язків.

Система функціонує на основі **самоорганізації**, якщо вона самостійно здатна адекватно реагувати на зовнішні зміни та вплив, змінюючи самостійно свої параметри, структуру, функції і в такий спосіб зберігаючи себе. Відповідь системи – не обов'язково пасивна (самоадаптація), вона (відповідь, реакція) може змінювати положення системи і впливати на зовнішнє середовище. Систему, що діє на основі самоорганізації, зазвичай називають **самокерованою**.

З позицій синергетики основними факторами, що сприяють створенню і саморозвитку системи, є її **ієрархічність**, **нерівноважний стан**, а також властивість **дисипативності**.

Система, в якій мета чітко детермінована, а її структура (зв'язки елементів) і поведінка не допускають змін, називається замкненою. Замкнена система не має нічого спільного із самоорганізацією.

У протилежному випадку – щодо вільної перебудови конструкції і поведінки, обміну речовиною і / або інформацією із зовнішнім середовищем – йдеться про **відкриту систему**, здатну до самоорганізації / саморозвитку і подальшої еволюції.

Відкритість системи виражається в її **дисипативності**, тобто спроможності обмінюватися енергією, інформацією з навколишнім середовищем і всередині своєї конструкції.

Ієрархічність є необхідною для самоорганізації, тому що в цьому разі рівні (само)управління системи також створюються самостійно.

Прикладом відкритої системи є мовна система. Будь-яка природна мова регулярно поповнюється новою лексикою і фразеологією, іноді в ній швидко еволюціонує синтаксис і морфологія (див. явище так званої креолізації мови).

Нерівноважний стан системи також є необхідною умовою самоорганізації і полягає в тому, що малі зміни її стану (тобто незначні відхилення величин її параметрів) спричиняють значну трансформацію її устрою та поведінки.

Цей самий феномен можна трактувати як властивість **нелінійності розвитку**: при лінійному розвитку малі зміни параметрів системи спричиняють незначні відхилення в її стані, відбувається загасання збурень; при нелінійному розвитку малі зміни параметрів спричиняють значні відхилення.

Мікроструктура більшості С-систем складається з багатьох елементів, певною мірою однорідних і **нерозпізнаних** між собою за формою і / або за своїми функціями. Елементи здатні до активної взаємодії між собою і з зовнішнім середовищем. Прикладом може слугувати реактивність слів у мовній системі (М. М. Бахтін). Кожне слово в тексті та дискурсі передбачає наступні слова і є відгуком на попередні. У термінах синергетики цю властивість названо вище дисипативністю С-системи.

На мікрорівні всі процеси в С-системах є масовими. Тому відкритість, дисипація і нелінійність – глобальні властивості С-систем, закладені в їхній природі.

Опозиційні поняття **стійкість / нестійкість С-системи** (синоніми рівноважного / нерівноважного стану) мають свої критерії і можуть бути уточнені в таких уявленнях теорії динамічних систем, як **принцип позитивного та негативного зворотного зв'язку** (див. далі).

Саморозвиток складної системи є можливим лише в її станах, далеких від стійкості (у стані рівноваги немає ніякого розвитку).

Нерівноважні стани виникають у С-системах різної природи однако-вим шляхом. Відхилення в системі накопичуються і приводять її до нестійкого стану, у так звані **точки біфуркації**, в яких відбувається вибір одного

з подальших шляхів розвитку системи. Образно кажучи, точки біфуркації є началом відліку для незворотного переходу С-системи до нової рівноваги.

Біфуркація (розгалуження; рос. «разветвление») означає, що з цього стану С-система має можливість розвитку в декількох напрямках; реальний вибір системою одного з них зазвичай є непередбачуваним, однак це є лише наслідком наших неповних знань і недетермінованості навколишнього світу. Точки біфуркації мають одну надзвичайну властивість: поблизу них можливості системи явно фокусуються і обмежуються зміною небагатьох параметрів, інші параметри «йдуть у тінь», їх вплив на систему є незначним.

Нестійкість поблизу точки біфуркації спричиняє швидку і значну зміну стану / поведінки С-системи. Такий стрибок значень параметрів прийнято називати математичною катастрофою. **Поняття математичної катастрофи** відіграє важливу методологічну роль у встановленні меж об'єктів, процесів, явищ, у тому числі мовних. Межі визначають форму явища або об'єкта, завдяки чому вони можуть бути сприйняті свідомістю, структуровані, екстрапольовані тощо.

У багатьох випадках переданий смисл висловлення може бути розкладений на атомарні фрази, які систематизовано Р. Томом, і показано встановлення зв'язків у них, що обмежують значення мовних одиниць і створюють контекст, який передає елементарний смисл. Такий процес, трактований Р. Томом як ланцюг елементарних математичних катастроф, є обмежувальним і створює мовленнєвий твір з мовних одиниць.

Параметрами фізичних та ідеальних об'єктів вважаються їх стійкі характеристики, які можуть змінювати значення, не втрачаючи своєї визначеності. Однак для ідеальних об'єктів проблемними питаннями іноді стають діапазон зміни параметрів, їх дискретність або неперервність, тип шкали якісних оцінок. Загальною відповіддю на це питання є давно розроблені методи шкалювання та обробки різнотипних емпіричних даних.

Уся безліч стійких станів С-системи є дискретною. Іншими словами, один стійкий стан помітно і вимірювано відрізняється від іншого своїм унікальним набором параметрів і діапазоном їхніх значень. Цей набір у синергетиці прийнято називати **атрактором**. Етимологія цього слова відома: attract – притягувати (до стійкого положення). Однак «тяжіння» до атрактора відбувається не за його бажаннями, а тому, що траєкторія, шлях системи до нього – через найменші витрати ресурсів. Через ієрархічність С-системи в ній наявний не один атрактор, а ціла їхня ієрархія, подібна до структури системи.

Кожна С-система має мету (цілі) свого створення і функціонування. Поняття «мета» пов'язане з нашими антропоцентричними уявленнями, що не завжди адекватно відображає реальність С-системи. Реально кожна С-система лише поетапно прагне до своїх станів стійкості, а з антропоцентричного погляду це прагнення виглядає як «мета». У буквальному сенсі тотожність «мета = стійкий стан» є лише в С-системах за участю людини.

Завдання, формулювання мети для будь-якої системи завжди пов'язується нами з наявністю **суб'єкта цілепокладання**, а реалізація мети системою – з наявністю **об'єкта цілепокладання**.

У різноманітних процесах самоорганізації систем відмінності між суб'єктом і об'єктом цілепокладання **трансформуються**. З погляду синергетики суб'єкт, що задає цілі системи (наприклад, автор художнього твору), автоматично включається своїми параметрами в атрактор С-системи як особистість, що мислить, зокрема, письменник – як мовна особистість. Рівні та параметри мовної особистості в лінгвістиці є чітко визначеними.

Включення автора як мовної особистості в процес самоорганізації дискурсу може викликати думки про парадокс: **якщо у дискурса завжди є автор (автори), то де тут самоорганізація?** Для відповіді на це питання введемо поняття репелера.

Поняттю «**атрактор**» протистоїть поняття «**репелер**» – набір параметрів та їх значень, які «відштовхують» С-систему від положення рівноваги в тому сенсі, що він вводить обмеження різної природи на свободу прагнення С-системи до мети, до рівноваги. Якщо атрактор позначає той стан рівноваги С-системи, до якого вона прагне як до своєї мети, то репелер висловлює своїм змістом усі обмеження та заборони для системи. Наприклад, при утворенні дискурсу змістом репелера є норми викладу, традиції жанру, обсяг, екстралінгвальні умови, архетипи комунікантів тощо. Змістом атрактора виступають характеристики автора дискурсу як мовної особистості, його інтенції, а також вбудовані в мовну картину світу соціальні очікування на результати реалізації дискурсу.

Самоорганізацію дискурсу ми розуміємо не в тому сенсі, що він виникає незалежно від автора, а в тому, що автор є одночасно і творчим конструктором дискурсу, і знаряддям атракторів та репелерів цього дискурсу, які виникли до автора і незалежно від нього. Основна творча роль автора в процесі самоорганізації дискурсу з погляду синергетики – визначати параметри порядку того чи того дискурсу та використовувати їх рухливість для реалізації своїх інтенцій.

Більшість складних систем, що реально існують, є нечітко визначеними, і їх параметри знаходяться в складних, суперечливих взаємозв'язках. З цієї причини в С-системах часто спостерігаються гострі протиріччя між вимогами до поведінки системи з боку атракторів і з боку репелерів.

Суперечливі вимоги до С-системи з боку атракторів і репелерів не спричиняють розпад завдяки тому, що вона є ієрархічною. Різні складові ієрархії в процесі самоорганізації набувають протилежних якостей. Одні задовольняють вимоги атракторів, інші – репелерів. У цілому С-система, зберігаючи свою структуру і цілі, набуває полярно протилежних властивостей і можливості альтернативної поведінки. Як приклад, **явища поляризації** в різних типах дискурсу є **ключовим процесом** під час його **самоорганізації**.

Як приклади поляризації можна навести відносну опозицію тексту і підтексту в художньому дискурсі, опозицію авторського монологізму й інтертекстуальності (цитатія, переказ тощо) в науковому дискурсі.

Поляризація оригінальним способом зберігає С-систему в режимі динамічної стійкості. Цей феномен можна пояснити наступним важливим постулатом синергетики: в інформаційному відношенні складові С-системи здатні моделювати одна одну і навколишнє середовище. Слугуючи взаємними моделями, складові з полярними властивостями доповнюють одна одну і забезпечують досягнення цілей системи декількома альтернативними шляхами.

Основним інструментальним поняттям синергетики є поняття «**параметр порядку**». Цим терміном названо найбільш рухливий, мінливий параметр С-системи. Його динаміка зумовлена відносною незалежністю від інших параметрів. Відповідно до уявлень синергетики в нерівноважному стані С-системи її параметр порядку підпорядковує собі інші параметри і приводить їх діапазон зміни у відповідність до вимог атракторів та репелерів.

Прикладами параметрів порядку можуть слугувати ритм і метр у віршованому тексті, типові композиційно-мовленнєві форми, що створюють певний стиль (наприклад, епічний).

Принцип негативного зворотного зв'язку – це загальний принцип управління складними системами. Його сутність полягає в тому, що будь-які відхилення системи від її бажаного ідеального стану формують керуючий вплив, спрямований на досягнення ідеального стану. На кожному кроці цього процесу аналізується результат (близько – далеко, гірше – краще), і наступний крок для поліпшення результату вибирається за певною тактикою.

Сутність **принципу позитивного зворотного зв'язку** є протилежною сутності принципу негативного зворотного зв'язку. Тут будь-яке відхилення системи від положення рівноваги стимулює ще більші відхилення. Однак це зовсім не означає, що С-система рухається до розпаду. Стани, далекі від рівноваги, для самоорганізації є плідними.

Достатніми умовами саморозвитку без розпаду є одночасна наявність двох режимів функціонування системи: «**режиму із загостренням**» та «**режиму без загострення**». У першому з них уся система або її частина швидко та нелінійно змінює свій параметр порядку (на цьому фоні всі інші процеси немовби «згасають», тому що вони є суттєво повільнішими). Водночас частини системи все ж розвиваються повільно, без загострення, ніби у зворотному напрямку, назад до архаїчних форм. Разом обидва названі режими запобігають розпаду системи. Тут діють дві тенденції, які й обумовлюють розвиток.

Характерно, що окремі положення та поняття синергетики **були** відомі ще задовго до її появи як науки, але вони існували в іншому контексті, під іншим кутом зору. Та лише разом, у системі, вони складають нову

ПАРАДИГМУ, яка дозволяє по-іншому розглядати проблеми саморозвитку, більш логічно пояснити механізм самозародження смислу (семантичний аспект) (Г. Хакен), самопідтримку розвитку, динамічну стійкість.

Фракталом прийнято називати структуру, яка лишається самоподібною при будь-якій зміні масштабу (збільшення, зменшення). Принцип фрактальності відіграє важливу роль у мові та мовленні, а також в обмеженні процедур вербалізації концептів.

Згідно з Х.-О. Пайтгеном і П. Х. Ріхтером, генератор фрактала має, як мінімум, дві групи параметрів. Перша група $\{C\}$ – це параметри конструкції базової фігури фрактала (лейтмотив за Пайтгеном і Ріхтером), або ідея фрактала, його композиція. Друга група $\{Z\}$ – параметри вихідної точки або області в просторі-часі, в якій починається побудова фрактала. Вся варіативність і краса фракталів впливає з комбінування параметрів $\{C\}$ і $\{Z\}$. Якщо фіксувати конструкцію фрактала $\{C\}$ і змінювати області $\{Z\}$, то весь простір-час розбивається на зони атракторів, що притягують елементи множини з певними властивостями. Наприклад, мовні одиниці, які мають певну семантику. Межі впливу атракторів називаються межами Жюліа – Фату $G - F$ на честь французьких математиків, які сто років тому вперше звернули увагу на цей феномен. Якщо, навпаки, фіксувати область $\{Z\}$ вихідних параметрів і змінювати групу параметрів конструкції фракталів $\{C\}$, то межі можливого в такому просторі-часі називаються множиною $\{M\}$ Бенуа Мандельброта. **Фазовий перехід** синергетичної системи відбувається тоді, коли межі Жюліа – Фату ($G - F$) виходять на множину $\{M\}$ Мандельброта. Що все це означає в лінгвістиці – можна пояснити на прикладах «нанизування» підрядних речень, ускладнення часів дієслова в англійській мові, конкуренції фракталів рими і метра у віршованих текстах.

Засновники синергетики. Екскурс в історію

Синергетика виникла в 60-і рр. ХХ ст., головним чином, завдяки працям двох європейських шкіл: Штуттгартської школи Г. Хакена (йому й належить термін «синергетика») та Брюссельської школи І. Пригожина. Спочатку синергетика досліджувала, в основному, системи, які розвиваються самі по собі, у фізиці, хімії, біології. Це була могутня основа, створена працями М. Вернадського, Ч. Дарвіна, Х. Габора. Значний внесок у дослідження синергетики у фізичних науках зробили російські вчені Ю. Климонтович, С. Капіца, С. Курдюмов. У 80-ті рр. з'явилися роботи із синергетики вчених-наукознавців (О. Князева, С. Курдюмов, С. Капіца), і з того часу синергетика розширила сферу свого використання. Вагоме слово сказали спеціалісти із самоорганізації систем (Д. Поспелов, Н. Пушкін) та математики (Р. Том, Т. Постон), які вперше звернули увагу на інформаційний аспект самоорганізації в кібернетиці, природних та штучних мовах, соціології тощо.

Синергетика є точною наукою (що засвідчують числа та формули) в таких галузях як фізика та хімія. На якісному рівні синергетика добре

усталилась у біології, економіці. Після появи наукознавчих праць, пов'язаних із синергетичним підходом, якісні пояснення еволюційних механізмів було здійснено в соціології, мистецтвознавстві.

Системи, пов'язані з людським фактором (психологія, література та її окремі жанри, соціологія, мистецтвознавство тощо), мають приблизно однакову складність. Якщо еволюція однієї з великих систем описується синергетикою, то це засвідчує, що можна починати аналогічний аналіз також будь-якої іншої з таких систем.

Синергетична парадигма в лінгвістиці активно розробляється, починаючи з кінця ХХ ст. (Р. Келер, Р. Піотровський, Г. Ейгер, Л. Піхтовнікова, І. Герман, Г. Москальчук та ін.), але започаткувалася ще раніше в дослідженнях самоорганізації різних мовних явищ (Дж. Ніколіс, Р. Том, М. Фуко).

Відповідно до синергетичної парадигми лінгвістичні системи (мова, жанр, що еволюціонує, дискурс), перебуваючи в стані нерівноваги, самоорганізуються параметром порядку під впливом цільових атракторів і репелерів. Змістом атракторів є інтенції комунікантів, автора тексту, екстралінгвальні умови тощо; змістом репелера є норми, традиції, мовні конвенції та інші обмежувачі системи. У рамках синергетичної парадигми всі лінгвістичні об'єкти не втрачають свої звичайні обриси, але набувають нових вимірів, що дозволяють побачити в різнорідних лінгвістичних поняттях їх функції самоорганізації. У самоорганізованих лінгвістичних системах (текст, упорядкований мовний матеріал, дискурс) їх автори виступають як (провідні) співавтори незалежно сконструйованих систем атракторів і репелерів, а також традиційних, історично виправданих у мові та мовленні проявів параметра порядку.

Завдяки зверненню до синергетичної парадигми в лінгвістиці відкриваються нові міждисциплінарні можливості дослідження самоорганізованих системних об'єктів і явищ. При цьому вирішальною виявляється роль евристичних здібностей адресанта як мовної особистості та інтелектуальної складової цих систем, що самоорганізуються.

Основні напрями лінгвосинергетики в Україні

Необхідність опису статичної та динамічної мовних і мовленнєвих структур синергетичним методом назріла вже давно. Як одні з перших відомих нам спроб пов'язати поняття синергетики з проблемами мовознавства та філології у цілому слід назвати роботи Р. Г. Піотровського (Росія) і Г. В. Ейгера, Л. С. Піхтовнікової (Харківська школа); С. М. Єнікеевої, О. О. Семенець (Запорізька школа); Т. І. Домброван (Одеська школа).

Застосування синергетичного методу в дослідженні мови, тексту і дискурсу реалізовано на цьому етапі в роботах українських дослідників у таких аспектах: розробка основ синергетики для застосування в лінгвістиці і в цілому у філології; синергетика стилю німецької, української та росій-

ської байки (діахронічний аспект); синергетика і прагмастилістика дискурсу; самоорганізація окремих типів дискурсу; самоорганізація мовленнєвих творів у когнітивному аспекті (Л. Піхтовнікова, Харків); синергетика мови (Г. Ейгер; Л. Піхтовнікова, Харків); синергетика словотворення англійської мови (С. Єнікєєва, Запоріжжя); синергетика поезики; синергетика медійного дискурсу (на матеріалі текстів української літератури) (О. Семенець, Кривий ріг – Запоріжжя); діахронічна лінгвосинергетика, синергетика розвитку англійської мови (Т. Домброван, Одеса); самоорганізація концептивних систем (А. Приходько, Запоріжжя); метаметафора в синергетичному аспекті (Л. Піхтовнікова, С. Корінь, Харків); рекламний дискурс у синергетичному аспекті (Л. Піхтовнікова, В. Самаріна, Харків); дискурс англійської мови в синергетичному аспекті (Л. Піхтовнікова, О. Гончарук, Харків); синергетика і прагмастилістика німецькомовної притчі (Л. Піхтовнікова, І. Яремчук, Харків – Кам'янець-Подільський); синергетичний аспект англійського агротехнічного дискурсу (Л. Піхтовнікова, Н. Пільгуй, Харків); синергетика передвиборчого англійського дискурсу (Л. Піхтовнікова, Є. Богатирьова, Харків – Маріуполь); синергетика англійського афоризму (Л. Піхтовнікова, О. Анастасєєва, Харків); лінгвосинергетичний аспект дослідження принципу невизначеності (М. Залужна, Запоріжжя); синергетика англійського прислів'я (О. Овсянко, Суми); лінгвосинергетичні характеристики німецькомовної й англійської новели (Л. Піхтовнікова, В. Чередниченко, А. Сухова, Харків – Миколаїв); синергетика контекстуальної синонімії у німецькомовних публіцистичних текстах (Л. Піхтовнікова, А. Суддя, Харків); синергетика детективного жанру (Л. Піхтовнікова, Л. Цапенко); синергетика фонетики (А. Калита, Київ); синергетика просодичної системи (на матеріалі текстів малих форм) (Л. Тараненко, Київ); синергетика омонімії (С. Кійко, Чернівці); синергійність / фрактальність публіцистичних текстів (зіставний аспект німецьких та українських текстів) (Ю. Кійко, Чернівці); синергетика перекладу: німецький напрямок (М. Дорофєєва, Київ); синергійність / фрактальність морфологізованих концептів (О. Гармаш, Мелітополь); синергетика німецького іменника (В. Дребет, Чернівці); синергійність релігійного дискурсу (Н. Кравченко, Одеса) та інші.

Наведений перелік робіт із лінгвосинергетики свідчить про реальну наявність в Україні потужної синергетичної школи у філології, передусім у лінгвістиці. Більшість робіт наведених напрямків об'єднано в першій українській колективній монографії з філологічної синергетики (Синергетика в філологічних дослідженнях. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015). Уперше в цій монографії представлені не лише лінгвістичний, а й літературознавчий підходи (В. Силантьєва, О. Фоменко) до застосування і трактування синергетичних понять та інструментарію.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВТКУ СУЧАСНОЇ ЛІНГВОСИНЕРГЕТИКИ

Л. С. Піхтовнікова

Під час вивчення нового лінгвістичного явища, об'єкта, що виникає з протиріч, для їх пояснення неминучим є комплекс понять синергетики. Цей комплекс використовує попередні наукові уявлення про явище чи об'єкт, але по-новому їх групує і перейменовує відповідно до процесів самоорганізації. Інтегративна роль синергетики полягає в цьому новому погляді на старі уявлення, в новому трактуванні відомого у різних лінгвістичних парадигмах. Синергетичний підхід у лінгвістиці висвітлює процес становлення та подальшої еволюції об'єктів лінгвістики, а також іноді несподівану роль самоорганізації в цьому.

Плідними в лінгвосинергетиці є загальносистемні ідеї (оскільки об'єкти лінгвістики також є системними), методологічний (епістеміологічний) аналіз, застосування науки евристики, вивчення динаміки / еволюції лінгвістичних об'єктів, протиріч і конкуренції їх властивостей, що сприяють розвитку об'єктів. Плідним з погляду синергетики є розуміння масових, хаотичних або впорядкованих процесів відбору, які обумовлюють становлення та розвиток будь-якого лінгвістичного об'єкта.

Виходячи зі сказаного вище, перспективи розвитку синергетики (і зокрема, лінгвосинергетики) є очевидними. Синергетика зближує окремі науки у єдиному погляді на становлення та еволюцію об'єктів цих наук. Водночас синергетика вказує вектор евристичних розвідок в окремих науках щодо поширення їхніх парадигм на вивчення усього «життєвого шляху» об'єктів та явищ від їх народження до розпаду. Вражаючий приклад такого процесу – виникнення теорії біоценозу – динамічного співіснування різних суспільств у природі. На кшталт цього лінгвосинергетика спостерігає різні рівні мови, мовлення, дискурсу у їх самоорганізованому лінгвоценозі. І не лише спостерігає, але й виступає важливим інструментом для прогнозів розвитку цих підсистем, виявляючи їх внутрішній потенціал до адаптації та активного впливу на соціальне середовище.

Сутність перспектив сучасної лінгвосинергетики можна також зрозуміти з таких міркувань. Ця наука активно співпрацює з кількома напрямками традиційної лінгвістики – квантитативною лінгвістикою, лінгвістикою мовної системи, дискурсу, стилю; викарбовуються зв'язки синергетики з когнітивною лінгвістикою, текстотворенням, лінгвопсихологією, лінгвокультурологією. Існують добре відомі праці, що відображають цей плідний союз. Наукова цінність цих праць полягає в тому, що в них детально

вивчено ДВИГУН самоорганізації будь-якої системи – протиріччя між вимогами мети існування системи (атрактором) та вимогами обмежувачів поведінки системи (репелерами). Іноді в роботах вказано параметр порядку, який самоорганізує лінгвістичну систему, веде її до мети-атрактора, обминаючи репелери. Але поки що в описі та дослідженні параметрів порядку, в дії інших важливих чинників самоорганізації лінгвістичних систем бракує достатньої глибини. Глибина і прозорість опису у перспективі мають бути такими, щоб наукову працю з лінгвосинергетики міг зрозуміти не лише починаючий науковець-філолог, але й будь-який фахівець із синергетики з інших сфер науки, оскільки ми стверджуємо універсальність та міждисциплінарність синергетичного світобачення.

На нашу думку, перспективними є також синергетичні дослідження в семіотиці, просодиці як специфічній знаковій системі і в сфері перекладу та синтезу мовлення у виконанні штучного інтелекту.

НАШІ АВТОРИ

Домброван Тетяна Іванівна – доктор філологічних наук, професор кафедри граматики англійської мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Автор наукових монографій: «Мова в контексті синергетики» (Одеса, 2013), «Лінгвосинергетика: Мова як синергетична система» (Saarbrücken, 2014), «Синергетична модель розвитку англійської мови» (Одеса, 2014).

Співавтор 7 наукових колективних монографій (Україна, Німеччина, Польща, Росія), автор понад ста статей, опублікованих у провідних наукових журналах України, Республіки Білорусь, Росії, Німеччини, Польщі, Словаччини, США. Розробила курс лекцій з лінгвосинергетики для магістрів і аспірантів факультету романо-германської філології ОНУ імені І. І. Мечникова з метою підвищення професійної підготовки майбутніх лінгвістів.

У докторській дисертації «Синергетична модель розвитку англійської мови» (2014) закладено фундамент методологічно нового, міждисциплінарного напрямку мовознавства – діяхронічної лінгвосинергетики, об'єктом вивчення якої є перехідні явища в мові, мовна система в стані критичності її розвитку. Окреслено предметну сферу діяхронічної лінгвосинергетики і систему методологічних принципів дослідження, визначено категоріальний апарат нової, процесуально орієнтованої метамови аналізу. Розкрито й описано синергетичні властивості англійської мови. Доведено, що в основі мовної організації знаходиться фрактальний принцип формоутворення, що забезпечує внутрішньо- і міжрівневу інтеграцію компонентів системи мови. Застосування принципів синергетичного аналізу дозволило побудувати якісно нову концепцію мовного розвитку і відкрити нові перспективи в дослідженні мовної динаміки.

Сфера наукових інтересів: лінгвістичні універсалії, еволюція та збереження мовної складності, лінгвосинергетика, розробка та застосування міждисциплінарних підходів до вивчення історії англійської мови, інформаційна структура в граматиці, генеративна граMATика, психолінгвістика.

Єнікєєва Санія Маратівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри англійської філології факультету іноземної філології Запорізького національного університету. Автор наукової монографії «Система словотвору сучасної англійської мови» (Запоріжжя, 2006), співавтор 3 наукових колективних монографій і 2 науково-методичних посібників, автор 94 статей, опублікованих у провідних наукових журналах України та за кордоном. Під її керівництвом підготовлено та захищено 6 кандидатських дисертацій.

Наукою займається зі студентської лави під беззмінним керівництвом доктора філологічних наук, професора Ю. А. Зацного. Результатом наукових

пошуків у галузі неології та словотвору англійської мови стала кандидатська дисертація «Формування і функціонування нових словотворчих елементів сучасної англійської мови» (Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна, 1999), в якій виявлено й охарактеризовано шляхи та способи утворення нових афіксів, що використовуються у формуванні неологізмів, здійснено інвентаризацію нових словотворчих засобів сучасної англійської мови.

Нові горизонти в дослідженні вербокративних процесів, що відбуваються в англійській мові на межі століть, відкрила синергетика, знайомство з ідеями і принципами якої почалося за ініціативи доктора філологічних наук, професора А. М. Приходька. Синергетика, або теорія самоорганізації складних відкритих нерівноважних систем, стала методологічною базою для докторської дисертації «Система словотвору сучасної англійської мови: синергетичний аспект (на матеріалі новоутворень кінця ХХ – початку ХХІ століть)» (Київ, КНЛУ, 2011), в якій було виявлено особливості структурної організації словотвірної системи сучасної англійської мови, встановлено механізми саморегуляції, що визначають алгоритм її функціонування та розвитку. Шляхом екстраполяції параметрів фрактальної геометрії на дослідження принципів структурної організації словотвірної системи виявлено механізми її розвитку та самодобудовування на мікро- і макрорівнях. Доведено синергетичну сутність функціональної транс орієнтації мовних одиниць, яка сприяє збагаченню інвентарю словотворчих засобів і вдосконаленню способів і механізмів вербокративності.

Сфера наукових інтересів: словотвір англійської мови, лінгвосинергетика, неологія, когнітивна лінгвістика і концептологія, соціолінгвістика, лінгвокультурологія.

Піхтовнікова Лідія Сергіївна – доктор філологічних наук, професор кафедри німецької філології та перекладу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, професор кафедри прикладної лінгвістики Національного аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського «ХАІ». Проблема синергетики Л. С. Піхтовнікова займається з 90-х рр. ХХ ст. Ідея застосування синергетичного методу до філології викристалізувалася в кандидатській дисертації (1992) під час системного розгляду проблеми композиції тексту, зокрема віршованої байки, і співвідношення байки зі спорідненими жанрами. Ця ідея реалізувалася в системно-синергетичному дослідженні еволюції стилю німецької байки ХІІІ–ХХ ст., у тому числі в розробці синергетичних моделей байки в діахронії, в докторській дисертації (захищена в 2000 р. в КНУ імені Тараса Шевченка за двома спеціальностями: 10.02.04. – германські мови і 10.01.04. – література зарубіжних країн; науковий консультант – доктор філологічних наук, професор Г. В. Ейгер).

У монографії «Синергія стилю байки. Німецька віршована байка XIII–XX ст.» (1999) і в докторській дисертації вперше в українській філології сформульовано основні положення синергетики для застосування до філологічних досліджень. За матеріалами докторської дисертації та для її розвитку в Німеччині видано монографію «Synergie des Fabelstils: Die deutsche Versfabel vom 13.-21. Jahrhundert» (2008). У монографії «Лінгвосинергетика: Основы и очерк направлений» (2012) синергетичну парадигму розглянуто в застосуванні до різних напрямів лінгвістики; висвітлено сутність і проблеми самоорганізації лінгвістичних об'єктів з опорою на загальні та інструментальні поняття синергетики; методологію синергетики застосовано для пояснення механізмів самоорганізації та еволюції дискурсу; показано передумови самоорганізації в мові та мовленні; розглянуто роль синергетики у самоусвідомленні сучасної лінгвістики, зміні парадигм та еволюції цілей лінгвістики. Автор понад 160 філологічних і методичних праць, у тому числі 12-ти монографій, співавтор 8-ми колективних монографій та ювілейних видань, а також програми з німецької мови за професійним спрямуванням для університетів України; головний редактор колективної монографії «Синергетика в филологических исследованиях» (2015) і ювілейної монографії «Генрих Вильгельмович Ейгер: аспекты теории перевода и избранные поэтические переводы» (2014). Розроблено курс лекцій з лінгвістичної стилістики і лінгвосинергетики, а також відповідні програми для аспірантів факультету іноземних мов ХНУ імені В. Н. Каразіна. Під керівництвом Л. С. Піхтовнікової підготовлено і захищено 15 кандидатських дисертацій. Багаторазовий стипендіат DAAD і AIF (наукові стажування, Німеччина). *Сфера наукових інтересів*: лінгвосинергетика, лінгвостилістика, прагмастилістика, лінгвопоетика текстів малих форм, дискурс в аспекті самоорганізації, художній дискурс, лінгвостилістична інтерпретація художніх текстів, дидактизація і переклад текстів малих форм, геоінформаційні системи точного землеробства (переклад програмного забезпечення і супровідних текстів), методика викладання іноземних мов у вищій школі.

Семенець Олена Олександрівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії комунікації, реклами та зв'язків із громадськістю Запорізького національного університету.

Автор 130 наукових праць, серед яких монографія «Синергетика поетичного слова» (Кіровоград, 2004), статті в наукових виданнях України, Чехії, Німеччини, Литви, Росії, Республіки Білорусь.

У 2005 р. в Інституті мовознавства імені О. О. Потебні НАН України захистила докторську дисертацію на тему «Лінгвістична синергетика ідіолекту Євгена Маланюка» (спеціальність 10.02.01 – українська мова).

Дисертація присвячена аналізу синергетичних закономірностей формування ідіостилію письменника. Розроблено інтегративну методологію дослідження, побудовану на ґрунті синтезу ідей синергетики, традиційної лінгвістики (у її межах – фоностилістики, лексичної семантики, функціональної граматики, семантичного синтаксису), а також філософії мови, модальної логіки, лінгвосеміотики. Авторська концепція синергетики модальностей поетичної творчості спрямована на розкриття механізмів формування стильових пріоритетів в ідіолекті письменника.

У дисертації також розглянуто механізми дії структур пам'яті мовних одиниць як чинника наростання змістової складності поетичного тексту. У ході порівняльного аналізу поезії Євгена Маланюка і творчості Й. С. Махара, М. Гумільова, А. Ахматової, Б.-І. Антонича, М. Хвильового, Л. Костенко та інших письменників встановлено основні закономірності трансляції мовної інформації в процесі діалогу систем мистецьких ідіолектів. Розкрито системну природу ключових слів та лексем-символів як носіїв ідіостильової інформації, описано фрактально-польовий принцип організації феноменів ментальної сфери та символічної семантики лексем.

Ще один напрям досліджень – системний аналіз дискурсивних практик та закономірностей самоорганізації дискурсу в мас-медійному просторі. У центрі уваги – синергетичне моделювання комунікаційних процесів, проблеми ідентичності індивіда в дискурсивних практиках мас-медіа, екології мови у сфері масової комунікації.

Сфера наукових інтересів: філософія мови, лінгвосинергетика, семіотика, модальна логіка, медіафілософія, критичний дискурс-аналіз мас-медійної комунікації, лінгвоеккологія.

Наші адреси для контактів та інформування

E-mail:

germphil@karazin.ua

eng_philology.znu@mail.ru

Сайт: <http://synergy.kh.ua>

Для нотаток

Наукове видання

Піхтовнікова Лідія Сергіївна
Домброван Т..... І.....
Єнікєєва С..... М.....
Семенець О..... О.....

ЛІНГВОСИНЕРГЕТИКА

Підручник для студентів філологічних спеціальностей
вищих навчальних закладів
(Укр. мовою)

За загальною редакцією проф. *Л. С. Піхтовнікової*
Коректор *С. В. Гончарук*
Комп'ютерне верстання *В. В. Савінкова*
Макет обкладинки

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 16,81. Наклад пр. Зам. № 150/17.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел. 705-24-32